

HISTORIAALLINEN AIKAKAUSKIRJA

4/2007 • 11 €

LUKIJOSTA KIRJOITAJIKSI

- Kristittyjen vainot
- Mennyt kartanomaailma
- Murtunut rintama
- Hylätty väitöskirja

HISTORIAALLINEN AIKAKAUSKIRJA

105. vuosikerta

Julkaisijat Suomen Historiallinen Seura ja Historian Ystävien Liitto

Päätoimittaja: Pirjo Markkola

Toimitussihteeri: Veikko Kallio

Toimittajat: Juhana Aunesluoma, Tiina Kinnunen, Marko Lamberg, Marko Tikka

Hallitus: Pirkko Leino-Kaukiainen (pj.), Harri Rinta-aho (vpj.), Pauli Kettunen,

Tuomo Lappalainen, Katariina Mustakallio, Heikki Talvitie

Ulkoasu: Heikki Kallioma

Historiallisen Aikakauskirjan artikkelit ovat läpikäyneet tieteellisen vertaisarvioinnin.

SISÄLLYS

Suuntaviivoja

Pirjo Markkola, Oma kieli ja kinkerikansan lapset 397

Kirjoitustaito

Ilkka Mäkinen, Kirjoitustaidon leviämisen herättämiä epäluuloja 1800-luvun Suomessa 402

Pirkko Leino-Kaukiainen, Suomalaisen kirjalliset taidot autonomian kaudella 420

Kolumni

Pilvi Torsti, Yksi kieli kolmella nimellä? 439

Kristittyjen vainot

Markus Mertaniemi, Kristittyjen vainojen legitimointi 303–312 441

Maijastina Kablos, Kirkolliset kirjoittajat ja uskonnollinen painostus Rooman valtakunnassa 300–400-luvuilla 453

Hylätty väitöskirja

Simo Muir, Israel-Jakob Schurin väitöskirjan hylkääminen Helsingin yliopistossa 1937 463

Kartano

Viljo Rasila, Suomen kartanolaitoksen viimeinen kukoistuskauti 484

Syväloutaus

Pasi Tuunainen, Selvitysprojektin alkusanat? 491

Arvosteluja

Katariina Mustakallio, Jussi Hanska, Hanna-Leena Sainio, Ville Vuolanto (toim.), Hoping for continuity. Childhood, education and death in Antiquity and the Middle Ages (*Janken Myrdal–Ingrid Söderlind*) 497

Mari Isoaho, The Image of Aleksandr Nevskiy in Medieval Russia. Warrior and Saint (*Ludwig Steindorff*) 500

Marko Lamberg, Jöns Budde, Birgittalaisvelji ja hänen teoksensa (*Maiju Lehmijoki-Gardner*) 503

Christopher J. Finlay, Hume's Social Philosophy: Human Nature and Commercial Sociability in A Treatise of Human Nature (*Oili Pulkkinen*) 505

Heikki S. Vuorinen, Tautinen Suomi 1857–1865 (*Hanna Kuusi*) 506

Hilkka Helsti, Laura Stark & Saara Tuomaala (toim.), Modernisaatio ja kansankokemus Suomessa 1860–1960 (*Heli Valtonen*) 507

Marjo-Riitta Antikainen, Suuri sisarpiiri. NNKY-liike Suomessa 1890-luvulta 1990-luvulle (*Seija Jalagin*) 510

Jaana Laine, Puukaupan säännöt. Yksityismetsänomistajien ja metsäteollisuuden puukauppa Itä-Suomessa 1919–1939 (*Tapio Hämynen*) 512

Rolf Haslum, Idrott, borgerlig folkfostran och frihet. Torsten Tegnér som opinionsbildare 1930–1960; Johnny Wijk, Idrott, krig och nationell gemenskap. Om riksmarcher, fältsport och Gunder Hägg-feber (*Erkki Vettenniemi*) 514

Tiina Kinnunen ja Ville Kivimäki (toim.), Ihminen sodassa. Suomalaisen kokemuksiä talvi- ja jatkosodasta (*Ann-Catrin Östman*) 516

Timo J. Tuikka, "Kekkoson konstit". Urho Kekkonen historia- ja politiikkakäsitykset teorias- ta käytäntöön 1933–1981 (*Pauli Kettunen*) 518

Erkki Maasalo, Päämäärä ennen mainetta – Rolf Witting jatkosodan ulkoministerinä 1940–1943 (*Pekka Harttila*) 520

Markku Mansner, Suurlakosta Euroopan unioniin. Vuosisata työnantajatoimintaa (*Annti Kujala*) 521

Jean-Yves Andrieux ja Fabienne Chevallier (toim.), La réception de l'architecture du Mouvement moderne: Image, usage, heritage (*Eeva-Maija Viljo*) 522

Tiedemaailma

Olavi K. Fält, Kyösti Julku 1931–2007 526

Palkittuja 527

Suomalaisen historian ja arkeologian tutkimuk- sen juhlasymposiumi 527

Väitöksiä 528

Kirjoittajat 525

Notes on the contents 530

Vuosikertahakemisto

531

Kansi: Magnus Enckell, *Kansakoulu*, 1899.
Öljy kankaalle. Valtion taidemuseo/Ateneum.

Oma kieli ja kinkerikansan lapset

■ ”Oma kieli, oma mieli” on Agricolan juhluvuoden 2007 pääteema. Tapahtumien painopiste oli viime keväässä, jolloin tuli kuluneeksi 450 vuotta Mikael Agricolan kuolemasta. Juuri sopivasti juhluvuoden päätteeksi julkistettiin kansainvälisen PISA-tutkimuksen uusimmat tulokset, joissa oman kirjakielen yli 450 vuotta sitten saaneet suomalaislapset menestyivät jälleen erinomaisesti sekä luonnontieteessä ja matematiikassa että lukutaidossa. Kaikki kolme mitattua osa-aluetta tuntuivat luonnistuvan erinomaisesti suomalaisilta peruskoululaisilta. Ko-mea päätös merkkivuodelle.

Kuinka paljon peruskoulun yhdeksäsluokkalaisten (tai heidän vanhempinsa) on kiittäminen suomen kirjakielen isäksi tituleerattua 1500-luvun oppinutta miestä erinomaisista taidoistaan? Mikael Agricolan kirjallinen tuotanto ja käännöstyö perustui reformaation ajatukseen, jonka mukaan kansan piti saada Jumalan sana ulottuvil-leen omalla kielellä. Hänen julkaisuluettelonsa pitää sisällään suomenkielisen *Uuden Testamentin*, *ABC-kirjan*, rukouskirjojen, kirkkokäsikirjan ja messun lisäksi useita *Vanhan Testamentin* kirjojen käännöksiä johdantoinen. Agricolan ansiosta syntyi suomenkielinen kirkollinen ja uskonnolli-nen kirjallisuus.

Suomessa on ollut tapana korostaa lute-rilaisen kirkon merkitystä kansansivistyksen ja kansan lukutaidon edistämisessä. Tätä kunniaa kirkolta ei tarvitse kokonaan riistää edes uusimman tutkimuksen valossa. Reformaatioon ja protestanttiseen ideologiaan sisältyi keskeisenä ajatus kansankielisen opetuksen välttämättömydestä. Tämän aja-tuksen mukaisesti jokainen oli Jumalan edessä tasa-arvoinen, jokaisen oli opittava uskonelämän perustotuudet itse. Kansan-kielinen *Raamattu* ja kansankieliset kate-kismukset ja virsikirjat olivat tarpeen, jotta kansan naiset ja miehet voisivat tutustua kristinopin pääkohtiin ihan itse.

Pontevat 1600-luvun piispat ajoivat läpi ajatusta kristillisestä perusopetuksesta. Seuraavalla vuosisadalla rippikoulusta tuli jokaisen nuoren velvollisuus, ja jokaisen seurakuntalaisen oli vielä vuosittain annettava lukukinkereillä näyte sisä- ja ulkolukutai-dostaan. Gezeliuksen ja Svebeliuksen kate-kismukset piti osata ainakin pääkohdittain. Kirkon tarjoamat piiska ja porkkana olivat nerokkaita. Ilman rippikoulua ei päässyt ehtoolliselle ja ilman säännöllistä ehtoollisella käyntiä ei ollut asiaa aviosäätyyn.

Reformaation ja sitä seuraavien vuosisa-tojen kansankielisestä opetuksesta PISA-menestykseen on kuitenkin ollut pitkä mat-

ka kuljettavana. Kinkereillä mitattu lukutaito poikkesi tyystin nykykoulun asettamista lukutaitovaatimuksista. Keskeisintä oli kristillisen opin ulkoluku. Oman kirjakielen saanut suomenkielinen rahvas sai pitkään tyytyä uskonnolliseen kirjallisuuteen. Koulumies ja piispa Mikael Agricola korosti itsekkin kristillisen kirjallisuuden merkitystä. Vuonna 1543 ilmestynyt ABC-kirja, josta ei tiettävästi ole säilynyt yhtään täydellistä laitosta, oli sekin kristinopin oppikirja. Sen tavoitteena oli opettaa lapsille ja aikuisille kristillisen kirjallisuuden lukemista.

Kansainvälinen lukutaidon historiaa koskeva tutkimus luokittelee suomalaisen kinkerikansan lukutaidottomaksi, koska siltä puuttui aktiivisen lukutaidon (*literacy*) toinen keskeinen komponentti kirjoitustaito. Kansa, joka kinkereillä tankkasi katekismuksen opinkappaleita – joskus hyvälläkin menestyksellä, ei osannut kirjoittaa. Oppisääty ei pitänyt kansan kirjoitustaitoa edes tarpeellisena. Jokaisessa pitäjässä oli ainakin pappi, joka laittoi tarvittaessa paperille sen, mitä sille piti laittaa. Lukutaitoa yhteinen rahvas tarvitsi viestin vastaanottamiseen, ei sen välittämiseen. Lisäksi lukutaito rajoittui miltei tyystin uskonnollisten tekstien lukemiseen, mikä tietysti oli ollut kirkon tarkoituskin.

Historiallisen Aikakauskirjan vuoden viimeinen numero päättää Agricolan juhluvuoden 2007 nostamalla esiin kysymyksen kirjoitustaidosta. Ilkka Mäkisen ja Pirkko Leino-Kaukiaisen artikkelit tarkastelevat suomalaisten kirjoitustaitoa 1800-luvulla ja osoittavat, että luku- ja kirjoitustaito eli lukitaito, kuten he sitä haluavat nimittää, on

suomalaisten historiassa kovin myöhäinen ilmiö. 1800-luvun alussa kirjoitustaitoisia on arveltu olleen noin viisi prosenttia suomalaisista. Oma kieli ei taipunut paperille asti kuin pienellä murto-osalta väestöstä eli lähinnä sivistyneistön edustajilta.

Kirjoitustaitoinen suomalaisesta kinkerikansasta tuli vasta kansakoulun myötä. PISA-huipulle kinkerikansan lapset pääsevät peruskoulun ja opettajakoulutuksen ansiosta. Agricolalla on omat suuret ansionsa suomalaisen kirjakielen luoja, kirkkoa voi kiittää tasa-arvon ajatuksesta, jonka mukaan kristinopin perusteet oli opetettava kaikille, mutta nykynuorison kansainvälisesti kilpailukykyiset taidot ovat silti peräisin peruskoulusta, joka ei jo alakouluvaiheessa määrää lapsia ennalta kahden luokan kansalaisiksi. Jokainen lapsi saa ainakin ulkoisen mahdollisuuden jatkaa opintojaan ilman, että koulun valinta rajoittaisi sitä. Peruskoulussa lapsia opettavat akateemisen koulutuksen saaneet opettajat, joilla on vankka käsitys oman tieteenalansa sisällöstä. Kumpikin ovat arvokkaita asioita, joita kannattaa pitää arvossa muulloinkin kuin Agricolan juhluvuonna.

Suomalaista koulutusjärjestelmää, myös peruskoulua, on viime aikoina moitittu huippujen puutteesta. PISA-tutkimuksen kaltaiset kansainväliset vertailut muistuttavat, että huippuhuumassa ei pitäisi hukata sitä, mikä nykyisessä järjestelmässä on arvokasta. Tasa-arvoinen peruskoulutus työille ja pojille, köyhille ja rikkaille, kaupungeissa ja syrjäseudulla tarjoaa erinomaisen pohjan huippujenkin löytämiselle, jos niin halutaan. Eliittikoulutuksen puutteen

sijasta pitäisi ennemminkin olla huolestuneita koulujen resursseista, säästötoimien heikentämistä mahdollisuudesta auttaa oppilaita myös vaikeissa tilanteissa. Huippujahdissa on ainakin nykyresursseilla suurena vaarana, että osa oppilaista syrjäytyy ja heidän ongelmansa syvenevät. Lahjakaskin oppilas tarvitsee älyllisten haasteiden lisäksi sosiaalisia virikkeitä, yhteisöllisyyden oppimista ja kasvua ihmiseksi ihmisten joukossa.

Agricolan juhlavuoden lisäksi vuosi 2007 oli myös Suomen itsenäisyyden 90-vuotisjuhlan aikaa. Kun opetusministeriö otti omalle kontolleen Agricolan muistamisen, itsenäisyyden juhlavuotta koordinoi Valtioneuvoston kanslia. Valtioneuvoston kanslia laittoi myös hyvissä ajoin käyntiin merkkivuoden 1809 vieton valmistelun. Merkkivuoden tapahtumia järjestetään eri puolilla Suomea heti ensi vuoden alusta lähtien.

Merkkivuoteen 1809 liittyvät kiinteästi vuoden 1808 tapahtumat, Suomen sota ja sen kansainvälispoliittinen tausta. Ensimmäiset päätapahtumat järjestetään helmikuussa 2008, jolloin Hanasaarella on kansainvälinen tieteellinen konferenssi Napoleonin sotien ajasta Euroopassa. Erityisesti siellä tarkastellaan Pohjois-Euroopan tapahtumia, joiden myllerryksessä Suomen ja Ruotsin vuosisatainen valtiollinen yhteys päättyi ja Suomesta tuli Venäjän keisarikunnan alainen suuriruhtinaanmaa. Lisätietoja konferenssista löytyy Suomen Historiallisen Seuran kotisivuilta (www.histseura.fi). Myös historiapäivillä Lahdessa ovat esillä vuosien 1808 ja 1809 teemat. Näihin kysymyksiin *Historiallinen Aikakauskirja* palaa vuosien 2008 ja 2009 aikana.

Pirjo Markkola
pirjo.markkola@uta.fi

Kiertokouluilaisia opetetaan kirjoittamaan. Museoirasto.

ILKKA MÄKINEN

Kirjoitustaidon leviämisen herättämiä epäluuloja 1800-luvun Suomessa

Kansanopetuksen kehittämissuunnitelmien yhteydessä 1800-luvulla kysymys kirjoitustaidosta tuli keskustelun aiheeksi, ja samalla sekä säätyläisten että rahvaan piiristä nousi esiin vahvoja epäluuloja yleistä kirjoitustaitoa kohtaan. Tässä artikkelissa selvitetään näiden epäluulojen esiintymistä ja taustoja.

■ Kun sanotaan, että suomalaisten lukutaito oli suhteellisen hyvä jo 1800-luvun alussa, tarkoitetaan lukutaidolla painetun tekstin sisälukutaitoa. Suomalaisilla ei kuitenkaan ollut laajasti hallussaan kykyä kirjoittaa eikä lukea käsinkirjoitettua tekstiä. Nykyisen monipuolisen luku- ja kirjoitustaito eli lukitaitokäsityksen mukaan lukeminen ja kirjoittaminen kuuluvat yhteen.¹ Valtavalla enemmistöllä suomalaisista oli siis vaillinaisen lukitaito.²

1. Esim. Pirjo Linnakylä (1995) *Lukutaidolla maailmankartalle. Kansainvälinen lukutaitotutkimus Suomessa*, Jyväskylä: Kasvatustieteiden tutkimuslaitos, Jyväskylän yliopisto, 10.

2. Ehdottamani termi *lukitaito* kattaa luku- ja kirjoitustaidon molemmat aspektit samalla tavalla kuin englannin *literacy*. Ruotsissa näkee käytettävän vastaavasti ilmaisua *litteracitet* korvaamaan kömpelöä termiä *läs- och skrivkunighet*. Sekä *lukitaito* että *litteracitet* -termien esiintymä löytyy tietoverkon hakukoneilla jo

Kirjoitustaidon omaksumisen historiaa käsittelevän tutkimuskiinnostuksen yhteydessä³ on tullut esille monia ennen tuntemattomia tapauksia kirjoitustaitoisista rahvaan ihmisistä, mutta silti kirjoitustaitoisten kansanihmisten lukumäärä oli ennen 1840-lukua häviävän pieni. Päiviö Tommilan arvon mukaan Suomessa oli 1800-luvun alkupuolella väestöstä vain 5 % kirjoitustaitoisia.⁴ Sen sijaan käytännössä kaikki aikuiset säätyläiset osasivat sekä lukea että kirjoittaa. Säätyjen välillä oli siis ammottava kuilu. 1700-luvun säätyläiset ymmärsivät lukitaidon samalla tavalla kuin nykyaikana. Säätyläiset, niin miehet kuin naisetkin, tarvitsivat sekä kykyä omaksua tietoa painetusta tekstistä että kykyä käyttää kirjoitettua tietoa vuorovaikutteisesti. Se edellytti kirjoitustaitoa. Kirjoitustaito oli täydellisen persoonallisuuden välttämätön osa mutta myös vallankäytön osatekijä.

kourallinen, mutta niiden tulo yleiseen käyttöön ei ole vielä varmaa.

3. Anna Makkonen (toim.) (2002) *Karheita kertomuksia. Itseoppineiden omaelämäkertoja 1800-luvun Suomesta*, Helsinki: SKS; Kaisa Kauranen (2005) 'Kun kuokka vaihtui kynään: suomalaisen kirjoitustaidon lähteillä', *Hüdenkivi* 13(3), 11–13; Taru Nordlund (2005) 'Miten ja miksi kansa alkoi kirjoittaa?: suomalaisten talonpoikien kirjeitä 1800-luvun alusta' teoksessa Sirpa Huttunen & Pirkko Nuolijärvi (toim.) *Tabdon sanaa. Kirjoituksia kielen ja perinteen voimasta*, Helsinki: SKS, 51–79.

4. Päiviö Tommila (1988) 'Kirjoitus- ja lukutaito Pohjolassa'. *Opusculum* 8(1–4), 111–116. Kirjoitustaidon kehityksestä Suomessa ks. myös Rauno Luttinen (1985) 'Skrivkunigheten i Finland fram till början av 1900-talet' teoksessa *Da menigmand i Norden lærte at skrive – En sektionsrapport*. Udgivet af Institut for dans Skolehistorie. København: Danmarks Lærerhøjskole, 31–48 ja Timo Myllyntaus (1991) 'Luku- ja kirjoitustaito teollistuvassa Suomessa – tilastoharhako?', *Historiallinen Aikakauskirja* 89, 116–121.

Painetun uskonnollisen tekstin lukutaitoa on vaadittu suomalaisilta jo 1600-luvulta saakka, mutta kirjoitustaidon levittämisestä rahvaan keskuuteen ei paljon puhuttu ennen 1800-lukua. Satunnaisesti kirjoitustaidon opettamista ja omatoimista oppimista esiintyi jo aiemmin, mutta vasta kansakoulu toi pyrkimyksen kirjoitustaidon universaalisuuteen. Kun kysymys rahvaan kirjoitustaidosta tuli ajankohtaiseksi 1800-luvun alkupuolella, sen levittämistä kohtaan tunnetut epäluulot ja vastustus muodostivat episodin kansanopetuksen historiassa. Ennen kansakoululaitoksen syntyä kirjoitustaito koettiin yhdeksi tärkeimmistä säätyjä erottavista tekijöistä, rajaksi, jonka ylittäminen tai poistaminen vaikutti ratkaisevalta askeleelta sekä hyvässä että pahassa mielessä.

Esittelen tässä artikkelissa niitä epäluuloja, joita osa säätyläisistä ilmaisi keskusteltaessa rahvaan kirjoitustaidosta. Kyse ei kuitenkaan ollut pelkästään säätyläisten epäluuloista, sillä rahvaan itsensä keskuudessa piili vahvaa vastahakoisuutta kirjoitustaidon oppimista kohtaan; siinä nähtiin vaara perinteiselle elämänmuodolle ja taloudellinen rasite. Käsittelen lyhyesti myös kirjoitustaitoon liittyviä valta- ja sukupuoli-kysymyksiä. Aineistonani on pääasiassa aikakauden sanomalehtikirjoituksia.⁵

Aikaisempaa, nimenomaan kirjoitustaidosta käytyyn keskusteluun keskittyvää tutkimusta ei juuri ole, lukuun ottamatta Ilmari Heikinheimon jo 70 vuotta sitten julkaisemaa artikkelia.⁶ Kansakoulun historiaa käsittelevissä tutkimuksissa toki mainitaan kirjoitustaidon opettamista kohtaan tunnetut ennakkoluulot muun kansanopetusvastaisuuden ohella.⁷

Kirjoitustaidon merkitys yhteiskunnan valtarakenteissa oli suuri, mutta eivät kirjoitustaidottomatkaan olleet ilman vaikutusmahdollisuuksia. Yleensä oli lähettyvillä joku kirjoituskykyinen, pitäjänkirkuri tai muu henkilö, joka saattoi hoitaa varsinaisen tekstin tuottamisen tekniikan.⁸ Kirjoitustaidottomana pysytellyt Paavo Ruotsalainen kirjoitutti kirjeitä apulaisillaan, joista jotkut olivat korkeasti oppineita. Näin hän toteutti Nils Erik Villstrandin 1700-luvulta havait-

semaa tietoisien oppimattomuuden (*icke-lärandet*) strategiaa. Kirjoitustaitoa ja siihen liittyvien retoristen muotojen hallitsemista pidettiin talonpoikaiskulttuurissa sellaisena teknisenä erikoistaitona, jota kaikkien ei kannattanut hankkia, kuten ei nykyäänkään jokainen meistä hallitse kaikkia tietokoneen ja tietoverkon hienouksia. On kuitenkin selvää, että 1800-luvun yhteiskunnallinen kehitys teki vuosi vuodelta vaikeammaksi tulla toimeen ilman kirjoitustaitoa.

Miksi kirjoitustaidon opettamista kohtaan tunnettiin epäluuloa?

Kirjoitustaidon opettamisen vastustus ja yleensä rahvaan kirjoitustaitoa kohtaan tunnettu epäluulo ovat hajanainen ilmiörypäs, joka usein sekoittuu muihin yhteiskunnallisen muutoksen mukanaan tuomiin ristiriitoihin. Joitakin selkeitä juonteita voi kuitenkin erottaa.

1800-luvun alussa esiintyi ajatustapa, joka vastusti laajempaa kansanopetusta, koska rahvas oli sen mukaan parasta pitää suojassa vahingollisilta vaikutteilta. Kirjoi-

5. Digitoitu aineisto osoitteessa: <http://digi.lib.helsinki.fi/index.html>. Tässä numerossa Pirkko Leino-Kaukiainen käsittelee kirjoitustaidon leviämistä Suomessa, joten siihen ei omassa artikkelissani tarvitse puuttua. En myöskään esittelen kirjoitustaidon opettamisen puolesta kirjoitettuja lukuisia aikalaikirjoituksia, paitsi, jos niissä otetaan kantaa myös kirjoitustaidon vastaisuuteen.

6. Ilmari Heikinheimo (1935) 'Suomen kansan kirjoitustaidon ja kirjoituksenopetuksen varhaisempia vaihteita', *Historiallinen Aikakauskirja* 33, 277–289. Ks. myös Ingrid Markussen (1990) 'The development of writing ability in the Nordic countries in the eighteenth and nineteenth centuries', *Scandinavian Journal of History* 15, 37–63.

7. Esim. Aimo Halila (1949) *Suomen kansakoululaitoksen historia. Ensimmäinen osa. Kansanopetus ennen kansakoulua ja kansakoululaitoksen synty*, Porvoo-Hki: WSOY, 54, 66.

8. Nils Erik Villstrand (1996) 'Bokstäver, bönder och politik: om politisk läs- och skrivkunnighet i 1700-talets Österbotten och icke-lärandet som strategi', *Bulletin. Laboratorium för folk och kultur, Föreningen Brage, sektionen för folklivsforskning* 2/1996, 9–13. Ammattimaisista kirjureista ja muita eurooppalaisia esimerkkejä kirjoitustaidon omaksumattomuudesta ja vastustamisesta ks. R. A. Houston (1988) *Literacy in early modern Europe. Culture and education 1500–1800*, London: Longman, 107–115. Pohjanmaan pitäjänkijureista ks. Arja Rantanen (2007) *Österbottniska sockenskrivare 1721–1868*. Licentiatavhandling, Nordisk historia, Åbo Akademi.

tustaito nähtiin usein rajana, jota ei pitänyt ylittää. Tämä ajatustapa sai käyttövoimansa Ranskan vallankumouksen ja Napoleonin sotien vastareaktionä syntyneestä valtiollisesta taantumuksesta ja romanttisista säätyjen ominaislaatuja korostavista ajatuksista. Papiston ja kirkon on usein nähty olleen kirjoitustaidon opettamisen ja yleensä laajemman kansanopetuksen vastustajien ydinjoukkoa.⁹ Kolmas vastaan haraajien ryhmä olivat monet tavalliset säätyläiset, jotka kokivat etujensa olevan uhattuina, jos rahvas oppisi kirjoittamaan.¹⁰ Talonpoikien kirjoitustaidosta pelättiin olevan seurauksena ylenmääräistä kärkeäjäntä ja turhaa sekaantumista yhteiskunnallisiin asioihin.¹¹ Neljäs voimakas vastustuskeskittymä olikin sitten rahvaassa itsessään. Kirjoitustaidon oppineiden rahvaan lasten pelättiin astuvan säätyjä erottavan rajan yli ja tulevan vieraksi vanhempiansa elämäntavalle. Tätä rajaa vahditettiin siis kahdelta suunnalta.

Epäilykset kirjoitustaidon laajaa opettamista vastaan sekä vastahakoisuus sen oppimiseen olivat yleisiä kaikkialla Euroopassa.¹² Kieliolosuhteet aiheuttivat Suomessa erityisongelmia, vaikka kielen merkitystä ei tule ylikorostaa. Kun suomella ei ollut virallista käyttöä, kirjoitustaidon asiallinen tarpeellisuus oli kyseenalaista, mutta ei myöskään ruotsinkielisessä maalaisväestös-

9. Tästä käydään jatkuvasti keskustelua historiantutkimuksen piirissä. Peltonen (1992, 93–95) kiinnittää huomiota papiston rooliin kirjoitustaidon heikkoa kehitystä selitittäessä. Matti Peltonen (1992) 'Lukemisen mieli', teoksessa Matti Peltonen (1992) *Matala katse. Kirjoituksia mentaliteettien historiasta*, Helsinki: Hantki & Jää. Häggmanin (2007, 220) mukaan "lukutaidon historiaa ovat Suomessa tutkineet lähinnä kirkkohistorian harrastajat ja he ovat tietenkin mielellään painottaneet kirkon ja papiston merkitystä ja positiivista panosta lukutaidon opettajina." Kai Häggman (2007) 'Pitkä tie ulkoluvusta järjestelliseen lukemisen taitoon' teoksessa *Suomalaisen arjen historia. 2. Säätyjen Suomi*, [Helsinki]: Weilin+Göös. Papiston ja kirkon suhteesta kansanopetukseen käytävään keskusteluun kuuluvat myös Armas Vuoristo (1959) 'Papiston suhde kansakoulukysymykseen 1800-luvun alusta kansakoulun perustamiseen' teoksessa *Koulu ja menneisyys. XI. Suomen kouluhistoriallisen seuran vuosikirja 1958–1959*, Helsinki 1959; Esko Kilpi (1989) *Kirkon antama alkuopetus Turun hiippakunnassa 1866–1921*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 141, Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura; Hilikka Laamanen (2000) *Kenen koulu, sen kansa. Lehdistökeskus-*

sä kirjoitustaito levinnyt eivätkä ruotsinkieliset seurakunnat olleet sen innokkaampia kouluolojensa järjestäjiä kuin suomenkielisetkään.¹³ Ytimenä oli siis sääty- ja luokkaero, ei ensi sijassa kielikysymys.

Obskurantismia ja puolisivistyksen pelkoa

Paine yleisen kansanopetuksen järjestämiseksi kasvoi 1800-luvun alkupuolella. Samalla esiin tuli aiemmin sanoiksi pukematomia epäluuloja ja vastaväitteitä rahvaan kirjoitustaitoa kohtaan. Ennen vallankumousta valistuksen aatteet veivät esim. Ranskassa kehitystä kohti laajenevaa kansanopetusta, johon kirjoitustaidon opetuksen katsottiin kuuluvan ilman erityistä sensitiivisyyttä.¹⁴ Vallankumouksen ja Napoleonin jälkeen Ranskassa syntyi konservatiivinen vastaliike, joka halusi karsia kansanopetuksen minimiin.

Kun kansanopetusta järjesteltiin restauration aikana uudestaan, kirjoituksen opetus jätettiin toissijaiseksi, lukeminen ja kirjoitus nähtiin toisistaan erillisinä toimintoina.¹⁵ Sekä protestanttisessa että katolisessa maailmassa lukeminen liittyi uskonnollisten totuuksien omaksumiseen ja hartaudenharjoitukseen, kirjoittaminen taas oli selvästi maallinen taito. Kun tavoitteena oli varmistaa maallisen vallan hegemonia perustamal-

telu kansakoulun muodosta ja sisällöstä kansakouluasetuksesta piirijakoasetukseen (1866–1898), [Vantaa] (diss.); Soili Tiimonen (2001) *Valoa kansalle. Luterilainen kirkko ja kansanopetuksen kehittämisyrittäykset autonomisessa Suomessa 1809–1848*, Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 185, Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

10. Tässä yhteydessä on muistettava, että herrasväen joukossa oli runsaasti kansan kirjoitustaitoa edistäviä ja suosivia.

11. Jos keskustelulle haluaa etsiä paralleelleja nykyaajasta, hyvä vaihtoehto olisivat (peruskoulukeskustelun ohella) varoitukset tiedon tason laskemisesta sen takia, että kuka tahansa amatööri pääsee esille verkossa. Keskustelua on sähköistännyt erityisesti Andrew Keen (2007) *The cult of the amateur: how today's internet is killing our culture*, New York: Doubleday/Currency.

12. R. A. Houston (1988).

13. Tämän on todennut mm. Peltonen (1992), 93–94.

14. François Furet & Jacques Ozouf (1982) *Reading and writing. Literacy in France from Calvin to Jules Ferry*, Cambridge: Cambridge University Press, 65.

15. Furet & Ozouf (1982), 112–114.

la se uskonnon totuuksiin ja auktoriteettiuskoon, oli johdonmukaista pitää lukemisen opettamista ensisijaisena. Lukija vastaanottaa totuuksia, ei kehittele ja levitä omia ajatuksia, kuten kirjoittaja helposti voi tehdä.¹⁶

Rahvaan liiallisen opettamisen pelättiin johtavan siihen, että sen jäsenet eivät enää tyydy oman säätynsä elämänpäiiriin ja tehtäviin.¹⁷ Myös Suomessa oli 1800-luvun alussa niitä, jotka ajattelivat, että oli yhteiskunnan kannalta parempi pitää kansa tietämättömänä vaarallisista asioista. Tällaista ajatustapaa voi kutsua obskurantismiksi. Se sai usein ilmaisunsa puolisivistyksen pelkona.

Romanttinen ajatustapa vastusti rahvaan laajempaa kouluttamista, koska pelättiin kansan menettävän alkuperäisen turmeltumattoman luonteensa. Usein viitattiin Rousseau'n näkemykseen sivistyksen onnettomista vaikutuksista ihmiskunnalle. Tätä katsantokantaa edusti mm. Johan Gabriel Linsén tunnetussa kirjoituksessaan *Mnemosyne*-lehdessä 1820.¹⁸ Suomessa seurattiin kansainvälistä kansanopetuskeskustelua ja erityisesti ruotsalaiset romanttisen suunnan ajattelijat tulevat usein mainituiksi suomalaisissa puheenvuoroissa. Ahkerasti myös vedottiin ruotsalaisten romantikkojen hokemaan ”Drick djupt, eller smaka (tai: läppja) icke!”.¹⁹ Tosin Ruotsissa otettiin kansanopetuksen kysymyksissä selvä suunta eteenpäin, kun sikäläinen kansakouluasetus hyväksyttiin 1842. Tämä kypsytti monen suomalaisen konservatiivin vähitellen hyväksymään kansakoulun tulemisen Suomeenkin.

1830-luvulla erityisesti Karlstadin piispan C. A. Agardhin kaunopuheisia ajatuksia kansanopetuksesta käytettiin tukena suomalaisessa keskustelussa. Hän halusi jakaa opetusvastuun kodin, kirkon ja koulun kesken kodin ollessa tärkeimmällä sijalla. Agardh kuitenkin katsoi, että luku-, kirjoitus- ja laskeutaidon tulisi kuulua yleiseen inhimilliseen sivistykseen perustaitoina.²⁰

1800-luvun keskeinen hallintomies paroni Casimir von Kothén omaksui Venäjän hallinnossa yleisen obskuranttisen näkemyksen, joka Ranskan helmikuun vallankumouksen (1848) jälkeen meni äärimmäisyyksiin, mistä 1850 annettu suomenkielis-

tä kirjallisuutta koskeva drakoninen sensuurimääräys oli selkeä esimerkki. Sen tarkoituksena oli suojella suomenkielistä rahvasta vahingollisilta ulkomaisilta vaikutteilta ja estää vallankumouksellisen liikehännän leviäminen Suomeen.²¹ Ajankohdan ilmapiirin takia oli johdonmukaista, että 1851 asetettu uskonnollista kansanopetusta pohtiva komitea esitti mietinnössään²² varsin vaatimatonta panostusta kansanopetukseen, johon kyllä jossain määrin kuului myös kirjoituksen opettamista. Komitean pöytäkirjassa on von Kothénin eriyvä mielipide, jossa hän esittää suunniteltavan koulun opetusohjelman rajoittamista ”till Biblisk historie, Cathekisering och Kyrkosång”. Kirjoituksen opettaminen rahvaan lapsille ei siis von Kothénin mukaan kuulunut koulun opetusohjelmaan. Koska rahvaalla ei ollut

16. On myös arveltu, että fraktuuran valitseminen kansalle tarkoitettujen kirjojen kirjanimiksi olisi yhteydessä siihen, että kansa haluttiin pitää kirjoitustaidottomana. Koukeroista fraktuuraa on vaikeampi kopioida käsin kuin antiikvaa. Lars Petterson (1992) *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham. Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809–1860*, Studia Historica Upsaliensis 168, Uppsala, 29 (tästä viitteestä kiitos artikkelini toiselle anonyymille tarkastajalle). Kirjasinlajien käyttö oli 1700-luvulla ja vielä pitkälle 1800-luvulle jakaantunut siten, että oppinut kirjallisuus Ruotsissa ja Suomessa julkaistiin antiikvalla painettuna mutta rahvaan kirjat ja lehdet fraktuurala. Kirjasintyyppin valinta oli osa säätyerotellukultuuria. Tosin esim. *Helsingfors Tidningar* painettiin fraktuurala.

17. Esim. Raymond Williams (1961) *The long revolution*, London: Chatto & Windus, 1961, 135.

18. [Johan Gabriel Linsén] (1820) 'Om Folkupplysning', *Mnemosyne* N:o 100, 397–399, N:o 104, 413–416.

19. Karl Warburg (1904) *Svensk litteraturhistoria i sammandrag. Tiden efter 1830. Öfversikt*, Stockholm, 164. Saatavissa verkossa: <http://runeberg.org/svli-hist/159.html> [käytetty 5.5.2007]; puolisivistyksen pelosta ks. Nils Runeby (1995) 'Varken fågel eller fisk: Om den farliga halvbildningen' teoksessa Nils Runeby (1995) *Dygd och vetande. Ur de bildades historia*, Stockholm: Atlantis, 59–89.

20. Ilkka Mäkinen (2000) *P. U. F. Sadelin (1788–1858). Präst, skribent och biblioteksman*, Tammerfors, Finnish Information Studies, 76–78.

21. Yrjö Nurmio (1947) *Taistelu suomen kielen asemasta 1800-luvun puolivälissä. Vuoden 1850 kielsäännöksen syntähistorian, voimassaolon ja kumoamisen selvittelyä*, Porvoo-Helsinki: WSOY.

22. Julk. painettuna teoksessa Gustaf F. Lönnbeck (1887) *Folkskoleidens utveckling i Finland från nittonde århundrades början till 1866*, Helsingfors, Bilaga A.

mahdollista pitää lapsiaan koulussa pitkää aikaa, ei opetusohjelmaan voitaisi ottaa useampia aineita, sillä tämä merkitsisi kansan rasittamista vähemmän tarpeellisella ja usein harhaanjohtavalla opetuksella tärkeimmän eli uskonnonopetuksen kustannuksella.

Hyvänä puolena ehdotetussa uudessa koulussa von Kothen piti sitä, että sen myötä vähenisi maalle onnettomuutta aiheuttava improvisoitujen säätyhenkilöiden kasvava joukko. Käsityöläis- ja alemmista kansaluokista peräisin olevat nuorukaiset jättivät ajattelemattomuuksissaan varsinaisen ammattinsa ja hakeutuvat julkisiin kouluihin, mutta sitten varojen tai innon puutteessa eivät kykene päättämään opintojaan ja tulevat lopulta kelvottomiksi kaikkeen hyödylliseen toimintaan.²³

von Kothenin kanta oli johdonmukaista seurausta hänen säätykierron vastaisuudesta. Säätyjen koulutus tuli järjestää kullekin säädylle erikseen.²⁴ Tätä politiikkaa von Kothen, joka oli läheisissä suhteissa keisarihuoneeseen ja Suomen kenraalikuvernööreihin, jatkoi tultuaan 1869 nimitetyksi kouluylihallituksen ensimmäiseksi päälliköksi.²⁵ Hänen näkemyksiinsä sopi kuitenkin hyvin Uno Cygnaeuksen kansakoulusuunnitelmien tukeminen.

Kansanopetustrendin kääntynyt 1850-luvun puolivälissä räikeimmästä kansanopetuksen ja kirjoitustaidon levittämisen julkisesta vastustamisesta paljolti luovuttiin. Ne, jotka aiemmin olivat vastustaneet kansanopetuksen laajentamista, muuttivat mielipiteitään uuden auktoritatiivisen näkemyksen mukaiseksi. Periaatteellisen vastustuksen tilalle tuli erityisesti papiston piirissä kuitenkin entistä selvemmin käytännöllisiin seikkoihin, kansan köyhyyteen, harvaan asutukseen, kehnoihin kulkuyhteyksiin jne. vetoaminen. Vastarinta, joka inhorealismissaan sinänsä ei ollut vailla pohjaa, jatkui jopa sen jälkeen, kun arkkipiispa Edvard Bergenheim oli Krimin sodan viime kuukausina asettanut kansanopetuksen tehostamisen taakse ja keisari oli julkistanut kansanopetukselle myönteisen reformiohjelmansa.²⁶

Miksi kirkko vastusti kirjoitustaidon opettamista 1800-luvun alussa?

Kun autonomian ajan alussa suunniteltiin Suomen kansanopetuksen ja koulujen uudistamista, samalla jouduttiin pohtimaan miten Vanhan Suomen olot harmonisoitaisiin myös kouluolojen suhteen liitettäessä aluetta takaisin muun Suomen yhteyteen. Vanhan Suomen kouluoloja ja kansanopetusta oli pyritty uudistamaan sekä Katariina II:n että Aleksanteri I:n aikana. Uudistus suunnitelmien kuului pitäjänkoulujen perustaminen ja kirjoitustaidon sisällyttäminen niiden ohjelmaan. Maalliset viranomaiset vastasivat koululaitoksen hallinnosta. Vanhaan Suomeen syntyikin pitäjänkouluja pitäjään kuin pitäjään, vaikka laajamittaisempi kansanopetuksen kehittäminen jäi paperille myös kirjoitustaidon opettamisen osalta. Vanhan Suomen opettajat, virkamiehet ja kirkolliset johtajat kuitenkin omaksuivat koulutusajattelun, johon itsestään selvästi kuului kirjoitustaidon opettaminen kansalle, ja he vastustivat muun Suomen koulujärjestyksen ja kansanopetusajattelun ulottamista Vanhaan Suomeen. Näin syntyi ristiriita Vanhan ja muun Suomen välille, kun lännessä pitäydettiin kiertäviin kouluihin ja vanhakantaisiin kansanopetustavoitteisiin, joihin ei kirjoitustaito kuulunut.²⁷

Suomen opetuslaitoksia järjestelemään asetettiin 1814 keisarillinen komissio, jonka jäseninä olivat mm. piispa Jacob Tengström ja professori Erik Gabriel Melartin. Jälkimmäinen oli näkyvä Vanhan Suomen balttilais-saksalaisperäiseen valistukseen perustuvan koulutusajattelun edustaja.²⁸ Vaikka varsinainen kansanopetus oli komission toimeksiannossa toissijainen, sen saamat lausunnot ja sen piirissä käydyt keskustelut toivat esille runsaasti kansanopetuksen kehittämiseen liittyviä ehdotuksia, joissa selvästi näkyy läntisen ja itäisen kansanopetustradition ero. Enemmistö Vanhasta Suomesta tulleista lausunnonantajien kehittämis ehdotuksista sisälsi kirjoitustaidon opetuksen kansanopetuksen osana, kun taas lännessä tulleissa ehdotuksissa se oli poikkeus.²⁹ Komissio ei edistynyt työssään ja se korvattiin uudella 1825.

Uusi komissio sisällytti koulujärjestysehdotukseensa kiinteät pitäjänkoulut ja mm. kirjoituksen opetuksen. Tämä oli myös valtiollisen toivomusten mukaista. Turun tuomiokapitulin vastustuksen takia komissio kuitenkin perääntyi ja maaseudun kiinteistä pitäjänkouluista luovuttiin kiertokoulujärjestelmän hyväksi, joskin kaupunkien kansanopetukseen esitettiin kohennusta. Turun tuomiokapitulin menestyksekkään kansanopetuksellisen jarrutuksen tavoitteena oli hillitä liian nopeita muutoksia tiukentuvassa poliittisessa ilmapiirissä. Tiimosen mukaan kapituli halusi estää Viipurin läänin koulupoliittisen linjan valtaanpääsyn koko Suomen alueella.³⁰

Pelättiin, että laajemman kansanopetuksen omaksumisen muassa venäjän kieli voisi saada jalansijaa Suomessa ja kansanopetus yleensä joutuisi suoraan venäläisen hallitusvallan kontrolliin. Valtakunnallisen koulureformin viivyttäminen oli suomalaisen hallinnollisen ja kirkollisen eliitin etujen mukaista. Periaatteelliset valistustavoitteet saivat sen takia väistyä. Lopullisena perusteena uudistusten lykkäämiselle esitettiin taloudelliset syyt.³¹

Herännäispapit, pyhäpäivä ja kirjoittamisen opettaminen

Monet tutkijat ovat olleet sitä mieltä, että juuri papisto 1800-luvulle saakka ”enimmiten jarrutti rahvaan opetuksen laajentamista katsoen kirjoitustaidon sille tarpeettomaksi”, kuten Vihtori Laurila asian ilmaisee.³² Antti Puhakasta (1816–93) kerrottiin aikalaiskirjoituksissakin, että hänen opettellessaan kirjoittamaan eräs pappi kehotti häntä olemaan hukkaamatta aikaansa sellaiseen talonpojille aivan hyödyttömään taitoon.³³ Papiston näkökulmasta lukutaito oli apukeino kristinopin perusteiden oppimisessa, kun taas kirjoittaminen koettiin selkeästi maalliseksi taidoksi. Taito kirjoittaa oli sidoksissa säätyyn tai ammattiin.³⁴

Papisto ei kuitenkaan ollut yhtenäinen blokki, vaan siinä oli ryhmiä sekä kirjoitustaidon puolesta että sitä vastaan. Herännäispappien epäluulo kirjoitustaidon ja kansanopetuksen leviämistä kohtaan oli osa maailmankatsomuksellista obskurantismia.

Pappien liittyminen pietistisiin herätysliikkeisiin sai pohjustuksensa heidän pettymyksestään valistuksen rationalismiin ja säätyläisten vapaamieliseen tapakulttuuriin.³⁵ Maalaisrahaaassa he olivat havaitsevanaan ihannoitavaa ja viatonta alkuperäisyyttä, jota uuden ajan viettelykset uhkasivat turmella.

Yksi 1800-luvun herännäispapiston kantaisista, Jonas Lagus (1798–1857), suhtautui ainakin uransa alkupuolella epäluuloisesti kirjoitustaitoihin talonpoikiin. Antaessaan 1828 lausunnon C. C. Böckerin Ahlmanin koulujen parantamista koskevasta mietinnöstä Lagus esitti samanlaisia näkökantoja kuin Linsén *Mnemosyne*-artikkelissaan. Hä-

23. Lönnbeck (1887), Bilaga A, s. 7–8.

24. Raimo Savolainen (2005) 'Kotthen, Casimir von (1807–1880)' teoksessa *Suomen kansallisbiografia 5*, Hki: SKS, 398–401.

25. Mirja Härkönen (1982) *Kouluylhallituksen ensimmäisen päällikön Casimir von Kotthenin koulupoliittika. Taustaa, tavoitteita, tuloksia*, Helsinki 1982, Historiallisia tutkimuksia 119.

26. Ks. esim. HMA. Hämeen läntisen rovastikunnan ark. Kontrahetikokousten ptk 1848–1900 Ca1. Kontrahetikokouksien 27.1.1857 ja 23.7.1861 pöytäkirjat. Niissä esitetään lukuisa määrä tekijöitä, jotka tekivät mahdottomaksi kansanopetuksen parantamisen; jälkimmäiseen sisältyy [nähtävästi] kontrahtirovasti Adolf Sirénin monologi aiheesta. Ks. myös mm. *Helsingfors Tidningar* 42/30.5.1849 'Replik till artikeln: Om minskning af brottslingar i landet'; myös Ilkka Mäkinen (1991) 'Per August Cygnæus, pyhäkoulujen ja kirjastojen apostoli', *Kirjastotiede ja informatiikka* 10(2), 57–69; sama (1997) *"Nödvändighet af LainaKirjasto": modernin lukubalun tulo Suomeen ja lukemisen instituutiot*, Helsinki: SKS, 294–300.

27. Tiimonen (2001) 145–159.

28. Tiimonen (2001) 172–173.

29. Ks. Tiimonen (2001) 228 taulukko; ehdotusten sisällöistä mt., 176–230. Tiimonen selostaa laajasti myös muita kirkon ym. piiristä tulleita kansanopetusnäkemymiä.

30. Tiimonen (2001) 237–238.

31. Tiimonen (2001) 240.

32. Vihtori Laurila (1956) *Suomen rahvaan runoniekat sääty-yhteiskunnan aikana. 1 osa. Yleiset näkökohdat*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 249, Helsinki: SKS, 139.

33. *Morgonbladet* 71/18.09.1845 'Runosångarne i Helsingfors'; Laurila (1956), 147.

34. Kjell Ivar Vannebo (1984) *En nasjon av skriveføre. Om utviklinga fram mot allmenn skriveferdighet på 1800-tallet*, Oslo:Novus Forlag, 184; Daniel Lindmark (2004) *Reading, writing, and schooling. Swedish practices of education and literacy, 1650–1880*, Umeå: Kulturgräns Norr, 94–95.

35. Heikki Ylikangas (1984) *Murtuva säätyvalta*, Porvoo – Helsinki – Juva: WSOY.

nen mukaansa uskonto on ihmishengen ainoa todellinen jalostuskeino. Koska uskonnon tila maassa on huono, ei ole vielä tullut aika jakaa työtätekevän luokan lapsille korkeampia tietoja. Vain jos Böckerin ehdottamissa kouluissa annettaisiin perusteellista ja elävää uskonnonopetusta, voitaisiin opettaa myös historiaa, maantiedettä jne., mutta koska aikakauden henki ei ole otollinen hartaalle uskonnollisuudelle, jää uskonnonopetus pinnalliseksi. Oppilas saisi siten suuren määrän tietoja ilman että tulisi paremmaksi. Laguksen mukaan on vaarallista herättää ”uinuvaa sukukuntaa” eli työtätekiviä luokkia niin sanotuilla hyödyllisillä kansalaistiedoilla (*nyttiga medborgerliga kunskaper*) ilman etukäteen annettua elävää uskonnollista tietoa.

Laguksen mukaan oli aihetta varovaisuuteen harkittaessa, mitä korkeampaa sivistystä ja hyödyllisiä kansalaistietoja rahvaalle annetaan. Esimerkkinä siitä, miten nämä ”hyödylliset tiedot” tekevät ihmisistä kelvottomia, Lagus mainitsee sen, kun joku rahvaan pojista saa oppia kirjoituksessa, laskennossa ja juridiikassa. Hän ryhtyy kirjuriksi tai varanimismieheksi, tahtoo käydä vapaa-ajattelijasta ja alkaa hävetä isiensä uskoa. Sen sijaan, että hän aiemman tapansa mukaan kävisi sunnuntaina kirkossa, seuraa hän nyt sivistyneempien esimerkkiä ja alkaa viettää pyhäpäivänsä korttipelissä ja muissa ”rakentavissa” harrastuksissa. Lagus viittaa myös Rousseauin ajatukseen, että täydellinen tietämättömyys olisi ihmiskunnalle kaikkein onnellisin olotila. Lagus kuvaa sivistyneiden säätyjen uskonnollista tilaa kehnoksi ja kun kaiken tiedon ja valistuksen tien on oltava ylhäältä alas, olisi alempien kenties toistaiseksi paras jäädä nykyiselle sivistystasolle. Kuitenkin Lagus kannatti vuoro-opetusmenetelmän ottamista käyttöön Suomessa mahdollisimman pian.³⁶

Laguksen ja Linsénin näkemykset on nähtävä aikakautensa filosofisina pohdiskeluna ja nuoruuden radikalismien ilmauksina, jotka olivat syntyneet reaktiona aikakauden ilmiöitä kohtaan. Jos hyväksyy säätyjen ihanteelliset ominaisuudet lähtökohdaksi, on johdonmukaista pyrkiä varjelemaan nii-

tä ja suojella erityisesti kaikkein haavoittuvinta säätyä vahingollisilta vaikutteilta. Kirjoitustaidon he näkivät yhtenä tärkeimmistä säätyjä erottavista tiedollistaidollisista tekijöistä. Samana vuonna, jolloin em. lausunto julkaistiin, Lagus siirtyi Ylivieskan kappalaiseksi, jolloin hän joutui suoraan kosketukseen Kalajokilaakson rahvaanherätyksen kanssa,³⁷ mikä saattoi muovata hänen näkökantonsa kansanopetukselle myönteisempään suuntaan. Runsaat kymmenen vuotta myöhemmin (1839) hän itse laati suunnitelman ”kansakoulun” perustamiseksi Ylivieskaan. Koulussa oli tarkoitus opettaa mm. lukutaitoa, kirjoitusta, kristinoppia ja hyviä tapoja sekä erilaisia käytännön taitoja. Koulua saisivat käydä ilmaiseksi orvot lapset, mutta sinne saisivat lähettää lapsiaan kaikki sitä haluavat vanhemmat, köyhät korvauksetta, varakkaammat sopimuksen mukaan maksua vastaan.³⁸ Suunnitelma tyrmättiin tuomiokapitulissa ennen kaikkea sen esittäjän pietistisyyden takia.³⁹

Englannissa käytiin 1800-luvulla kiivasta keskustelua lepopäivän pyhittämisestä. Koska kirjoittamista pidettiin maallisena taitona, sen opettamista sunnuntaisin pidettiin sopimattomana. Paikalliset pyhäkoulut pitivät mielellään kirjoitustaidon opettamista opetusohjelmassaan, koska sitä toivoivat oppilaat ja heidän vanhempansa. Boltonissa 1834 metodistijohdon pyrkimys lopettaa pyhäpäiväinen kirjoituksen opetus johti lähes tuhannen pyhäkoulun oppilaan ja opettajan mielenosoitukselliseen ulosmarssiin ja kilpailevan koulun perustamiseen. Kyse oli yhtäältä wesleyläisen metodismin sisäisestä

36. [Jonas Lagus] (1829) [’Lausunto Böckerin mietinnöstä’], *Tidning för landtbushällare* 1829, 88–95; Kalevi Lämsä (2001) *Jonas Lagus (1798–1857) kasvattajana ja opettajana – ”En siksi, että olisin opettajane...”*, Oulu: Oulun yliopisto, Acta universitatis Ouluensis. F Scientiae Rerum Socialium 48, erit. s. 53–54; Lönnbeck (1887), 35.

37. Ilkka Huhta (2005) ’Lagus, Johan (1798–1857)’ teoksessa *Suomen kansallisbiografia* 5, Hki: SKS, 672–673.

38. ’Plan till en folkskola i Ylivieska’ teoksessa [Jonas Lagus] (1933) *Jonas Lagus brev och skrifter II*. Utg. av Tor Krook. Helsingfors, Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar XXXV, 174–178.

39. Laguksen suunnitelmasta ja sen saamista vastaanotosta kapitulissa Tiimonen (2001) 318–325.

Kirjoitustaidon omatoimista oppimista haittasi paperin kalleus. Sen vuoksi kirjoittamista harjoiteltiin kirjojen, kuten tässä Eiler Hagerupin teoksen "Pyhän martyrein kovan kärsimisen, voittavaisen uskon ja kärsivällisyyden merkilliset esimerkit" (1829), tyhjille sivuille. Kirja kuului alunperin Krenatööri-tarke'ampujapataljoonan lainakirjastoon (per. Turussa 1849), mutta pataljoonan lopettamisen jälkeen se jäi joukko-osaston entisen upseerin Anshelm Grabnin kottiin Hämeenlinnaan. Aloitteleva kirjoittaja on raapustanut Henrik Renqvistin bengelisen laulun "Erämaata, Erämaata, läpi kulkeissan" alkusanoja ja tervehdystä "Terveisiä minulta sinulen palio", mutta toinen talonväkeen kuuluva on kirjoittanut alle nenäkkään huomatuksen. "Tämä on aivan buonoa kirjoitusta. Kirjota parempaa jos osaat."

Pyhän Martyrein

Kovan kärsimisen,
Voittavaisen uskon ja kärsivällisyyden

Merkilliset Esimerkit

Kymmenesä Suuresa Wainosa,

Jotta

Pataljoonallisen Esimiehen oika
Ensimmäisenä kolmen Sakan vuoden aikana
Christuren syödyntisestä, lähtö
Christikunnan hiltse;

Opiskeli katekesei koutat ja wos anantit Joutin
Waltakunnan Piispa Wainajaka

Dohtori HAGERUPilta.

Sitte Joutin kateesi kuosfi lähtö ja wos
kuosfi kateesi Suomei tullint.

Kuosi Kiospana.

Turussa, 1829.
Puhutti J. C. Seeneckellin ja Pöytäkirja

NEB.
1828
Anshelm Grabnin
Bibliothek.

Erämaata läpi kulkeissan
Terveisiä minulta
sinulen palio
minulta
Joutin kateesi
kuosfi lähtö ja wos
kuosfi kateesi Suomei tullint.

valtakamppailusta, kun valtakunnallinen metodistikirkko pyrki saattamaan paikalliset pyhäkoulut kontrolliinsa, toisaalta kaikissa kirkkokunnissa terästyneestä uskonnollisesta reaktiosta modernin yhteiskunnan kehityspiirteitä kohtaan. Ajan mittaan useimmat kirkkokunnat lopettivat pyhäkouluissaan kirjoitustaidon opettamisen. Tilaisuuksia oppia kirjoittamaan koetettiin järjestää arkilloiksi.⁴⁰ Tämä oli tietenkin alempien kansanluokkien jälkikasvulle hankalaa, koska työpäivät olivat pitkiä.

Myös Suomessa rahvaan opetuksen problematiikka 1830–40-luvuilla kärjistyivät sunnuntai-iltapäivän ympärille. Ei ollut itsessään selvää, että sunnuntai-iltapäivää voitaisiin käyttää maallisena pidetyn kirjoitustaidon opettamiseen. Kaupunkien sunnuntai-koulujen ja maaseudun pyhäkoulujen välillä oli kuitenkin selvä ero. Sunnuntai-kouluja perustettiin Suomenkin kaupunkeihin, jotta työläis- ja käsityöläisnuoriso saisi tarpeellisen määrän perustaitojen, lukemisen, kirjoittamisen, laskennon ja uskonnon opetusta. Kirjoittamisen opetus kuului luonnollisena osana kaupunkien sunnuntai-koulujen opetukseen, vallankin, kun niiden opetusmenetelmänä oli useimmiten jokin versio vuoro-opetusmenetelmästä, jossa lukemisen opetus oli intiimisti sidottu kirjoittamiseen: lukemaan opittiin piirtämällä kirjaimia hiekkapenkkiin.⁴¹ Kaupunki oli maallisen elämän tyyssija, jonka elämään kirjoitustaito kuului.

Maaseudun pyhäkouluissa maalliset opetustavoitteet ja hengelliset motiivit kilpailivat selvemmin keskenään. Vaikka piispa Tengström jo 1807 suositteli papistolle pyhäkoulun käyttämistä kansanopetuksen välineenä, varsinaisesti avauksen toteuttivat pietistipapit 1830-luvulla. Suomalaisen pyhäkoulun tärkein aloittaja oli herännäispappi Johan Fredrik Bergh (1795–1866), joka Nurmijärvellä kappalaisena ollessaan alkoi järjestää pyhäkouluja käyttäen palkattomia maallikko-opettajia.

Berghin aikana Nurmijärvellä 1830-luvulla oli useita kansanopetushankkeita, jotka pääasiassa suuntautuivat lukemisen opettamiseen ja olivat suorassa yhteydessä rippikouluun valmistamiseen tai muuten uskon-

tokeskeisen lukutaidon omaksumiseen. Pitäjän koulumestarin toimenkuvaan suunniteltiin myös kirjoittamisen opettamista, vaikka käytännössä kirjoitus- ja laskutaidon opettaminen jäi vähäiseksi. Bergh koetti edistää kirjoitustaitoa jakelemalla pientä maksua vastaan pappilassaan ns. vaivaisruotukirjoja, joiden avulla pidettiin kirjaa ruotuvuoroista. Näiden kirjojen loppuun oli kirjoitettu ”sekä isot että pienet bokstavit niitä varten, jotka haluavat oppia lukemaan kirjoitusta ja kirjoittamaan”. Kirjoitustaidon opetus ei ollut Berghille kuitenkaan keskeinen tavoite, eikä ainakaan hänen perustamissaan pyhäkouluissa sitä harjoitettu.⁴² Bergh kertoi pyhäkoulutoiminnasta lyhyessä uutisessa herännäispappien *Tidningar i Andliga Ämnen ja Hengellisiä Sanomia* -lehdissä 1837,⁴³ mutta muuten hän ei tuonut asiaa julkisuuteen. Bergh vastusti palkan maksamista pyhäkoulun opettajille, koska pyhäkoulu hänen mielestään oli hartaustilaisuuden ja jumalanpalveluksen luonteinen ja oli tarkoitettu opettajien itsensäkin rakennukseksi.⁴⁴

Bergh oli läsnä 1855 Sortavalan kontraktikokouksessa, jossa keskusteltiin pyhäkoulun järjestämisestä siten, että pyhäpäivästä ei tulisi työpäivä. Todettiin, että jopa mekaanisen lukutaidon, kirjainten oppimisen ja tavaamisen harjoittaminen sunnuntaina oli arveluttavaa, koska pyhäpäivää tuli käyttää Jumalan sanan tutkisteleamiseen. Kun muitakaan kouluja ei ollut ja vaarana olivat vielä huonommat pyhäpäivän viettotavat, oli kuitenkin soveliasta opettaa lukemaan, kunhan pyhäkoulun kristillinen luonne aina pidettäisiin mielessä. Kirjoittamisen opettamista ei edes mainittu keskustelussa, niin sopimattomalta sen liittäminen pyhäpäivään olisi ilmeisesti ollut.⁴⁵

Virallisissa lähteissä ei ole merkkejä siitä, että Bergh olisi vastustanut kirjoituksen opetusta. Hän esimerkiksi yhtyi 1856 rovas-tikuntansa papiston kanssa näkemykseen, että pitäisiin pitäisi perustaa ”normaalikouluja”, joiden opetusohjelmaan kuuluisi myös kirjoitusta.⁴⁶ Hän kuitenkin piti tiukasti kirjoituksen opetuksen pois omista pyhäkouluistaan. Ehkä tämä on ylläpitänyt käsitystä hänen kirjoitusvastaisuudestaan. Kansan-

opetusentusiasti, pataljoonansaarnaaja August Cygnaeus totesi 1863 kirjeessä ystävälleen R. I. Walleniukselle, ettei Bergh enää ”verissäpäin” vastustanut rahvaan kirjoitustaitoa, vaan oli perustanut koulupahasen Rantasalmelle.⁴⁷

August Cygnaeus itse otti mallia Berghin luomasta pyhäkoulumallista tutustuessaan siihen ensimmäisessä apupapin paikassaan Nurmijärvellä, mutta Berghistä poiketen hän hankki asialle heti maksimaalista julkisuutta julkaisemalla 1846 pyhäkouluista artikkelin *Borgå Tidningissä*. Cygnaeus esitti epäroimättä myös kirjoituksen opettamisen liittämistä pitäjän keskuspaikassa toimivan ”Sockne-Helgedags-Skolan” opetusohjelmaan, joskin maatalouden käytännön asioiden opettamiseen hän suositteli arkipäivänä pidettävää koulua.⁴⁸ Snellmanin *Saima* ja muut lehdet levittivät laajemmalle August Cygnaeuksen naivin innostuneen kirjoituksen sanomaa. Fennomaanisille ylioppilaille ja nuorille papeille pyhäkoulu nousi joksikin aikaa varteenotettavaksi tavaksi laajentaa kansanopetuksen piiriä, joskin he saattoivat luulla siitä liikoa. Ainakin Lönnbeck pitää pyhäkouluinnostusta suoranaisena taka-askelena tiellä kansakoulua kohti.⁴⁹

Kuopion rovastikunnan kokouksessa 1860 luettiin pyhäkouluissa opetettavat asiat: ”selvästi lukemaan kirjaa ja tarkasti ymmärtämään mitä he siinä lukevat”, sen lisäksi tutustutaan päivän evankeliumiteksteihin, raamatunhistoriaan ja Lutherin katekismukseen, virsiin jne., mutta kokous tähdensi, että ”muita myöskin tarpeellisia asioita, niinkuin lugunlaskua ja kirjoitusta sanottiin parahiten sopivan opettaa Pitäjänkoulussa”.⁵⁰

Berghille saattoi olla helpotus, että kansakoululaitos rakennettiin muulle pohjalle kuin pyhäkouluille, jolloin ristiriita sapatin pyhittämisen kanssa voitiin välttää ja pyhäkoulua kehittää edelleen hengellisempään suuntaan. Hän oli jäsenenä komiteassa, joka tarkasti Uno Cygnaeuksen kansakouluasetusehdotusta.⁵¹

Kirjoituksen opettaminen pyhäkouluissa oli Suomessakin siis jossain määrin arkaluontoinen asia. Suomalaiset papit ihannoivat brittiläisten tiukkaa lepopäivän pyhittä-

mistä, ja siitä kirjoitettiin lehdissäkin. Julkisia puheenvuoroja, joissa kirjoitustaidon opettamista pyhäpäivänä olisi suoraan sanoin vastustettu uskonnollisin perustein, ei silti paljon esiintynyt. Harvoja selkeitä, joskin julkistamattomia, tämänsuuntaisia lausuntoja on Maksamaan kappalaisen J. E. Vegeliuksen (1818–77) lausunnossa tuomiokapitulien 1856 antamaan kansakoulukysymystä koskevaan mietintöön. Vegeliuksen lausunto kokoaa vielä kerran yhteen monia tavallisia epäluuloja kansakoulua kohtaan alkaen talonpoikien suojeltavasta viatto- muudesta, puolisivistyksen vaaroista kansakoulun taloudelliseen mahdottomuuteen. Vegelius vastusti kansakoulun opetuksen ulottamista uskonnon sfäärin ulkopuolelle. Hän kuitenkin huomautti, ettei hän vastustanut kirjoittamisen ja laskennon opettamis-

40. Thomas Walter Laqueur (1976) *Religion and respectability. Sunday schools and working class culture 1780–1850*, New Haven and London: Yale University Press, 124–146; lepopäivän pyhitämisestä eli sabbatarianismista ks. myös John Wigley (1980) *The rise and fall of the Victorian sunday*, Manchester, Manchester University Press, erit. 82–83.

41. Opetusjärjestelmästä ja sen vaikutuksesta Suomessa ks. Urho Somerkivi (1952) *Bell-Lancasterin vuoropetusjärjestelmä Suomessa*, Helsinki.

42. Jussi Sinnemäki (1942) *Suomen pyhäkoulun isä pikapiirtoja Johan Fredrik Berghin elämästä*, Helsinki: Otava, 43–54; ks. Myös Kaarlo Hysrke (1937) *Johan Fredrik Bergh. 1*, Helsinki; ja saman (1957) *Väsymätön kylvömies pürteitä Johan Fredrik Berghin elämästä ja työstä*, Helsinki.

43. Martti Ruuth (1928) *Suomen pyhäkoulun historia*. Helsinki: Suomen pyhäkouluyhdistys, 33

44. Sinnemäki (1932) 62.

45. Kansallisarkisto, Porvoon tuomiokapituli. Rovastikuntakokousten pöytäkirjoja 1844, ..., 1884, PTA Ed 12:1. Sortavalan rovastikunnan kokous 8.8.1855.

46. Kansallisarkisto, Porvoon tuomiokapituli. Rovastikuntakokousten pöytäkirjoja 1844, ..., 1884, PTA Ed 12:1. Sortavalan rovastikunnan kokous 30.1.1856.

47. Kansallisarkisto, Wallenius-suvun kirjekok. II:2. August Cygnaeus Immanuel Robert Walleniukselle, 4.8.1863.

48. August Cygnaeus (1846) 'Förslag till Bys- och Sockne-Helgedags-Skolor samt Sockne- och Bys-Bibliothek', *Borgå Tidning* 87/7.11. ja 88/11.11.1846.

49. Lönnbeck (1887), 62; Mäkinen (1991) ja Mäkinen (1997), 250–253, 294–300.

50. *Kuopion Hippakunnan Sanomia* 18.8.1860 'Rovastikunnan kokouksista Kuopiossa 20 p. Heinäkuuta (Jatko 32 N:roon)'. Pyhäkoulun yleisesti kehityksestä ks. Ruuth (1928).

51. Kylvikki Tiensuu (2003) 'Bergh, Johan Fredrik (1795–1866)' teoksessa *Suomen kansallisbiografia.1*, Helsinki: SKS, 557–558.

ta lapsille, jos he tai heidän vanhempansa sitä halusivat, mutta tämä ei mielellään saisi tapahtua sunnuntaina pidettävissä kouluissa.⁵² Samasta mietinnöstä antamassaan lausunnossa myös piikkiöläinen valtioneuvos Carl von Haartman suositteli opetustoiminnan sijoittamista lauantai-iltapäivään, jotta lapset voisivat sunnuntai-iltapäivänä rauhassa ja viattomuudessa nauttia leikeistä ja huveista.⁵³

Häiriintynyt julkisuus

Rahvaan keskuuteen levinnyt kirjoitustaito aiheutti muutoksia julkisuuden kokemiseen sekä kotipiirissä että laajemmassa sanomalehtijulkisuudessa. Intiimissä piirissä ylläpidetyn yksityisyyden ja julkisuuden rajan hämmentymisestä on esimerkkinä *Savo*-lehdessä 1881 ilmestynyt dramatisoitu kuvaus rahvaan koulutuksen ja myös kirjoituksen opetuksen herättämistä epäluuloista. Kyseessä on muistelmä niistä reaktioista, joita syntyi, kun Snellmanin aloitteesta Kuopioon perustettiin 1840-luvun puolivälissä ”köyhäin tyttökoulu”. Artikkelissa muistellaan 35 vuoden takaisia asioita, joten sen todistusarvo on kyseenalainen, mutta se kuvaa kliseemäistä käsitystä kirjoitustaidon opetuksen kohdistuneista ennakkoluuloista. Kun kouluun esitettiin opetusaineeksi myös kirjoitusta,

”niin herrasmummit oikeen suuttuivat. Rouva F. lausui: 'Hah, hah, kaikkea kummaa nyt saa kuulla, minä saan nyt itse kuurata patani ja kastrullini, piikani vaan lukevat romaneja ja kirjoittelevat. Jos mieheltäni sattuu joku lippu lattialle putoamaan, vips, städerska jääpi sitä lukemaan ja minun täytyy häntä kotvan odottaa. Ja jos nyt ystävälleen lähettää jonkun piletin, muista vaan sinetillä lukita, sillä muuten piikamamselit sen lukevat.’”⁵⁴

Sekä ruotsin kieli että kirjoitustaito olivat olleet palvelusväkeen päin säätyläisten luotettava ”palomuri”, jonka turvissa he saattoivat puhua ja viestittää rauhassa. Kirjoitustaidon osalta tämä muuri alkoi rakoilla 1840-luvulla.

Laajemman julkisuuden osalta muutoksen airuita olivat maaseutukirjeet, joita ensin *Suometar* ja sitten muut suomenkieliset lehdet käyttivät hyväkseen. Maaseutupaikoissakin alkoi olla näkeviä silmiä ja kuulevia korvia, jotka toivat julkisuuteen sellaisia asioita, jotka olivat aiemmin jääneet turvallisesti pieneen piiriin. *Tapio*- ja *Päivätär*-lehdissä käytiin 1864 mielipidekirjoituksen synnyttämä polemiikki, joka toi esiin kokonaisen kirjon säätyläisten ennakkoluuloja rahvaanomaisia kirjoituskäytäntöjä kohtaan. Myös julkisuuden rajojen määrittymisen uudella tavalla tuli selkeästi esille.

Polemiikin aloitti talonpoikainen nimi-merkki F-k H-nen *Tapio*-lehdessä 16.4.1864 haastavalla kirjoituksella ”Onko talonpojalle kirjoitus-aidosta mitään hyötyä?”. Kirjoittajalla oli tarjottavana todellinen makupala kirjoitustaidosta käytävään keskusteluun: aito talonpoikaista kirjoitusharrastusta vähättelevä säätyläislausunto. Kirjoittaja kertoo olleensa viemässä kirjeitä postiin, siis kirkkoherralle postilaukkuun laitettavaksi. Silloin kirkkoherra oli sanonut, ”että 'ei niin usein pitäisi kirjoittaa, sillä siinä mänee aikaa ja kirjoitus-aineita hukkaan', johon toinen apulais-pappi todisti vielä, että 'se ei ole tarpeellista talonpoikain postiin kirjoitteleminen, eikä koko kirjoitus-taito’”. Samalla esitettiin kirjoittajan mukaan maanviljelyskoulun käyneitä talonpoikia halventava lausunto.

Kirjoittaja oli niin tuohtunut, että tuli kutsuneeksi kirkkoherraa ”kansan häiritsiäksi nuorisolle”, koska kirkkoherran lausunto saattaisi vähentää nuorison halua sivistää itseään. Hän kertoi myös, että häntä olivat jälkepäin kirjoitustaidottomat pilkanneet ja olleet tyytyväisiä kirjoitustaidottomuudestaan, koska jäivät siten ilman kirkkoherran moitteita: ”milläs olisit kirkkoherralta moitteet voittanut jos et kirjoitus-aidollasi? Se siitä on sinullekin hyötyä, että saat torat kirjoituksesi palkaksi; siitä on hyvä, että en osaa kirjoittaa, niin jään niistäkin silmän väännteistä vapaaksi.”

Kirjoitustaidon oppimisen riskeihin kuului siis myös vaara joutua sen takia pilkattavaksi vertaistensa taholta sekä epäiltäväksi ja arvioitavaksi ylempiensä taholta. Kir-

joituksen jälkeen oli vielä toimituksen huomautus:

"Olemme ottaneet tämän valitus-kirjoituksen lehtemme näytiksi, kuin muutenkin tiedämme vielä, Jumala paratkoon! löytyvän monta herrasmiestä, jotka karsastelevat talonpojiltamme niinkin tarpeellista ja viatonta oppia, kuin kirjoitus-taito on, mitäpä sitte muuta ymmärryksen valistumista. He menevät niinkin pitkälle, että pitävät sen talonpojan, joka osaa kirjoittaa ja vähän jo ajatella, jo ihan turmeltuneena; mutta sitävastoin sanovat miehestä, joka ei mitään tiedä sekä kävelee pörrö-päänä ja nuora vyöllä: 'Se on vielä oikea talonpoika.' Mutta nämä herrat unhottavat, että meillä eletään jo yli puolessa yhdeksättä toista vuosi-sataa, jolloin entisiä olijoita ei kovin paljon kunnioiteta."⁵⁵

Kirkkoherra, joka oli tunnistanut F-k H-sen kirjoituksesta itsensä, lähetti *Tapioon* "vähän vastausta". Kirkkoherra oli pahoittanut mielensä F-k H-sen kirjoituksen kriittisestä sävystä, erityisesti siitä, että häntä syytettiin kansan häiritsejäksi. Kirkkoherra puolestaan syytti F-k H-sta valheesta, koska ilmeisesti kirjeiden tuoja olikin ollut asianomaisen veli eikä hän itse. Kirkkoherra kyllä sanoo, että olisi pappien ilo, "että jokainen [talonpoika] tulisi todellisesti sivistyneeksi", joskin hänen mukaansa F-k H-sen kirjoitus osoitti, ettei tämä ollut todellisesti sivistynyt.

Sivistysmyönteisyydestään huolimatta kirkkoherra käyttää kovasti energiaa sen todisteluun, että liiasta kirjoittelusta on haittaa talonpojalle. "Suutari pysy lestissäsi", hän sanoo ja väittää, että talonpojalla menee monta vuotta ennen kuin hän voi saavuttaa saman tottumuksen kirjoittamisessa kuin herrasmies, joka tekee sitä työkseen. Samalla kirkkoherra vyöryttää esiin pitkän listan epäluuloja kirjoitustaitoisia talonpoikia kohtaan ja ehtoja sille, että kirjoitustaito heidän keskuudessaan olisi hyväksyttävää. Talonpoika ei voi lyhyessä ajassa oppia kirjoittamaan "niin sukkelasti", ettei hän kirjoitustyön takia laiminlöisi talonpitoa, eikä hän myöskään voi saada elatustansa "jou-

tavista loruista, joita hän panee sanomalehtiin". Kirjoittamisen opetus ei myöskään voinut olla maanviljelyskoulun tavoite ja kirkkoherran oli vaikea ymmärtää "ettei talonpoika osaa kyntää ja viljellä maata ilman kirjoitus-taitoa". Kirkkoherra yhdisti puoli-herruuden julkisuudenkipeyteen, jonka ilmeisesti ajatteli seuraavan kirjoitustaidon oppimisesta:

"Vielä sanoo yksi sananparsari, että 'ei herrat paljon tarvitse, vaan että tikulla silmään pistää;' mutta nuo puoli-herrat eivät tarvitse muuta, kuinhan vaan langallakin osoittaa sinnepäin, niin he närkästyvät kovasti ja paikalla julkaisevat, että heitä on moitittu heidän taidossansa."⁵⁶

Ärsytettynä kirkkoherra siis tuli paljastaneeksi piileviä ennakkoluuloja talonpoikien kirjoitusharrastusta kohtaan. Samalla tulee esiin säätyläisten mustasukkaisuus kirjoitustaidosta. Kirjoitusta kohtaan tunnetut epäilyt muistuttavat rahvaan lukemista kohtaan tunnettuja epäilyksiä: ei heillä voi olla aikaa (maalliseen) lukemiseen eikä kirjoittamiseen.⁵⁷

Toimitus, Leväsen maanviljelyskoulun johtaja Antti Manninen, pisti lusikkansa soppaan liittämällä kirkkoherran kirjoitukseen huomautuksen, jonka mukaan toimitus ei

"voi suostua kunn. lähettäjän tuumaan siinä, ettei talonpoikanen saisi asioissansa kirjoittaa vaikka 40 kirjettä yhteen postiin. Parempiko se on ja helpompi, jos hän itse matkustelee sinne ja tänne suullisesti toimittamaan asioitansa, joissa siten menee paljo enempi aikaa?! Pidämme siis kunn. lähettäjän mieli-alan tästäkin puolen kovin vanhan-aikasena, emmekä saattaneet olla siitä muistuttamatta."

52. Teksti: Lönnbeck (1887) Bilaga B, 50–51.

53. Lönnbeck (1887) Bilaga B, 45.

54. *Savo* 37 /17.05.1881 'Muistelmia Snellman'in juhlan johdosta'.

55. *Tapio* 16/16.4.1864 'Onko talonpojalle kirjoitustaidosta mitään hyötyä?'

56. *Tapio* 20/14.5.1864 'Vähän vastausta: Onko talonpojalle kirjoitus-taidosta mitään hyötyä?'. Nimimerkki oli muodossa J. L.

57. Mäkinen (1997), 259–288.

Manninen (1831–66) oli jo kirjaansa *Taito ja Toimi* (1856) sisällyttänyt kirjoitustaidon hyödyistä kokonaisen luvun, jossa oli mukana myös ajansäästöä tähdentävä näkökohta.⁵⁸ Mannisen argumentit olivat pitkälle samoja, joita Antero Varelius esitti *Sanomia Turussa* -lehdessä 1851 ilmestyneessä kirjoituksessaan.⁵⁹

Kirkkoherra J. L. ei saanut mielestään tarpeeksi nopeasti vastineitaan julki *Tapiossa*, joten hän julkaisi puheenvuoron *Päivätär*-lehdessä, jossa hän pyrkii toistamaan mahdollisimman tarkkaan, mitä alkuperäisessä sananvaihdossa kirjeitä lähetettäessä sanottiin:

”Hänen kirkkoherransa sanoi vähän naurah-
taen näin: Joutaako sinun veljes työtä
tekemään, kuin se näin monta kirjaa laittaa
postiin, ja apulais-papin lause oli: turhaapa
se onkin että niin paljon kirjoittaa; jota ei
hän kuitenkaan itse muista sanoneensa,
vaan kuuli sen kirkkoherralta, joka sen oli
pannut muistiinsa.”

Tästä kirkkoherra johtuu pohtimaan sitä missä kulkee yksityisyyden ja julkisuuden välinen raja. Kun aiemmin oli saanut kaikessa rauhassa jutustella, nyt talonpojan kirjoitustaidon takia sai pelätä, että ohimennen sanottu mielipide saattoi tulla kaiken kansan luettavaksi:

”Mitä taas tuohon apulais-papin lauseeseen kuuluu, ettei hän muista mitä hän sanoi, tulee siitä, ettei hän vielä ole ennen arvannut panna mieleensä kaikki lauseet kuin hän on sanonut eikä ole luullut kaikkia puheita julkaistavan, kuin puhuu, erinomattain kuin ei se jossa tämä sanottiin tuohon vastannut eikä mitään väittänyt, jos tänlaista olisi ollut niin tuon olisi paremmin pannut mieleensä etteivät jotkut sanomalehtien kirjoittajat olisi tuosta saaneet itsellensä hammasruokaa, vasta tuon tietää.”⁶⁰

Polemiikissa tuli vielä yksi F-k H-sen puheenvuoro, mutta siinä ei ole juurikaan uusia aineksia, paitsi pari sananparrenomaista tokaisua, jotka sopisivat talonpoikien lasku- ja kirjoitusharrastusta vastusta-

vien säätyläisten suuhun: ”Siinä on talonpojalle kyllä räknäämistä, kuin nostaa aatransa kivistä ja kannosta’. Näin huutaa joku herrasmies. Samaan entisellään olon huutoon yhtyy vielä toinenkin minun tietäkseni: ’parempi on talonpojan pysyä aatran kuressa ja kirves ponnassa, kuin pännällä itseänsä huvittaa’.”⁶¹

Kirkkoherran puheenvuoroista paistaa joka tapauksessa harmistuminen siitä, että hän joutui taistamaan peistä tavallisten talonpoikien kanssa. Lehtipolemiikit samoin kuin turha kärejäinti näyttivät kirjoitustaidon epätoivotuilta seurauksilta. Myös suomenkielisten lehtien kirjoitustaitoa propagoivissa kirjoituksissa varoitettiin taidon väärästä käytöstä, mikä osoittaa, että tämä aspekti on ollut yleisenä puheenaiheena ja tavanomaisena ennakkoluulona, ehkä aiheellisenakin uusien kirjoittajien kokemattomuuden takia. *Oulun Wiikko-Sanomia* tähdensi 1856, että ”jokaisen talonpojan tulee siis varoa itseään joutavista riidoista, vaikka itsekkin niihin kirjallisesti kykenee. Vielä myös on muistettava sekin, ettei kukaan kirjoittaja olisi hävytöin kirjoituksiinsa, sillä se on aina häjyn ihmisen mieli- ja käsi-alaa, jota sakolla rangaistaan. Suoraan ja selvästi tulee aina asiasta kirjoittaa ja antaa haukkumisen olla koiran tapana ja työnä.”⁶²

Kirjoitustaidon vastustaminen – oman elämäntavan puolustamista?

Tärkeimpiä esteitä kirjoitustaidon omaksumisessa ennen kansakoulun aikaa oli kansan oma vastahakoisuus. Pelko, että kirjoittamaan oppinut ja muuten liikaa oppia saanut nuoriso luopuisi talonpoikaisen säädyn perinnäisistä tavoista, oli yleinen talonpoikaiston keskuudessa.⁶³

Vihjeen siitä, kuinka rahvaan kirjoitustaidon vastaisuutta voisi tulkita, saa Eljas Raussin ”Arkilogiasta”. Raussi, jonka teksti kuvaa etnografisen tarkasti 1840-luvun kansanelämää Virolahdella, moittii talonpoikaisten tupien riittämätöntä siisteyttä ja toteaa, että ylimääräistä siivoamista pidettiin ”suurena, työlä[ä]nä, ja tarpeettomana työnä”, johon ei ollut tärkeämmiltä töiltä aikaa. Virolahdellekin oli kuitenkin tunkemassa

säätyläisten esimerkin mukainen siisteys-ihanne: tupa siivotaan, kun on ”korkia vieras tulossa” ja ”herrasväen eteen aikoissa pestään silmät, käet ja harjataan hiukset”. Tällainen ulkokultaisuus ei kuitenkaan sopinut vanhan polven käsityksiin: ”...vanhat ihmiset nureksivat nuoria siitä ulkonaisesta turhasta, ja haurellisesta puhistuksesta, kun tuntevat sen vaan tukahuttavan sisällistä ihmisen puhtautta...”. Turhanaikainen siisteys liitettiin ”vanhempina aikoina” myös luvattomaan seksuaaliseen käytökseen: ”Murhella kattelivat isät naimattomain tytärtensä pestyjä silmiä ja siljoiksi siliteltyjä hiuksia, ja palmikkokiehkureita sankana ympäri päin; Monesti soimailivat heitä huorain aluiksi.”⁶⁴

Satu Apo on näiden ja muiden kansanelämän kuvausten perusteella tulkinut, että siisteyden vastustus kansan keskuudessa oli kansan tapa reagoida siihen kritiikkiin, jota säätyläiset alkoivat suunnata rahvaan elämäntapaa kohtaan. Kiistanalaiseksi tullut elämäntapaero tulkittiin eettis-uskonnollisesti: ”Säätyläisten karkeaksi luokittelema talonpoikaiskulttuurin piirre – esimerkiksi epäsiisteys – onkin todellisuudessa merkki, joka osoittaa rahvaanmiehen moraalihengellistä ylemmyyttä ja kääntäen: herraskulttuurin näennäisesti hienot piirteet kertovat eettisestä alamittaisuudesta.” Puhtaus on siis jumalattomuuden merkki.⁶⁵ Kansanhimisen kirjoitustaito oli yksi niistä epäilyttävistä uutuuksista, jotka uhkasivat perityn tradition kokonaisuutta. Perityt tavat liittyivät myös läheisesti suvunjatkamiseen, minkä takia kirjoituksessakin nähtiin eroottisen kanssakäymisen piirteitä, samoin kuin kasvojen pesemisessä ja muussa henkilökohtaisessa hygieniassa. Kirjoitustaidon ensimmäisiksi käyttötavoiksi uskottiin usein lemmenkirjeet.

Erityisesti itäisessä suurperheessä perinteisten valtasuhteiden ja kollektiivisen elämäntavan purkautuminen koettiin uhaksi, koska itäisessä perhejärjestelmässä perhe oli ”kollektiivinen, taloudellisten ja poliittisten traditioiden keskus. Velvollisuudet, vastuut ja asema määräytyivät iän, syntymäjärjestyksen, sukupuolen ja sukupolven mukaan”. Tällaista perhejärjestelmää voi luon-

nehtia isän ja poikien liitoksi, ”johon naiset avioituivat tekemään työtä ja synnyttämään perillisiä”.⁶⁶

Tällaisessa ihmissuhdejärjestelmässä toteutui perinteisesti ”kapea sosialisatio” (*narrow socialization*), kun taas kirjoitustaidon ja monipuolisen lukemisen tavan omaksuminen oli merkki avarasta sosialisatiosta (*broad socialization*). Arnettin mukaan sosialisatiolla on seitsemän lähdettä: perhe, vertaisryhmät, koulut, työ, yhteisö, tiedotusvälineet, oikeusjärjestelmä ja kulttuurinen uskomusjärjestelmä. Näiden painotuserot ratkaisevat, onko kyse kapeasta vai avarasta sosialisatiosta. Kulttuurinen uskomusjärjestelmä on kaikkien muiden sosialisatiion lähteiden perusta. Arnettin mukaan sellaiset kulttuurit, joita voi luonnehtia termillä avara sosialisatio rohkaisevat yksilöllisyyteen, itsenäisyyteen ja itsensä ilmaisemiseen, kun kapeassa sosialisatiossa korkeimpina arvoina pidetään tottelevaisuutta ja mukautumista.⁶⁷

58. Antti Manninen (1856) *Taito ja toimi*. Kuopio. 2. p. 1863.

59. *Sanomia Turusta* 5/4.3., 6/18.3. ja 7/1.4.1851. 'Peltonviljeliäin kirjoitustaidosta.' Allekirjoitus: A.W. [=Antero/Anders Varelius].

60. *Päivätär* 31/30.7.1864 (2) 'Muutamia mietteitä vastaukseksi H- R-n kirjoituksessa Tapion 27 numerossa'. Tämä kirkkoherran puheenvuoro oli vastausta *Tapiossa* ilmestyneeseen nimimerkki H. R-n:n kirjoitukseen, jossa tämä ruoti kirkkoherran ensimmäistä kirjoitusta: *Tapio* 27/2.7.1864 'Vähänen arvostelua Herra J. L. vastine kirjoituksesta Tapion 20 numerossa'.

61. *Tapio* 37/10.09.1864.

62. *Oulun Wiikko-Sanomia* 32/9.8.1856.

63. Sen mainitsee myös Houston (1988), 114.

64. Eljas Raussi (1966) *Virolahden kansanelämä 1840-luvulla*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 280, Helsinki: SKS, 247–250.

65. Satu Apo (1995) *Naisen väki. Tutkimuksia suomalaisten kansanomaisesta kulttuurista ja ajattelusta*, Helsinki: Hanki ja Jää, 164–170.

66. Kirsti Sirén (1999) *Suuresta suvusta pieneen perheeseen. Itäsuomalainen perhe 1700-luvulla*, Bibliotheca Historica 38, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 103.

67. Jeffrey Jensen Arnett (1995) 'Broad and narrow socialization: the family in the context of a cultural theory', *Journal of Marriage and the Family* 57(August): 617–628. Suomalainen terminologia ja sovellus: Airikki Pousi (2003), *Nuori Ilmari Vaissi. Kasvu ja kehityksen vuodet suomalaisessa talonpoikaisyhteisössä 1910–1939*, Helsingin yliopiston Kasvatustieteen laitoksen tutkimuksia 188, Helsinki 2003, erit. 9–14. Furet ja Ozouf toteavat ranskalaisen aineiston perusteella, että ilman kirjoitustaitoa lukeminen oli voima-

Borgå Tidningissä kerrottiin 1843, että Venäjän Karjalan "vanhauskoiset" koettivat kaikin keinoin pitää lapsensa poissa sikäläisistä kansakouluista, ja syyksi sanottiin, että he halusivat suojella lapsiaan siltä moraaliselta turmelukselta, jota esiintyi "puolisivistyneitten" keskuudessa. Tässäkin kirjoituksessa viitattiin Rousseauin ajatukseen sivistyksen turmelevasta vaikutuksesta ja turmeluksen katsottiin erityisesti alkavan kirjoitustaidosta.⁶⁸

Omaehtoisesti kirjoitustaidon hankkiva nuori mies ja vielä radikaalimmin nainen murtautuivat ulos kapeasta socialisaatiosta. He saivat virikkeensä jostain muusta socialisaation lähteestä kuin perheestä, jonka intressissä perinteisessä talonpoikaisyhteisössä oli pitää jälkeläiset mahdollisimman kapeassa socialisaatioputkessa.

Läntinen talonpoikaisyhteisö oli vain suhteellisesti itäistä avoimempi kirjoitustaidon suhteen. Pohjalainen Anders Svedberg kirjasi 1863 kirjoitustaitoa propagoivaan kirjoitukseensa standardivastaväitteen, jota hän oli kuullut esitettävän kirjoitustaidon opettamista vastaan: "Minä olen tullut toimeen maailmassa ilman kirjoitustaitoa ja toivon, että lapseni voivan tehdä samoin ja sen takia katson, että kirjoitustaito on tarpeeton."⁶⁹

Talonpoikaisympäristöstä oli lähdetty silloin tällöin opintielle, mikä merkitsi nuorukaisen selkeää eroamista kotiympäristöstään. Hänestä tuli "kokoherra". Tätä melko harvinaista tapahtumaa ei niinkään pelätty. Kotinurkkiin ja kylään jääneet kirjoitustaitoiset "puoliherrat" sen sijaan olivat koko ajan silmissä, mutta ei voitu enää luottaa, että he olisivat täydellisesti jakaneet kasvinympäristönsä ajatusmaailman.

Kirjoitustaitoa suosittelevatkin kirjoitukset piti varustaa vakuutuksilla, ettei kirjoitustaito aiheuta säädyistä poikkeamisen vaaraa. *Maamiehen Ystävässä* kerrottiin 1851 rohkaiseva tarina eteläsavolaisesta nuorukaisesta, joka oli hyötynyt kirjoitustaidostaan ja *Asian-ajaja*-teoksen kirjoitusmalleista. Menestystarinan jälkeen muistutetaan kuitenkin, että "[t]ässä emme, väärän luulon estämiseksi, saata olla mitenkään mainitsematta, hänen, vaikka taitaa näin kirjoittaa,

kuitenkin pysyneen ihan suorana ja kaikkia Herras- kuin myös narrin tapoja karttavana talonpoikana ja myös ahkerana ja säädyllisenä työmiehenä."⁷⁰

Suomettaren palstoilla julkaistiin 1858 vuoropuhelu, jossa kylänmies ja tuttu isäntä keskustelivat sivistyksen kysymyksistä talonpoikaisessa elämässä. Säätyläisten herrastelemisesta ja huonoista tavoista saatiin helposti kielteisiä vaikutteita, jotka talonpojissa esiintyivät vielä kehnommassa muodossa ja jälleen laukaisevana tekijänä nähtiin kirjoitustaito:

"Huonompi vielä on noiden herrastavain talonpoikain laita! Niinkuin sanoit, osaavat he kirjoittaa vaikka hyvin vaillinaisesti, vaan kuin muut talonpojat eivät niinkään paljo taida tätä hyödyllistä keinoa, se vähä oppi on antanut heille sen aivan väärän luulon itsestensä, että pitäntyvät muita sääty-veliänsä parempina ja sentähden luulevat säätynsä toimet olevan alla arvonsa, eivätkä siis kehtaa työtä tehdä eli pitää huolta töittensä tietännästä, joten joutuvat joutaviksi reihkaleiksi eli vetku-loiksi, jonkalaisia herrastavia meidän ja naapuri-pitäjijemme usiammat kirjoitusmiehet ovat."⁷¹

Suometar meni jopa niin pitkälle, että myönsi 1849 lähes kaikkien kirjoittamaan ja laskemaan oppineiden talonpoikien pitävän itseään puoliherroina, jättävän "talonpoikaiset, yksinkertaiset tapansa ja käytöksensä" ja lankeavan "viimein turmioon", joskin totea kuitenkin, ettei se ollut "sivistys; joka vietti häntä siihen. Joka sen sanoo, erehtyy jo siinä, että hän luulee kaiken sivistyksen olevan siinä, että joku taitaa kirjoittaa ja 'räknätä'." Sekaannuksen syynä oli lehden mukaan se, että pelkkää kirjoitus- ja laskutaitoa pidettiin sinä tekijänä, joka erottaa herrasväen rahvaasta. Ongelman ratkaisuna oli tietenkin se, että kaikki talonpojat oppisivat kirjoittamaan ja laskemaan, "mikäs herruus siinä taidossa sitten enää olisi?"⁷² Myös Varelius (1851) päätyi siihen, että kirjoitustaitoisia oli liian vähän, jolloin he poikkesivat muista: "Ja jos kerran tultaisiin niin pitkälle, että melkein kaikki nuoret

miehet kirjoittelisivat, ei auttaisikkaan yhden pitää itseänsä herrakkaampana toisia, eikä ylpeillä taidostansa, vaikka tahtoisi-kin.”⁷³ Oli siis tavoiteltava kulttuurin muutosta, joka mahdollistaisi avaran sosialisaa-tion.

Kirjoitus ja modernisaatio: kirjoitus on valtaa

Kirjoitustaito oli niin ratkaiseva taito, että se herätti epäluuloja pelkästään niiden syvällisten muutosten takia, joiden rinnalla se esiintyi. 1800-luvun puolivälissä elämänmuutoksen muutos maaseudullakin oli selvästi nähtävissä: ”Eipä vanhaan aikaan ollut kirjoitustaitokaan niin tarpeellinen kuin nyt, sillä eipä silloin ollut kenenkään talonpoijan toimet nykyisellä kannalla: Ei silloin lainailtu paljon rahoja, ei käyty isosti keräjiä, ei ollut aivan monista asetuksista vaaria ottaminen, joiden tähden nyt tarvitaan kirjoitusta.” Vanhempi polvi haluaisi pysyä vanhoillaan, mutta se ei enää kerta kaikkiaan käynyt päinsä: ”Ihmisen pitää kasvam- ja lisääntymän, se on luonnon järjestys; jos ei lisääntynyt hyödyllisissä keinoissa, niin lisääntytään vaan hyödyttömissä, jota ette suinkaan hyvät isät suone.”⁷⁴ Tämä saattoi myös olla Varelius-panos keskusteluun vuoden 1850 kielisäännöksestä.

Kirjoitustaito oli vallan väline hierarkki-sissa yhteiskunnallisissa suhteissa. Kirjoitus on dokumentoitua muistia ja sen kautta ihmisen keino hallita ympäristöään ja myös omaa toimintaansa. Varelius tähdensi kirjoittamisen muistia tukevaa roolia talollisen elämässä: ”Erinomattain sen, jolla on paljon toimia, niinkuin on jokaisella vireällä talollisella, on työläs muistaa kaikkia; omaksi häviöksensä näkee kirjoituksen taitamaton unohtaneensa mitä jonkun ajan perästä tarvitsisi tietää, mutta kirjoitteleva näkee asian selkeänä, juur kuin olisi äsken tapahtunut.” Hänen esimerkkinsä kuvastavat sitä, kuinka kirjoitustaito sulautuu tukemaan valtaraken-teita ja tuotantoa:

”Jos annat mökkiläisille syötävän-aineita, pitkin vuotta, annat kapan silloin toisen tällöin, yhdelle rukiita, toiselle ohria, j.n.e., joista antimista luvataan tehdä työ-päiviä

sinulle heinän ja elon aikana, niin et muista kenelle ja kuinka paljon kullekkin olet antanut; ja jos muistatkin vähän, kuin uninäköä, niin et taida luottaa muistiis, joka kyllä pettääkin. Mutta jos kaikki ovat kirjassas, niin näjet ja tiedät ne selkeästi.”

Muistiinpanot peltojen hoidosta olivat niin ikään hyödyllisiä. Myös ”kotovarkaat” ja ”muut hävittäjät” sekä muuten turhat menot oli mahdollista pitää kirjanpidolla kurissa.⁷⁵

”... kyllä nyt maailma nurin menee, kun piiatkin opetetaan kirjoittamaan”

Käsikirjoittamisella on intiimi luonne; se on omiaan henkilökohtaisten ajatusten ja elämänvaiheiden muistiinmerkitsemiseen, mutta intiimiytensä takia se sopii myös eroottiseen viestintään. Vakavissakin kirjoitusta propagoivissa kirjoituksissa mainitaan kirjoitustaidon hyödyllisyys rakkausviestien välittämisessä. Mukana on annos ennakkoluuloja, koska silloin harvoin, kun naiset otetaan huomioon kirjoitustaidosta puhuttaessa, lähes ensimmäisenä esitetään heidät rakkauskirjeiden kirjoittajina. *Savo*-lehden muisteluissa Snellmanin koulualoitteen aiheuttamista reaktioista tulee esille säätyläisten oletus siitä, että piiat käyttäisivät kirjoitustaitoa etupäässä rakkauskirjeiden kirjoittamiseen: ”Rouva T. lausui samaan suuntaan: ’kyllä nyt maailma nurin menee, kuin piiatkin opetetaan kirjoittamaan y.m., ei ne muuta tee kuin istuvat kynä kädessä ja prei-

ton vastustamaan ryhmäpainetta, jota suullinen kulttuuri kohdisti jäseniinsä, François Furet & Jacques Ozouf (1981), ’Three centuries of cross-fertilization: France’ teoksessa *Literacy and social development in the West. A reader*, ed. by H. J. Graff, Cambridge, 220–222.

68. *Borgå Tidning* 63/16.8.1843.

69. *Folkwännen* 28/15.7.1863. Suom. IM.

70. *Maamiehen Ystävä* 28/12.7.1851 ’Käytäväätkö Talonpojat hengellisesti ja ajallisesti hyödyksensä tämän aikaisia Suomalaisten kirjailioiden teoksia?’

71. *Suometar* 17/30.4.1858 ’Talonpoikaisia mietteitä ’Sivistyksestä’”.

72. *Suometar* 18/4.5.1849 ’Pyhä- ja Sunnuntaikouluista’.

73. *Sanomia Turusta* 6/18.3.1851.

74. *Sanomia Turusta* 7/1.4.1851.

75. *Sanomia Turusta* 5/4.3.1851.

viä kirjoittavat toisillensa ja kurtisöörillensä.’⁷⁶

Hämäläisessä ilmestyi 1861 poikkeuksellinen kirjoitus ”Tyttoimme kirjoitustaidon nykyinen laita”, jossa miespuolinen kirjoittaja puhui myönteisesti naisten kirjoitustaidosta. Naisten kirjoitustaidon ensiaskelaita pidettiin ilahduttavina, vaikka tulokset eivät useinkaan olleet virheettömiä, ”[m]utta jo näitä heidän alku-yrityksiänsä puheena olevasta taidosta sopii ilolla mielin ihastella, samaten kuin suloisella toivolla ihastelemme kauniitten kukkain alkutaimia puu-tarhassa”. Oletuksena oli, että ”[t]ätä kirjoitustaitoansa käyttävät tytöt ainoastaan huvittavaisissa kirjevaihdossa kultainsa kanssa”, tosin ”perheen emänniksi tultuaan, aika ajoin enimmästi lankoin välillä tapahtuviin keskinäisiin ilmoitusantiin ja tiedon saantiin”. Rakkauskirjeiden sisällössä ja muodossa oli kuitenkin paljon toivomisen varaa, ne olivat ”usein hyvin sekamaisia ja lauseet niissä on niin epämääräisiä, että rakastunut ylkä niitä lukeissansa ja joka sanaa punnitessansa joutuu tuhanteen epäilykseen kultansa mielen laadusta”.

Ongelmana näyttää olleen se, että kirjeiden laatijat eivät ymmärtäneet, että kirjoittaminen oli eri asia kuin puhuminen. Kirjoittajan ohjeen mukaan ”[l]ähetykskirjoissa on lyhyesti mutta selkeillä sanoilla kohta alussa sanottava, mistä asiasta kirjoitetaan”. Lopulta oli kuitenkin päämääränä, että kirjoittamisesta olisi hyötyä tavallisessa arkisessa elämässä erityisesti talojen emännille taloudenhoidossa ja kirjanpidossa. Samalla välttyttäisiin aikaa vievät käynnit ”sihtierien ja komisariusten tykönä” tekstejä teettämässä. Koko kirjoitus käsitteli naisten kirjoittamista, mikä pani patriarkaalisuuden toimituksen lisäämään kirjoituksen jälkeen huomautuksen: ”Tämä kirjoitustaito, jota A.H. toivottelee Suomen työille, olisi, meidän luultemme, vielä tarpeellisempi pojille, eikä pitäisi kenenkään pääsemän tilan haltiaaksi, joka ei vähintäkin osaa kirjoittaa päästökirjaa palokollisellensa.”⁷⁷

Useimmiten oletuksena oli, että kirjoitustaito oli miesten asia ja heistäkin ensi sijassa maata omistavan luokan miesten, vasta sitten maata omistamattomien, palvelus-

väen, ja aivan lopuksi naisten asia. Tällainen järjestys on em. Vareliuksen kirjoituksessa. Kirjoituksen pääosa esittelee niitä hyötyjä, jos toki ongelmiakin, jotka kohtavat kirjoittamaan opettelevaa talonpoikaa. Vasta lopuksi päästään muihin ryhmiin, joille myös olisi hyötyä kirjoitustaidosta. Heitä ei kuitenkaan lähestytä sinutellen, kuten talollisia, vaan puhuttelu tapahtuu kolmannessa persoonassa:

”Katsokaamme esimerkiksi trenkiä. Eikös olisi hänen hyvä itsekkin lukea Ulossedelinissä tietääksensä mimmoisen kiitoksen taikka laitoksen saa palveluksestansa? Jos hän saa varoja säästöön, joita antaa lainaksi, niin on hänen hyvä ymmärtää kummoinen velkakirja hänelle annetaan, ja kirjoittaa kuitenkin, koska joku osa maksetaan takaisin.”

Eroottiset suhteet tulevat tässäkin esille: ”jos [renki] aikoo naida, niin on lysti lähetellä rakkauden-kirjeitä armaalle, eikä kuluttaa päiviä kosio-retkillä ja kärsiä palkan vähennystä”, ja hännänhuippuna esiintyvät myös naiset kirjoittajina: ”Sitä parempi olisi, jota useampi taitaisi kirjoitusta, ja jos tätä taitaisi joka ainoa viisitoista vuottansa täyttännyt, sekä miehinen että vaimoinen ihminen, niin oltaisiin ja elettäisiin paljoo paremmin, kun nyt.”⁷⁸

Kirjoitustaidon universaalius tavoitteeksi

Kirjoitustaito oli, kuten tämän kirjoituksen alussa mainitsin, ollut jo pitkään säätyläisten keskuudessa edellytys täydellisen persoonallisuuden kehitykselle. Säätyläiset olivat varmistaneet, että heidän lapsistaan tuli täydellisiä yksilöitä. Jos lähdettiin siitä, että kansanopetuksen tarkoitus oli tuottaa kaikista maan asukkaista yksilöitä, kansalaisia,⁷⁹ silloin kirjoituksen kuulumisesta kansakoulun opetusohjelmaan ei edes tarvinnut keskustella. Siksi monet selostetut kirjoitustaidon levittämistä vastustavat ajatukset vaikuttivat aikalaistenkin mielestä anakronistisilta. Hämmästyttävän nopeasti, muutamassa vuosikymmenessä, länsimaisessa julkisuudessa vaientuivat yleistä kansanopetusta periaatteessa vastustavat äänet.⁸⁰

Suomessakaan 1840-luvulla hyvin harva enää nousi todistamaan, että yleinen kansanopetus olisi periaatteessa väärin; käytännön ongelmia ja vahingollisia sivuvaikutuksia monet sen sijaan pitivät huomattavina. Suomessa ja Ruotsissa oli tietenkin jo vanha pohja yleiselle kansanopetukselle aivan eri mittakaavassa kuin esimerkiksi Etelä-Euroopan maissa, koska täällä oli jo vuosisatoja vaadittu lukutaidon hallitsemista kaikilta aikuisilta. Kirjoitustaidon suhteen tämä perinne oli jossain määrin haitta, koska tšekäläinen traditio oli sementoinut kansan lukua kirjoitustaidon eri sfääreihin.

Periaatteellinen ratkaisu Suomen kansakoulukeskustelussa oli havaittavissa jo 1840-luvun alun sanomalehtiväittelyissä. Yksi silloisen väittelyn laukaisijoista oli pitäjänkirjastopioneeri ja pyhäkoulun perustaja rovasti P. U. F. Sadelin, joka eräässä artikkelissaan 1841 ohimennen tokaisi, ettei Suomessa tarvita eikä saa olla kansakoulu.⁸¹ Tämä valistumies jäi kansakouluhistoriaan vastustamalla kansakoulun perustamista maahan.⁸² Hänen vastustuksensa johtui lähinnä siitä, että hän pelkäsi kansakoulusta tehtävän samantapaisen kuin perinteellisistä oppikouluista, latinankouluista. Hänen linsénmäinen tokaisunsa kansakoulun tarpeettomuudesta houkutteli kansakoululaitoksen puolustajien lisäksi esiin myös häntä itseään taantumuksellisempia kirjoittajia.⁸³

Sadelinin ja hänen kaltaistensa ”epäajanmukaista” esiintymistä ymmärtääksemme on valaisevaa katsoa, miten samaan keskusteluun osallistunut ajanmukaisempi pedagoginen ajattelija, Odert Henrik Gripenberg, ymmärtäväisesti ja lähes terapeuttisesti luonnehti Sadelinin mielipidettä: ”tästä lausunnosta voinee sanoa saman kuin useista muista samassa artikkelissa, nimittäin sen, että sen on houkutelut esiin ylenmääräinen into puolustaa vanhaa järjestystä”⁸⁴. Kyse oli reaktionäärin argumentoinnin jatkumisesta yli oman aikansa valtakunnan korkeimman tahon oletettujen mielipiteiden mukaisesti. Samaan tapaan selittyy myös Casimir von Kothenin 1850-luvun alun kansanopetuskomitean pöytäkirjaan kirjattu lausunto, jossa hän jätti kirjoitustaidon pois koulun

opetusohjelmasta. Sadelinin ja von Kothenin kaltaiset henkilöt muokkasivat mielipiteitään, kun korkeimman tahon näkemykset muuttuivat. Kansanopetuksen laajentamista vastustaneet konservatiivit keskustelivat sujuvasti kansakoulun sisäisistä järjestelyistä ja opetusohjelmasta vuoden 1856 reformikäänteeseen jälkeen.

Tuolloisessa keskustelussa kävi joka tapauksessa selväksi, että kansanvalistuksen ja sen tärkeimmän lipunkantajan, kansakoulun, vastustaminen periaatteelliselta kannalta osoitti lähinnä huonoa makua, kansan kirjoitustaidon periaatteellinen vastustaminen vielä enemmän. Käytännön askelia eteenpäin jouduttiin kuitenkin vielä odottamaan eikä periaatteellinen mielipideilmaistalon muutos poistanut ryhmäintressiin perustuvia epäluuloja. Kokonaan kirjoitustaitoinen kansa oli joka tapauksessa ennen kokematon asia.

Säätyläisten keskuudessa kiistaa käytiin kansanopetuksen toteuttamisen muodoista ja aikataulusta,⁸⁵ ei periaatteesta, mutta kansan parissa oli sekä traditioista ja olosuhteista johtuvaa vastarintaa. Ratkaisevaa oli, että kirjoitustaidon suhteen siirryttiin tarveperustaisesta ajattelusta universaalisuuteen: kaikkien kansalaisten tuli osata myös kirjoittaa. Sen jälkeen yleisen kirjoitustaidon leviäminen kansaan oli vain ajan kysymys. Kirjoitustaidon hyödytkin alkoivat näyttää yhä ilmeisimmiltä. Kansakoulujärjestelmän heikkouksien takia Suomesta kuitenkin löytyi kirjoitustaidottomia aikuisia pitkälle 1900-luvulle. ❧

76. *Savo* 37 /17.05.1881.

77. *Hämäläinen* 25/21.6.1861 'Tyttöimme kirjoitustaidon nykyinen laita'.

78. *Sanomia Turusta* 7/1.4.1851

79. John Boli (1989) *New citizens for a new society. The institutional origins of mass schooling in Sweden*, Oxford: Pergamon, 35–59.

80. J. W. Meyerin esipuhe Bolin em. kirjaan.

81. *Helsingfors Tidningar* 95/5.12.1840 'Skolorne'.

82. *Halila* (1949), 177–178.

83. Keskustelusta ks. Mäkinen (2000), 74–84 ja Halila (1949), 177–178.

84. *Finlands Allmänna Tidning* 41/10.2.1841 & 43/22.2.1841. Suom. IM.

85. Näistä riitti kyllä kiistoja, ks. Laamanen (2000).

PIRKKO LEINO-KAUKIAINEN

Suomalaisten kirjalliset taidot autonomian kaudella

Suomalaiset ylpeilevät maineellaan hyvinä lukijoina, ja lukutaidolla onkin pohjoismaisessa pitkät perinteensä. Sen sijaan kirjoitustaitoa alettiin opetella yleisemmin vasta 1800-luvun lopulla, ja kansakoulu yleisti sen kansalaisten perustaidoksi. Tässä artikkelissa tarkastellaan kirjoitustaidon tasoa Suomessa ennen kansakoulun vaikutusta.

■ Ihmisen kasvua kansalaisuuteen on vaikea ymmärtää ilman kirjallista kulttuuria ja kirjallisia taitoja. Ne loivat edellytyksiä ottaa vastaan uuden yhteiskunnan, muuttuvan työelämän ja sosiaalisten suhteiden tarjoamia mahdollisuuksia ja osallistua omaehtoisesti yhteisön toimintoihin. Ilman kirjallisia taitoja ihmisen oli jokseenkin mahdotonta toimia modernin yhteiskunnan täysivaltaisena kansalaisena. Nuo taidot tarjosivat huomattavasti paremmat välineet hankkia tietoja ja osallistua yhteiskunnalliseen keskusteluun kuin pelkästään suullinen kulttuuri.¹

Tämän artikkelin tavoitteena on tutkia kirjallisten taitojen ja etenkin kirjoitustaidon yleistymistä Suomessa autonomian kauden lopulla siinä vaiheessa, missä kansakoulu ei vielä ollut antanut tai yleistänyt kirjallisia perusvalmiuksia. Yleinen käsitys suomalaisten kirjallisista taidoista ennen kansakoulun vaikutusta on, että valtaosalla oli jonkinlainen lukutaito jo ennen 1800-lukua. Tiedot lukutaidon laadusta ovat kuitenkin puutteellisia ja perustuvat papiston seurakuntansa tilasta säännöllisesti antamiin tietoihin. Lukutaidon määrittelylle ei ollut yhteistä normistoa, emmekä siksi tiedä, tarkoittiko lukutaito etupäässä sisältä lukemista vai ulkoa lukemista.² Papiston käyttäytymistä määrittänyt vaatimus kirkollisen opetuksen tehokkaasta toteutuksesta seurakunnissa, mikä on voinut ohjata raportointia ja vai-

kuttaa siten tietojen tulkintaan. Emme voi tällaisten lähteiden perusteella varmuudella todentaa, millaiset suomalaisten tekstin ymmärtämisen taidot todella olivat.

Kansanopetuksen tehostamista ja kansakoulua ajanut J. V. Snellman antoi *Saima*-lehdessä 1845 tilanteesta aika pessimistisen kuvan:³

Kokeilkoon kuka tahansa jotain rahvaan joukosta valittua talonpoikaa. Sieltä löytyy joitakuita, jotka lukevat katkismusta ja virsikirjaa sangen reippaasti, Raamattua hieman kankeammin. Sen sijaan he lukevat tavaamalla kaikkea kirjoitusta, jonka sisälukua ei koetella vuodesta toiseen toistuvilla ulkoläksyillä tai läksyn sisältöä ja sanamuotoa koskevilla kysymyksillä.

Rahvaan parista voi löytää kirjoitustaitoisia miehiäkin, jotka silti vain jokaista sanaa tapaillen lukevat sellaista kirjaa, joka ei ole sisällöltään uskonnollinen. Jo se seikka, että talonpoika vain harvoin osaa lukea lausumatta lukemaansa suureen ääneen julki, osoittaa rahvaan lukutaidon tasoa.

Kirjoitustaitoa koskevat tiedot ovat yleensä niukkoja ja katkelmallisia. Nykyisin nuo taidot mielletään yhteenkuuluviksi – lukitaidoksi –, mutta näin ei ollut vielä 1800-luvulla.⁴ Kansainvälisissä tilastoissakin suomalaiset ja ruotsalaiset esiintyivät hyvin pitkään lukutaidottomina siitä syystä, että lukutaitoisiksi arvioitiin vain ne henkilöt, joilla oli sekä luku- että kirjoitustaito. Näiden taitojen kytkentä toisiinsa liittyy niiden takana olevaan formaaliseen koulutukseen. Kytkös on perusteltu myös siksi, että vasta kirjoitustaidon saavuttaminen on varma osoitus henkilön tekstin ymmärtämisen tai-

1. Britt Liljewall (2001), *Självskrivna liv: Studier i äldre folkliga levnadsminnen*. Stockholm: Nordiska museets förlag, 90.

2. Vuokko Melin, *Lukutaidon opetus Suomessa*. Acta Universitatis Tamperensis ser A vol 261. Tampere: Tampereen yliopisto 1989, 82.

3. *Saima* 10.4.1845 'Folkskolans inrättning'. Käännös Eero Ojanen. J. V. Snellman (2002), *Kootut teokset 7: Elokuu 1844–Toukokuu 1845*. Helsinki: Opetusministeriö, 399.

4. Ks. tarkemmin lukitaidon käsitteestä ja sen muuttumisesta Ilkka Mäkisen artikkeli tässä numerossa.

dosta.⁵ Tälle tasolle päästyään hän on myös pystynyt tilaamaan ja lukemaan sanomalehtiä sekä osallistumaan aktiivisesti aikansa kirjalliseen kulttuuriin.

Suomalainen yhteiskunta ja koulutustaso

Suomalainen yhteiskunta oli 1800-luvulla hyvin agraarinen. Vuosisadan puolivälissä vielä neljä viidesosaa kansasta sai toimeentulonsa maataloudesta, ja kaupunkilaisia maassa oli vain runsaat satatuhatta (6,7 prosenttia). Vuoteen 1900 mennessä kaupunkilaisten osuus kasvoi 13 prosenttiin (lähes 340 000 henkeä), mikä oli edelleen pieni luku esimerkiksi muihin pohjoismaihin verrattuna.⁶

Yhteiskuntarakenne perustui säätyjakkoon, ja syntyperä määritteli ihmisen paikan yhteisössä. Hänen tuli myös elää säätynsä mukaisesti, ja siksi lapset kasvatettiin eri tavoin riippuen siitä, kuuluiko perhe säätyläisiin vai ”muihin”. Ylimpien säätyjen lasten kasvatukseen kuului oleellisena osana kirjallisten taitojen omaksuminen. Yhteiskunta ei 1800-luvun alkupuoliskolla ollut kuitenkaan niin staattinen kuin kliseemäinen kuva antaisi aiheen uskoa. Maaseudulla esimerkiksi piijat ja rengit vaihtoivat vilkkaasti työpaikkoja, mutta aina 1870-luvulle saakka muutto tapahtui joko oman kunnan sisällä tai lähialueella. Vuosisadan jälkipuoliskolla muuttomatkat pitenevät. Perheyhteisön hajoaminen kasvatti kiinnostusta kirjallisia taitoja kohtaan, koska ne antoivat mahdollisuuden yhteyksien ylläpitämiseen.⁷

Säätyläiset, joiden joukkoon luettiin myös ylioppilaat, kuuluivat yleensä luku- ja kirjoitustaitoisiin. On arvioitu, että sivistyneistön määrä Suomessa 1800-luvun alussa oli 25 000 henkeä. Kun koko maan väkiluku oli tuolloin noin 850 000, sivistyneistön osuus siitä oli kolmen prosentin luokkaa. Koulutettujen joukkoon lukeutui sivistyneistön ohella osa kaupunkien porvaristosta. Vaikka Suomen väkiluku kasvoi vuosisadan puoliväliin mennessä 1,6 miljoonaan, koulutustaso parani hitaasti. Vielä 1880 vain vajaat kaksi prosenttia kymmenen vuotta täyttäneistä suomalaisista oli saanut kansakoulun kurssia enemmän koulutusta.⁸

Vuonna 1865 kolmen säädyn, aatelin, papiston ja porvariston, määrä oli perheenjäsenet mukaan luettuna vain 30 600 henkeä. Suurimman säädyn lähes 700 000 henkeä muodostivat talolliset. Säätyläisten osuus väestöstä ei jakautunut tasaisesti, vaan se oli suurin Viipurin läänissä, missä vuokra-viljelmät ja maatyöläisiä oli vähemmän kuin läntisessä Suomessa. Hämeen läänissä säätyihin kuuluvien osuus oli pienin, ja siellä vain vajaa neljäsosa väestöstä oli säätyläisiä. Turun ja Porin läänissä suhde oli samaa luokkaa.⁹

Maaseudulla palveluammatteihin kuului muun muassa itsenäisiä käsityöläisiä, mestareita, kauppiaita, aliupseereja, sotilaita ja perhepalvelijoita. Nämä olivat vailla porvarisoikeuksia, mutta voidaan olettaa, että monet hankkivat itselleen kirjoitus- ja laskeutaidon, sillä niitä tarvittiin käytännön liiketoiminnassa. Tiedämme myös, että sotamiehille opetettiin lukemista ja että aliupseerien koulutukseen sisältyi lukemisen ja kirjoituksen harjoittelua sekä kaunokirjoitusta.¹⁰

5. Egil Johansson (1981), 'Den kyrkliga lästraditionen i Sverige – en konturteckning', teoksessa *Ur nordisk kulturhistoria: Läskunnigheten och folkbildning före folkskoleväsendet*. XVIII nordiska historikermötet, rapport III. Studia Historica Jyväskyläensia 22,3. Jyväskylä, 196; Timo Myllyntaus (1991), 'Luku- ja kirjoitustaito teollistuvassa Suomessa – tilastoharhako?' *Historiallinen Aikakauskirja* 89, 118–119.

6. Kaarina Vattula (toim.) (1983), *Suomen taloushistoria 3: Historiallinen tilasto*. Helsinki: Tammi, 25–26.

7. Antti Rosenberg (1966), *Muuttoliike Uudenmaan läänissä esi-industrialistisen kauden lopulla (1821–1880)*. Historiallisia Tutkimuksia 70. Helsinki: SHS, erit. 51–99 ja 254; Eino Jutikkala (2003), 'Tilalliset ja tilattomat', teoksessa Viljo Rasila & Eino Jutikkala & Anneli Mäkelä-Alitalo (toim.), *Suomen maatalouden historia 1: Perinteisen maatalouden aika: Esihistoriasista 1870-luvulle*. Helsinki: SKS, 453.

8. *Suomen Virallinen Tilasto (SVT)* VI:29, Väestötilasto: Pääpiirteet Suomen väestötilastosta 1750–1890, I, Taulu 71.

9. Viljo Rasila (2003), 'Suomalainen yhteiskunta 1865', teoksessa Viljo Rasila & Eino Jutikkala & Anneli Mäkelä-Alitalo (toim.), *Suomen maatalouden historia 1: Perinteisen maatalouden aika: Esihistoriasista 1870-luvulle*. Helsinki: SKS, 451; vrt. SVT VI:11, s. 3–4. Vuonna 1880 porvaristoon kuuluvien lukumäärä oli kasvanut 65 700 henkeen, mutta muiden säätyläisten määrä oli lähestulkoon sama kuin 1865.

10. J. E. O. Screen (1996), *The Finnish Army 1881–1901: Training the Rifle Battalions*. Studia Historica 54., Helsinki: Finnish Historical Society, 217–218; Pirk-

Kuva suomalaisesta yhteiskunnasta kahden kerroksen väkenä 1800-luvun jälkipuoliskolla täydentyy, kun muistetaan, että säätyä ohella kieli ryhmitti väestöä. Yhteiskunnan ylin kerros oli ruotsinkielistä, ja suomi oli rahvaan kieli, vaikka tosin maalaispitäjissä asui 1880 noin 230 000 ruotsinkielistä (12,1 prosenttia maaseutuväestöstä). Kirjallisen kulttuurin alueella kuva näyttäytyy sellaisena, että sivistyneistö ja porvariston johtava kerros käyttivät ruotsin kieltä, lukivat sekä kotimaassa painettuja ruotsinkielisiä kirjoja että lehtiä ja tilasivat niitä myös ulkomailta. Sen sijaan 1800-luvun alussa suomenkielinen kirjallinen kulttuuri oli kovin ohutta ja muun kuin hartauskirjallisuuden tarjonta kansan kielellä niukkaa.

Koulutus ja kirjallistuminen levisivät verkkaisesti kansan keskuuteen ennen 1800-luvun puoliväliä, mutta vauhti nopeutui vuosisadan jälkipuoliskolla. Kiinnostava kysymys on, omaksuiko ruotsinkielinen rahvas kirjalliset taidot varhaisemmin kuin suomenkielinen ja mikä merkitys tässä oli kielellä tai asuinpaikalla.

Lukutaidon alkeet

Lukutaito yleistyi Suomessa ja Ruotsissa vähintäänkin sata vuotta aikaisemmin kuin kirjoitustaito, eikä tämä liittynyt formaalisen koulutuksen kehittymiseen, kuten monissa muissa maissa, missä luku- ja kirjoitustaidon leviäminen tapahtuivat käsi kädessä. Erot maaseudun ja kaupungin, sosiaaliryhmien ja sukupuolten välillä olivat kummassakin maassa verrattain pieniä. Lukutaidon kehitys Suomessa ja Ruotsissa pohjautui vuoden 1686 kirkkolakiin, johon sisältyi vaatimus yleisestä lukutaidosta. Luterilaisen puhdasoppisuuden kaudella oli tärkeää opettaa kansalle kristinopin alkeet, joiden osaaminen oli edellytys rippikoulun läpäisemiselle ja sitä kautta avioliiton solmimiselle.¹¹

Lukemisen ja kristinopin perusasioiden opettaminen kuului huoneentaulun maailmassa vanhempien ja talon isännän velvollisuuksiin. Opetusta tuettiin 1600-luvun lopulta alkaen niin sanotuissa lukkarinkouluissa ja myöhemmin kiertokouluissa. Papisto harjoitti yhteiskunnan kontrollia, tutki kinkereillä sitä, miten opetus oli onnistunut,

ja kirjasi taidot rippikirjoihin. Lukutaidon laadusta on merkintöjä vaihtelevasti, joten taidon tasoa on vaikea arvioida. Lukutaidon osoitukseksi on voinut riittää se, että henkilö on selviytynyt auttavasti katekismuksen pääkohdista. Lukeminen oli lähinnä toistelukemista. Tavoitteena ei ollut lukeminen sinänsä, vaan tarkoitus oli tukea katekismuksen ulkoa oppimista, eikä lukutaidolla pyritty kohottamaan kansansivistystä. Sen tehtävä oli palvella uskonnollista kasvatus-

Tutkijat ovat jakaneet lukutaidon kehityksen Suomessa ennen kansakoulun alkua kolmeen pääjaksoon. Ennen isoa vihaa etenkin piispa Johannes Gezelius vanhemman toimenpitein luotiin perusta kansanopetukselle. Hänen laatimansa aapinen *Yxi paras Lasten tawara* (1666) oli käytössä sukupolvia, ja siitä oli 1800-luvun alkupuolelle tultaessa otettu peräti 70 painosta. Toiminta oli niin tehokasta, että ainakin eteläisen Suomen rintamaita koskevat tiedot antavat aiheen olettaa lukutaidon edenneet nopeasti nuoremman väestön keskuudessa. Piispantarkastuksissa kiiteltiin, että kansa ei ainoastaan osannut lukea, vaan yleisesti myös ymmärsi opinkappaleiden sisältöä.¹²

ko Leino-Kaukiainen (2005), *Tuntematon sotilas Turkin sodassa: Sotamies S. A. Wallinin elämänavaiheet*. SKS toimituksia 1041. Helsinki: SKS, 291–292.

11. Lukutaidon historiasta Suomessa ks. esim. Melin (1989); Soili Tiimonen (2001), *Valoa kansalle: Luterilainen kirkko ja kansanopetuksen kehittämisyhtymiset autonomisessa Suomessa 1809–1848*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran julkaisuja 185. Helsinki: SKHS, 27–39; Ilkka Mäkinen (1997), *”Nödvändigheten af LainaKirjasto”: Modernin lukubalun tulo Suomeen ja lukemisen instituutiot*. SKS Toimituksia 668. Helsinki: SKS, Helsinki, 61–65; Päiviö Tommila (1986), *Lukutaidon yleistymisen Suomessa*, teoksessa *Album amicorum*. Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 50. Helsinki: Kansalliskirjasto, 177–179; Päiviö Tommila (1988), *Kirjoitus- ja lukutaito Pohjolassa*, *Opusculum*, Vol. 8, 112–115; K. O. Wikman (1910), *Suomen kansan lukutaidon synty ja kehitys Ruotsinvallan aikana: Sivistyshistoriallinen tutkimus*. Helsinki; Rauno Luttinen (1981), *Läskunnigheten och undervisningen i Finland före folkskolväsendet*, teoksessa *Ur nordisk kulturhistoria: Läskunnigheten och folkbildning före folkskolväsendet*. XVIII nordiska historikermötet, rapport III. Studia Historica Jyväskyläensia 22,3. Jyväskylä, 225–259; Johansson (1981) 193–224; Liljewall (2001) 96–97.

12. Tommila (1986) 177; Melin (1989) 87–88; Johansson (1981) 199–201; Liljewall (2001) 107.

Nälkävuodet 1690-luvulla ja iso viha merkitsivät kansansivistyksen osalta taantumaa, jonka vaikutukset tuntuivat monissa pitäjissä pitkään. Päiviö Tommila on esittänyt varovaisen arvion, että ennen 1700-luvun puoliväliä vajaa kolmannes Suomen talonpoikaisväestöstä osasi lukea. Rintamailla osuus nousi yli kolmasosaan, mutta syrjäseuduilla se painui alle viidennekseen. Vuosisadan puolivälissä taidot alkoivat kuitenkin kohentua, kun ryhdyttiin perustamaan pitäjänkouluja. Etenkin Vanhan Suomen alueella näitä syntyi 1780-luvulta alkaen lähes joka pitäjään. Rippikirjojen välittämät tiedot kansan lukutaidosta kertovat, että monilla paikkakunnilla hyvin lukevia oli noin puolet väestöstä. Kun luvuista on poistettu alle 10-vuotiaat, jonkinlaisen lukutaidon omaavien osuus 1700-luvun puolivälin jälkeen oli jo 75–80 prosenttia. Rannikolla ja rintamailla luvut olivat korkeampia kuin syrjäkyllillä, ja talollisväestö otti lukutaidon haltuunsa nopeammin kuin torpparit ja maatyöläiset. Lukutaito oli tuossa vaiheessa edelleen vahvasti sidoksissa uskonnollisiin teksteihin, ja kynnys maallisten kirjoitusten lukemiseen oli rahvaan keskuudessa hyvin korkea.¹³

Tiedot rahvaan kirjoitustaidosta 1700-luvulla ovat olemattomia. Asiakirjoissa näkyy rahvaan miesten kädenjälki yleensä vain puumerkkeinä. Puumerkin piirtäminen ei kuitenkaan välttämättä todista siitä, että henkilö olisi ollut kirjoitustaidoton, koska merkkiä käytettiin asiakirjan vahvistuksena sinetin tapaan vielä 1800-luvun jälkipuoliskolla. Omakätinen allekirjoitus valtasi sen aseman vasta siinä vaiheessa, kun kirjoitustaito oli yleisesti omaksuttu. Rahvaan miesten kirjoitustaidosta on säilynyt 1700-luvun asiakirjoissa joitakin näytteitä. Yksi esimerkki on Tammion saarelta vuodelta 1773 oleva perukirja, jonka talollinen Nils Jesperinpoika Pitkänen on itse laatinut ja allekirjoittanut.¹⁴

Pitäjänkoulujen tavoite oli opettaa rahvasta lukemaan ja siten tukea sekä kodin että papiston toimia. Esimerkiksi Anjalassa 1803 aloittaneessa Reginan koulussa oli neljä luokkaa, joista ensimmäisellä opetettiin aakkosia ja toisella tavaamista, sitten siirryt-

tiin sisältä lukemiseen ja korkein vaihe oli ulkoluvun oppiminen. Viimeiseen vaiheeseen ei kuitenkaan ollut lupa siirtyä ennen sisältä lukemisen sujuvaa hallintaa. Koulun tavoitteissa mainittiin, että ylimääräisellä ajalla koulumestari voisi opettaa parhaimmin edistyneille kirjoitusta ja laskentaa, mutta tähän häneltä itseltään puuttuivat edellytykset. Johtokunta antoi koulumestarelle vuosina 1805 ja 1807 huomautukset, että hänen tuli täydentää omaa osaamistaan näissä aineissa. Kirjoituksen ja laskennon opetus otettiin koulun ohjelmaan 1848, mutta tällöinkin koulumestari maksettiin opetuksesta eri korvaus. Tiedot opetukseen osallistuneista ovat puutteellisia, mutta ne viittaavat siihen, että runsas kolmasosa oppilaista sai alkuvaiheessa opetusta myös kirjoittamisessa.¹⁵

Kirjoitustaidon omaksuminen ja lukutaidon aktivoituminen kuuluvat kansanopetuksen kolmanteen vaiheeseen, joka alkoi 1800-luvun alkupuolella jo ennen kansakouluasetusta 1866. Vaikka määräykset pitäjänkoulujen perustamisesta ja koulumestarien palkkaamisesta oli annettu jo 1700-luvulla, monissa kunnissa asia oli jätetty hoitamatta, koulumestari osoittautui sopimattomaksi tehtävään tai toimi jätettyä ajoitain täyttämättä. Koulut olivat kiertäviä, ja kierto saattoi olla jopa 10–15 vuotta, mikä merkitsi kokonaisten ikäluokkien jäämistä vaille opetusta. Pitäjänkoulujen uusi nousu-

13. Mikko Juva (1963), 'Suomalaisen maaseudun valveutumisesta ennen ns. ensimmäistä kansallista heräämistä'. *Historiallinen Aikakauskirja* 61, 257–259; Yrjö Kaukiainen (1970), *Virolahden historia I: 1850-luvulle*. Virolahti: Virolahden kunta, 495–496; Tommila (1986) 178–179; Melin (1989) 82–84.

14. Vuokko Melin (1977), *Alkuopetus Suomen maaseudulla: I Alkukoulu 1866–1906*, Turun yliopiston kasvatustieteiden laitos, sarja A:4. Turku: Turun yliopisto, 83–84; Ilmari Heikinheimo (1935), 'Suomen kansan kirjoitustaidon ja kirjoituksenopetuksen varhaisempia vaiheita'. *Historiallinen Aikakauskirja* 33, 277; Yrjö Kaukiainen (2005), *Rantarosvojen saaristo: Itäinen Suomenlahti 1700-luvulla*. Historiallisia Tutkimuksia 225. Helsinki: SKS, 188.

15. Jaakko Linnankivi (1960), 'Reginan koulu Anjalan pitäjän kouluna', teoksessa *Koulu ja menneisyys XII*. Suomen Kouluhistoriallisen Seuran vuosikirja. Helsinki, 26–33, 35, 42–47; Eeva-Liisa Oksanen & Markku Oksanen (2002), *Reginan perintö: Reginakoulu ja Regina säätiö 1802–2002*. Anjalankoski: Regina säätiö, 30–32, 38–39, 44–45.

Kirjoittamisen motorinen harjoittelu oli 1800-luvulla hankalaa, sillä kirjoitusvälineitä oli niukasti saatavilla. Suomalaisissa kouluissa opeteltiin piirtämään kirjaimia puutikulla tarkoitusta varten rakennettuihin hiekkalaatikoihin. Afrikkalaisessa lähetyskoulussa Amboimaalla 1911 kirjoituslajustana voitiin käyttää pitamaata. Kuva: Hannu Haabti.

vaihe alkoi 1840-luvulla, mutta vuosisadan puolivälissä yli puolet Suomen pitäjistä oli vielä kouluja vailla.¹⁶

Kymenlaakson nykyisen maakunnan pitäjää koskevat tiedot osoittavat, että useissa alueen kunnissa toimi pitäjänkoulu 1850-luvun puolivälissä. Sunnuntaikoulut alkoivat lähes joka seurakunnassa saman vuosikymmenen lopulla lukuun ottamatta Valkealaa, jossa vastaava opetus alkoi 1861. Kirkollista lastenopetusta koskevat ilmoitukset kertovat, että useissa Kymenlaakson seurakunnissa vain 10–15 prosenttia alle 15-vuotiaista lapsista sai opetusta muualla kuin kotona. Poikkeus oli Kymi, jossa pitäjänkoulu alkoi 1846 ja jossa lähes kaikki lapset saivat 1860 jonkinlaista kodin ulkopuolista opetusta. Koulujen opetusohjelmaan kuului lukemisen ohella muun muassa kauno- ja oikeinkirjoitusta ja laskentaa.¹⁷

Ainakin välttävä lukutaito oli 1800-luvun puolivälissä yleinen, mutta tiedot tuon taidon laadusta ovat edelleen kovin vaihtelevia. Eräät esimerkit Varsinais-Suomen rannikkopitäjistä viittaavat siihen, että hyvä lukutaito oli vain vajaalla kolmanneksella maalaispitäjien asukkaista.¹⁸

Sanomalehti *Kanava* pohti 1845 kansan lukutaidon tasoa ja keinoja sen parantamiseksi seuraavasti:¹⁹

Joku sanonee, Suomen yhteisen kansan jo ennestäänki taitavan kirjanlukua. Totta taitaaki. Mutta ylimalkain on tämä taito vähänen, koska vaan tavallisimmat kirjat enimmältä osalta töintuskin luetaan, mutta muut äkkinäisemmät jäävätkin lukematta osaamattomuudesta, eli tottumattomuudesta sellaisihin aineihin. Kirjanluku on saatava niin selväksi, että lukeissa sanarakennus unehtuu aineen vuoksi, ennenkun lukutaito on kutsuttava täydelliseksi.

Lehden mukaan kansalle piti opettaa kielioppia, kirjoitusta ja laskemista sekä oppiaineita, joiden sisältö saisi oppilaat kiinnostumaan aiheesta ja sitä kautta lisäksi halua vahvistaa myös lukemisen oppimista.

Sitä, milloin suomalaisten lukutaito kehittyi niin hyväksi, että he saattoivat ryhtyä aktiivisesti ostamaan kirjallisuutta ja tilaamaan lehtiä tai itse kirjoittamaan tekstejä, on hankalaa arvioida. Syynä on luotettavien ja yhteismitallisten tietojen puuttuminen. Pelkkä auttava lukutaito ei tee ihmisestä vielä lukijaa. Vasta siinä vaiheessa, kun henkilö omaksuu kirjoitustaidon, voidaan varmasti sanoa, että hän kykenee hyvin ymmärtämään lukemaansa tekstiä. Kirjoitustaito edellyttää myös sitä, että henkilö pystyy lukemaan käsin kirjoitettuja tekstejä.

Asia ei 1800-luvun osalta ole kuitenkaan aivan yksioikoinen. Ihmisten lukutaito saatoi tuolloin olla varsin hyvä, vaikka kirjoitustaito oli puutteellinen. Kiertokoulussa lukemista opetelleen henkilön valmiudet kirjoittaa olivat heikot, jollei hänellä ollut sopivia malleja sekä tilaisuutta ja välineitä motoriseen harjoitteluun.²⁰ Ensimmäinen rahvaalle tarkoitettu mallikirjaimisto sisältyi C. Ch. Böckerin julkaisemaan ruotsinkieliseen almanakkaan 1824 ja suomenkieliseen vuotta myöhemmin. Jaakko Juteinin Viipurin Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran julkaisemassa *Lasten kirjassa* vuodelta 1819 oli kursiivikirjainten mallit, mutta vasta 1847 ilmestynneeseen *Uuteen Aapiskirjaan* sisällytettiin kaunokirjoituskirjaimet ja muutama

rivi mallikirjoitusta. Böcker kannusti harjoittelemaan kirjoitusta seuraavasti:²¹

Kirjoitus-konsti on tosin suuri ja ihmeen-kaltainen; mutta yhtä hyvin ei ole sen oppimisessa kymmenettä osaa sitä vaivaa, kuin oppia tuntemaan kirja-puustaavit, tavaamaan ja sisältä lukemaan. Helppo keino itseksensä oppia kirjoittamaan, on että puustaavit ensin riitataan hiekkään. Hiekka levitetään sitä varten ohkaseen laudalle ja siihen ruvetaan sormella kuvaamaan kirjoitus-puustaavit, jotka ensin tehdään suuret, kortterin korkuiset; sillä kuin kerran suuria puustaavia osataan tehdä, niin kyllä niiden muoto kaunistuu pienennettäissä ja pännällä kirjoitettaissa.

Säilyneiden aineistojen perusteella on vaikea arvioida sitä, oliko kirjoitustaidon puuttuminen formaalia vai oliko taito passiivisena odottamassa vain sitä, että olosuhteiden muutos aktivoisi taidon. Tärkeä vaikuttaja kansan luku- ja kirjoitustaidon kehitysprosessissa oli 1800-luvun kansallisuusliike. Fennomaanisenä herättäjänä J. V. Snellman korosti kansan sivistämisen tärkeyttä. Hänen mukaansa rahvaan tiedollista ja taidollista tasoa tuli parantaa ja vasta sitten laajentaa sen yhteiskunnallisia oikeuksia. Luku- ja kirjoitustaito olivat välineitä, joilla kansan sivistystasoa kohotettaisiin. Hän kirjoitti esimerkiksi sanomalehti *Saimassa* 1845 kansakoulun hyödyllisyydestä maatalouden harjoittajille. Oppi antoi talollisille edellytykset tehostaa tilan hoitoa ja parantaa sen tuottoa.²²

Sääty-yhteiskunnassa luku- ja kirjoitustaito eivät automaattisesti johtaneet vihreämmälle oksalle. *Maamiehen Ystävä*, jonka toimituksessa Snellmankin oli alkuun mukana, käsitteli aihetta kesäkuussa 1850 eräässä hyvin tyypillisessä valistavassa artikkelissa. Siinä kaksi miestä keskusteli, ja toinen kertoi esimerkkitapauksen köyhästä torpanpojasta, joka pystyi jonkin verran lukemaan "räntättyjä" kirjoja, mutta halusi oppia lukemaan myös käsinkirjoitettua tekstiä ja kirjoittamaan itsekin. Isällä ei ollut varaa kouluttaa häntä, ja poikaa tarvittiin torpan töissä. Poika päätti kuitenkin vapaa-ajanaan harjoitella. Ahkeroimalla hän oppi

kirjoittamaan ja laskemaan, ja niinpä hän pystyi laatimaan perukirjoja sekä perinnönjako-, velka- ja kauppakirjoja, mikä toi lisäansioita. Lehti jatkoi: "Hän ei kuitenkaan poikennut säädystään, mutta kynti maatansa, niinkuin ennenkin, ja kirjoitustaito auttoi häntä tarkkaudella tavaroitaan hoitamaan."²³

Lukijoista kirjoittajiksi

Ruotsalainen tutkija Egil Johansson on todennut, että ruotsalaisten kirjoitustaito – toisin kuin lukutaito – kehittyi kansainvälisesti ottaen myöhään ja epätasaisesti. Hän on arvioinut, että kirjoitustaitoisten osuus ruotsalaisista liikkui 1800-luvun alussa 10–30 prosentin välillä ja kasvoi vuosisadan puoliväliin mennessä 30–55 prosenttiin. Vuosisadan loppuun mennessä kirjoitustaito oli Johanssonin mukaan maksuttu yleisesti. Yksiselitteisten lähdetietojen puuttuessa luvut jäävät kuitenkin arvioiksi, ja niitä on myös arvosteltu liian korkeiksi. Joka tapauksessa erot maaseudun ja kaupunkien, eri sosiaaliryhmien, alueiden ja sukupuolten välillä olivat Ruotsissa huomattavia.²⁴

Suomessa oli 1800-luvun alkupuoliskolla vain pieni joukko ihmisiä, jotka pystyivät vaivatta lukemaan uusia tekstejä, kirjoitta-

16. Tommila (1986) 178–180; Hannu Mähönen (2006), 'Lukutaito ja opetuksen maakunnallisia tavoitteita', teoksessa Kimmo Katajala & Jaana Juvonen (toim.), *Maakunnan synty: Pohjois-Karjalan historia 1809–1939*. SKS Toimituksia 1089. Helsinki: SKS, 214–221; Eeva-Liisa Oksanen (1981), *Anjalan historia*. Myllykosken kirjapaino, 354–355.

17. Viipurin läänin kuvernöörin kertomukset 1856–1860 ja 1861–1865. Mikrokortit, Tilastokirjasto; Ilmoitukset kirkollisesta lastenopetuksesta 1850–1870. Porvoon tuomiokapitulin arkisto, Ed 9:1. KA; Veikko Kallio (1990), *Kymin historia 2: 1812–1950*. Kotka: Kymin historiatoimikunta, 178–179; Anja Kukkonen & Kauko Suurnäkki (1996), *125 vuotta kouluopetusta Vehkalahdella*. Kotka: PainokotkaOy, 32.

18. Tommila (1986) 180.

19. *Kanava* 26.4.1845 'Kansakouluista'.

20. Käytännön esteistä kirjoitustaidon leviämislle ks. Ilkka Mäkisen artikkeli tässä numerossa.

21. Heikinheimo (1935) 281–282, 287–289; Melin (1989) 58–59, 91–95.

22. *Saima* 27.3.1845 'Om folkskolor'. Käännös Eero Ojanen. Snellman (2002), 386–387.

23. *Maamiehen Ystävä* 1.6.1850 'Matin ja Pekan keskusteleminen väliaikaisista töistä'.

24. Johansson (1981) 214; Liljewall (2001) 91 ja n6 (s. 465).

maan asiakirjoja tai kirjeitä ja laskemaan edes yksinkertaisia laskutoimituksia. Nämä olivat kaikki sellaisia taitoja, jotka kuuluivat etupäässä kaupunkilaisten ja erityisesti miesten ammatteihin. Taidot ylittivät säätyrajan yläluokasta keskiluokkaan, sillä niitä tarvitsivat käytännössä sekä alempi porvaristo että monet käsityöläiset, kauppiat ja merenkulkijat.²⁵

Vaikka kirkon alkeisopetukseen ei kuulunut kirjoituksen opettaminen, taitoa opetettiin halukkaille joillakin paikkakunnilla. Lisäksi niin sanotuissa Ahlmanin kouluissa²⁶, joita alettiin perustaa 1810-luvulla, oli tarkoitus opettaa rahvaan lapsille sisäluvun ja kristinopin ohella pyydettyä kirjoitusta ja laskentaa sekä järkevän maatalouden pääkohtia. Tosin vain harvat saivat mainittua oppia. Kouluja toimi etupäässä kaupungeissa, joten maaseudun lapsia kirjoitustaito ei juuri koskettanut.²⁷

Suomen talousseuran sihteeri C. Ch. Böcker oli vakuuttunut kansan opettamisen ja sivistämisen tarpeellisuudesta ja pohti sitä, millaiset tiedot olisivat kansalle tarpeellisia. Vain taivaallinen valo ei riittänyt, vaan myös tiedon valo tarvittiin. Siksi kaikille piti opettaa lukemisen ja kristinopin lisäksi kirjoitusta, laskentaa, maantietoa, historiaa ja luonnontietoa.²⁸ Böcker oli tiettävästi ensimmäinen, joka pyrki selvittämään kirjoitustaidon yleisyyttä Suomessa. Hän keräsi 1830-luvun puolivälissä koko maasta pitäjittäin tilastotietoja maalaisväestöstä ja sen taloudellisista oloista.

Böckerin aineistoja käytettäessä on kiinnitetty huomio yleensä vain taloudellisiin seikkoihin, mutta unohdettu hänen kiinnostuksensa kansan sivistystasoa kohtaan. Hänen tavoitteensa kuitenkin oli sisällyttää suomalaisiin tilastoihin tiedot eri yhteiskuntaluokkien koulutus- ja sivistystasosta.²⁹ Aineistoon ei sisälly tietoja aivan kaikista pitäjistä, mutta yllättäen taulukot tarjoavat arvioita nimenomaan kirjoitustaidon yleisyydestä maassa.

Kyselykaavakkeessa oli kysymys, johon vastaajien (papiston ja hallintovirkamiesten) odotettiin merkitsevän, kuinka moni paikkakunnan sadasta 15 vuotta täyttäneestä miehestä osasi kirjoittaa. Luvut ovat arvioi-

ta ja saattavat vaihdella jopa saman pitäjän sisällä vastaajasta riippuen. Taulukoiden perusteella on päädytty käsitykseen, että kirjoitustaitoisten osuus maaseudun miehistä oli keskimäärin noin viisi prosenttia.³⁰

Alueelliset erot olivat hyvin suuria. Selvästi kirjoitustaitoisin alue oli Ahvenanmaa. Hammarlandissa prosenttiluku kohosi peräti 35:een ja ylitti muutamissa muissakin pitäjissä 20 prosenttia. Saaristopitäjä Föglösa kirjoitustaitoisten miesten osuus oli 15 prosenttia. Korkeita lukuja ilmoitettiin myös muutamista Turun saariston pitäjistä. Tiedot viittaavat siihen, että ammatti oli ratkaiseva tekijä kirjoitustaidon omaksumisen kannalta, sillä Ahvenanmaan ja saariston pitäjissä harjoitettiin merenkulkua ja kauppaa, jotka usein edellyttivät kirjallista osaamista. Mantereen pitäjistä korkeita lukuja löytyy Uudeltamaalta muun muassa Sipooosta, Myrskylästä, Siuntiossa, Lohjalta, ja yli kymmenen prosenttiin päästiin myös useissa läntisen Uudenmaan ruotsalaispitäjissä. Turun seudulla Böckerin aineistossa osaavimpina näyttäytyivät Kuusiston, Paimion, Mynämäen ja Lemun miehet. Kymenlaakson itäisen osan pitäjissä kirjoitustaitoisten osuus oli yhden prosentin luokkaa, kun taas joen länsipuolella Iitissä osuudeksi mainitaan kymmenen ja Elimäellä viisi. Koko maata ajatellen kirjoitustaito näytti muuttuvan harvinaisemmaksi, kun siirryttiin etelästä itään ja koilliseen.³¹

Tiedot suomalaisten luku- ja kirjoitustaidosta perustuvat jatkossa seurakuntien pääkirjoihin ja piispantarkastusten yhteydessä syntyneisiin asiakirjoihin. Näistä tietoja siirtyi rovastikuntien viisivuotistauluihin ja edelleen muutamissa tapauksessa myös kuvernöörien kertomuksiin. Koko maan kattavat luku- ja kirjoitustaitoa koskevat tilastot kerättiin ensimmäisen kerran vuoden 1880 väestötaulukoiden yhteydessä, ja viralliset tilastot laadittiin maalaiskuntien osalta rovastikuntataulukujen pohjalta aina vuoteen 1950 saakka.

Kirjoitustaidon yleisyyden osalta tiedot Kuopion läänistä 1860-luvulta viittaavat samaan suuntaan kuin Böckerin tilastot. Verrattuna usein ylimalkaisiin kuvernöörinkertomuksiin muutamat Kuopion lääniä kos-

kevat kertomukset sisälsivät rahvaan luku- ja kirjoitustaitoja koskevia lukumäärätietoja. Niiden mukaan hyvin kirjoittavia oli 0,2–0,3 prosenttia ja jonkinlainen kirjoitustaito oli lisäksi runsaalla kahdella prosentilla, joten vuonna 1864 vajaat kolme prosenttia Kuopion läänin rahvaasta omasi vähintäänkin kirjoitustaidon alkeet. Samaan aikaan lukutaidottomien osuus läänissä väheni kahdesta prosentista puoleentoista. Jos lukuihin lisätään vielä ylempien säätyläisten osuus, voidaan 1860-luvun puolivälissä kirjoitustaitoisiksi luokitella enintään neljä prosenttia Kuopion läänin väestöstä.³²

Kuopion kuvernööri painotti kertomussissaan kansakoulujen perustamisen tärkeyttä, sillä hän kehui etenkin nuoria opinhaluisiksi. Nämä eivät ainoastaan tavoitelleet lukutaitoa vaan halusivat oppia kirjoittamaan. Sunnuntaikoulujen opetukseen myös osallistuttiin innokkaasti.³³

Kirjoitustaidon opetus oli sattumanvarais- ta ja riippui yksityisten henkilöiden harrastuksesta. Piirilääkäri Wolmar Schildt-Kilpinen kertoi *Suomettaressa* 1847, että Mikkelin läänissä sijainneen Kangasniemen kirkkoherra H. von Pfaler oli hankkinut omalla kustannuksellaan A. C. Öhmanin Porvoossa kustantamia kirjoituskaavoja *Aapiskirjoituksen oppi Suomalaisille*³⁴ sekä sulkia ja kullutti seurakuntalaisille: ”– jotka haluavat oppia kirjoittamaan tulkoot luokseni pappilaan, siellä sitte saavat ilman maksutta kirjoituskaavan, vuollun sulan, mustetta ja neuvoa miten on kirjoittaminen. Mutta muille en anna pait niille, jotka osaavat lukea sisältä, ja ovat siivollisia, hyvätapaisia elämässsä.” Kirjoitushaluisia löytyi pari kymmentä, joukossa yksi tyttökin. Vuoden kulluttua rovasti tarkasti tuloksia, jotka Kilpisen mukaan olivat varsin kannustavia. Nuoriso oli innostunut, ja parissa vuodessa harjoitusvihkoja ja sulkakyniä oli Kangasniemellä jaettu kolmisen sataa kappaletta.³⁵

Lukutaitoa laajemmasta opinhalusta kirjoitti myös Suursaaren saarnaaja raportoidessaan 1859 seurakunnan opetuksesta. Porvoon tuomiokapitulille jätettyyn tilastolomakkeeseen hän kirjoitti lisätietona antaneensa heikoimmin edistyneille talven aikana täydennysopetusta kotonaan. Lisäksi

hänen luonaan oli ollut kymmenen lasta, joille hän oli opettanut kirjoituksen ja laskennon alkeita heidän oman halunsa mukaisesti.³⁶

Böckerin jälkeen vasta 1870-luvulla Suomessa ryhdyttiin systemaattisesti keräämään tietoja kansan kirjoitustaidosta. Tilastollista tarkoitusta varten alettiin kysyä tietoja sivistystasosta eli sekä luku- että kirjoitustaidosta vuonna 1870, jolloin tehtiin ensimmäinen väestönlaskenta Helsingissä, Turussa, Viipurissa ja Oulussa. Luvut taulukoitiin kielen sekä sosiaaliryhmän mukaan, ja asukkaat jaettiin kolmeen ryhmään: säätyläisiin, keskiluokkaan ja muihin. Sukupuolen mukais- ta eroa ei kuitenkaan tehty. Lukutaitoisiksi on kirjattu lähes kaikki suomen- ja ruotsinkieliset kymmenen vuotta täyttäneet henkilöt.

25. Vrt. Egil Johansson (1972), *En studie med kvantitativa metoder av folkundervisningen i Bygdeä socken 1845–1873*. Umeå: Umeå universitet Pedagogiska instituten, erit. 238–241, 247; ks. myös Ilkka Mäkisen artikkeli tässä numerossa.

26. Aessori Gabriel Ahlman määräsi testamenttilahjoituksessaan 1799, että Tampereen seudulla tuli palkata opettajia rahvaan lapsia varten.

27. Heikinheimo (1935) 279–286; Tiimonen (2001) 64–67.

28. Tiimonen (2001) 271–278.

29. Böckerin kokoelmasta ks. F. J. Rabbe (1852), 'Angående några förarbeten till en utförlig statistik för Finland'. *Suomi* 12, 251–294; W. R. Mead (1967), 'Carl Christian Böcker: Suomen tilastotieteen unohtettu edustaja', teoksessa Sven-Erik Åström, Yrjö Blomstedt & Ilkka Hakalehto (toim.), *Näkökulmia menneisyyteen: Eino Jutikkalan julkakirja*. Helsinki: WSOY, 87–100.

30. Antero Manninen (1953), *Kangasniemen historia I*. Kangasniemi: Kangasniemen seurakunta, 361; Tommila (1986) 179–180.

31. Böckerin kokoelma, nide 2, taulukot 6–9, sarake 57. Mf JKK 100. KA.

32. Kuopion läänin kuvernöörin kertomukset 1859, 1862 ja 1864. Mikrokortit, Tilastokirjasto; *Finlands Allmänna Tidning* 6.11.1863 ja 9.11.1863 'Data rörande landets ställning år 1861: Kuopio län'.

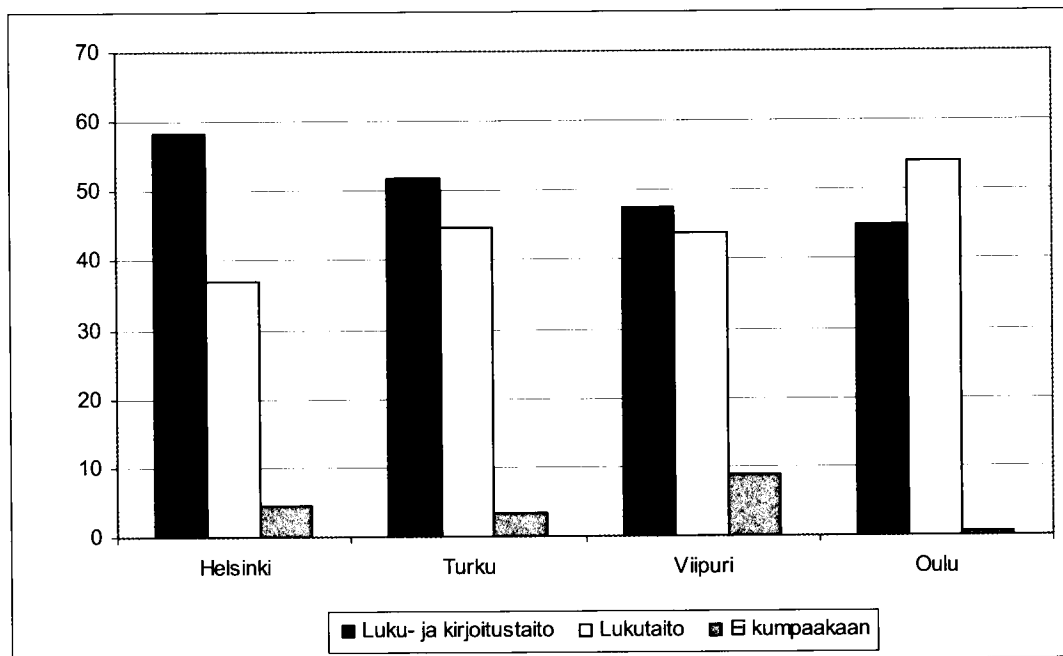
33. Kuopion läänin kuvernöörin kertomus 1856–1860. Mikrokortit, Tilastokirjasto.

34. *Suomalainen* 21.2.1846 'Apis-kirjoituksen oppi Suomalaisille'. Lehdessä kerrotaan tästä uudesta hyödyllisestä julkaisusta, jonka painos oli peräti 50 000 kappaletta. Ks. myös Heikinheimo (1935) 288–289.

35. *Suometar* 27.7.1847 'Kirjoittamisesta' (W. Kilpinen); *Borgå Tidning* 30.6.1849 'Kangasniemi den 18 Juni'; Manninen (1953) 362.

36. Saarnaaja Alfred Sillforsin raportti Porvoon tuomiokapitulille 11.5.1859. Porvoon tuomiokapitul- in arkisto (PTA), Ed 9:1. KA.

Kuvio 1. Luku- ja kirjoitustaito suurimmissa kaupungeissa 1870 (% 10 vuotta täyttäneestä väestöstä)
Lähde: SVT VI:3, toinen jakso, taulu 9.

Ortodoksiseurakunnissa saattoi puoletkin seurakuntalaisista olla lukutaidottomia, koska niissä ei edellytetty omakohtaista hartaudenharjoitusta kuten luterilaisessa kirkossa eikä siksi opetettu kansaa lukemaan. Tämä näkyy erityisesti alempien sosiaaliryhmien lukutaidottomuutena. Kaupunkien ortodoksiväestö edusti sosiaaliasteikon ääripäitä. Kirjoitustaitoisten suhteellinen osuus tilastoissa oli luterilaisia seurakuntia korkeampi, mikä johtui siitä, että kaupunkiin ja varuskuntapaikkakunnille muutti autonomian kaudella Venäjältä ortodoksiväestöä. Heistä monet toimivat virkamiehina ja kaupan sekä teollisuuden elinkeinoissa, joissa kirjoitustaito oli välttämätön.³⁷

Helsingissä asuivat kirjoitustaitoisimmat suomalaiset, joita kymmenen vuotta täytäneistä kaupunkilaisista oli lähes 60 prosenttia. (Kuvio 1). Myös turkulaisista yli puolet osasi kirjoittaa, kun taas Viipurissa ja Oulussa osuus oli 45 prosentin vaiheilla. Kirjoitustaitoisten kohdalla eroa oli myös suomen- ja ruotsinkielisten välillä niin, että Helsingissä ruotsinkielisistä kaksi kolmasosaa osasi kirjoittaa mutta suomenkielisistä

vain kaksi viidesosaa. Muissa kaupungeissa, missä ruotsinkielisten osuus oli pienempi ja heidän joukossaan oli suhteellisesti enemmän säätyläisiä, ruotsinkielisten kirjoitustaitoisten osuus oli vielä korkeampi. Siellä suomenkielisistä yli 10-vuotiaiden kirjoitustaitoisten osuus oli kolmanneksen luokkaa. Suurten kaupunkien sivistystaso ylitti joka suhteessa maaseudun.

Maaseutua koskevia systemaattisia tietoja on saatavissa vuodelta 1875, jolloin Uudenmaan läänistä laadittiin perusteellinen kuvernöörin kertomus. Sitä varten selvitettiin myös kansan sivistystasoa sekä kaupungeissa että maaseudulla.³⁸ Lääni oli monissa asioissa edistynein osa Suomea, mutta kansan kirjalliset taidot vaihtelivat alueittain erittäin paljon. Kirjoitustaitoisia koko läänin 15 vuotta täytäneestä väestöstä oli 22,1 prosenttia, mutta kaupunkilaisten joukossa heitä oli 56,8 prosenttia, jolloin väkirikkaan maaseudun osuudeksi jää vain vajaat 12 prosenttia. Tässä selvityksessä helsinkiläisten kirjoitustaitoa koskevat tiedot vastaavat aikaisempia tietoja. Läänin pikkukaupungeista kirjoitustaitoisimmat asuivat Tammi-

saassa, missä peräti kolme neljäsosaa yli 15-vuotiaista merkittiin kirjoitustaitoisiksi. Loviisassakin luku oli korkea, mutta Porvoossa ja Hangossa osuus oli vain vajaa kolmasosa kaupunkilaisista. Kaikki olivat ruotsinkielisiä rannikkokaupunkeja, joiden välisiä eroja on vaikea selittää, kun ei tarkoin tiedetä sitä, millä perusteella eri seurakunnissa joku kirjattiin kirjoitustaitoiseksi ja toinen taitoa vailla olevaksi. Riittikö pelkkä nimikirjoitus taidon osoitukseksi?

Maalaiskuntien kirjoitustaitoisia koskevat tiedot vaihtelivat yhtä paljon, ja niitäkin tulkittaessa on muistettava edellinen taidon laatua koskeva varaus. Lisäksi yksittäisten opettajien vaikutus oli myös näkyvä, kun kirjoitustaitoisten joukko yleensä oli pieni. Kuvernöörin kertomukseen vuodelta 1875 sisältyy sivistystasoa kuvaavia lukuja kaikkiaan 24 Uudenmaan maalaiskunnasta. Luku- ja kirjoitustaitoiset on tilastoitu sekä kielen että sukupuolen mukaan. Koko läänin tasolla ruotsinkielisen väestön kirjoitustaitoisten osuus oli runsaat 30 prosenttia, kun suomenkielisten vastaava osuus jäi alle kymmenen prosentin.

Kirjoitustaitoisimmat näyttävät yleensä asuneen läänin länsiosan ruotsinkielisissä rannikkopitäjissä. Kuitenkin heidän suhteellinen osuutensa väestöstä oli suurin Mustion ruukkiyhdykskunnassa. Tämä vastaa hyvin vuoden 1880 väestönlaskennan yhteydessä syntyneitä kuvaa, jonka mukaan ruukkien alueella kirjoitustaito oli keskimääräistä paremmalla tasolla, koska siellä oli toiminut ylempiä kansakouluja pidemmän aikaa kuin monissa muissa maalaiskunnissa.³⁹ Myös Espoo, Helsingin maalaiskunta, Sipoo, Porvoon maalaiskunta ja Ruotsinpyhtää kuuluivat niihin pääosin ruotsinkielisiin kuntiin, joissa kirjoitettavia kuntalaisia oli keskimääräistä enemmän. Yhden kunnan sisällä on aika hedelmätöntä vertailla ruotsin- ja suomenkielisten kirjoitustaitoa, koska suomalaisenemmistöisissä kunnissa vähäinen ruotsinkielinen väestönosa kuului säätyläisiin, jotka hallitsivat yleensä molemmat taidot.

Uudenmaan läänin suomenkielisistä kunnista Lohjalla, missä asui myös verrattain paljon ruotsinkielisiä, kirjoitustaitoisten

osuus oli suhteellisen korkea ja kohosi 19 prosenttiin 15 vuotta täyttäneistä. Suomalaisseuduilla kirjoitustaitoisten osuus ylitti parhaimmillaan noin kymmenesosan väestöstä, mutta monin paikoin tuo osuus jäi sen alapuolelle. Pohjalla olivat Nurmijärvi (1,9 %), Pornainen (2,1 %), Pukkila (2,5 %) ja Pyhäjärvi (3,1 %), jotka kaikki olivat sisämaan maatalousaluetta ja syrjässä kaupankäynnin sekä liikenteen valtaväyliltä.

Kielieron ohella sukupuoli on vaikuttanut merkittävästi kirjoitustaidon varhaiseen omaksumiseen. Lukutaidossa naiset olivat hyvin tasaveroisia miesten kanssa, mutta kirjoittaminen oli miesten asia.⁴⁰ Kaupungeista sukupuolijakoon perustuvia taulukointa ei ole ennen vuotta 1880, mutta Uudenmaan läänin maalaiskuntia koskevat tilastot vuodelta 1875 osoittavat, että edistyneimissä kunnissa 15 vuotta täyttäneistä miehistä lähes 30 prosenttia osasi kirjoittaa, mutta vain vajaa kymmenesosa naisista hallitsi tuon taidon. Korkeimmillaan kirjoitustaitoisten naisten osuutta kuvaavat luvut olivat Espoossa (13,3 %), Porvoon maalaiskunnassa (11,4 %) ja Inkoossa (10,2 %).⁴¹ Heikoimmin kirjoitustaito oli aikuisten naisten hallussa Pornaisissa (0,5 %), Pyhäjärvellä (0,9 %), Pukkilassa (1,2 %) ja Nurmijärvellä (1,3 %) eli niissä pitäjissä, joissa kirjoitustaitoisia muutenkin oli vähän.

1870-lukua koskevat tiedot Suomen aikuisväestön luku- ja kirjoitustaidosta ovat sikäli mielenkiintoisia, että ne kuvaavat alkavaa yhteiskunnallista muutosta. Tuossa vaiheessa elettiin taitekohtaa, jossa kirjalliset taidot perustuivat kotien ja kirkon antamaan opetukseen. Vaikka kunnallisia kansakouluja oli voitu perustaa vuodesta 1858

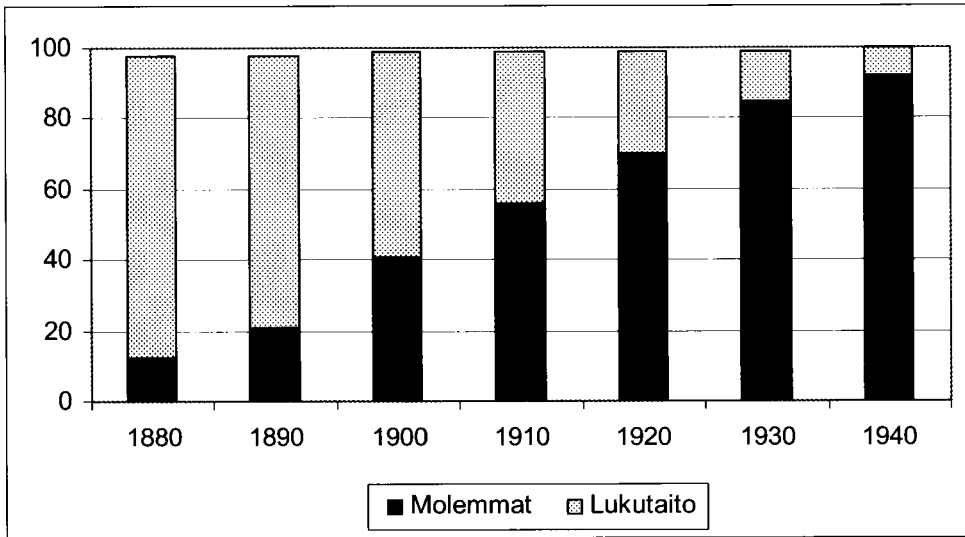
37. SVT VI:3, Väenlasku suurimmissa kaupungeissa 1870, toinen jakso, taulu 9 ja SVT 1880 VI:11, s. 2; ks. myös Erkki Kinnunen (2006), 'Yhtenäinen kirkollisuus hajoo', teoksessa Kimmo Katajala & Jaana Juvonen (toim.), *Maakunnan synty: Pohjois-Karjalan historia 1809–1939*. SKS Toimituksia 1089. Helsinki: SKS, 177–178; Mähönen (2006) 216.

38. Uudenmaan läänin kuvernöörin kertomus 1871–1875, liitetaulukot 38–40, foliot 539–542. Tilastokirjasto.

39. SVT VI:11, s. 2.

40. Vrt. Liljewall (2001) 117–118.

41. Esimerkiksi Helsingin maalaiskuntaa ja Tammisaaren maalaiskuntaa koskevat tiedot puuttuvat.

Kuvio 2. Luku- ja kirjoitustaitoisten osuus väestöstä Suomessa 1880–1940 (%)

Lähde: SVT VI, väestölaskenta ao. vuonna. Vuosina 1880 ja 1890 luvut esitettiin 10 vuotta täyttäneistä ja sen jälkeen 15 vuotta täyttäneistä.

lähtien ja kansakouluasetus annettiin 1866, alkuopetus jäi edelleen kirkon tehtäväksi. Kansakoulut olivat ylempiä kansakouluja, joihin lapset tulivat keskimäärin 10-vuotiaina. 1870-luvulla kansakoulun vaikutus kirjallisten taitojen parantajana koski pientä alle 20-vuotiaiden nuorten joukkoa. Kirjoitustaitoisten määrää ja jakautumaa osoittavat luvut kuvaavat vielä hyvin ”vanhan maatalousyhteiskunnan” tilannetta.

Kansan kirjalliset taidot 1880

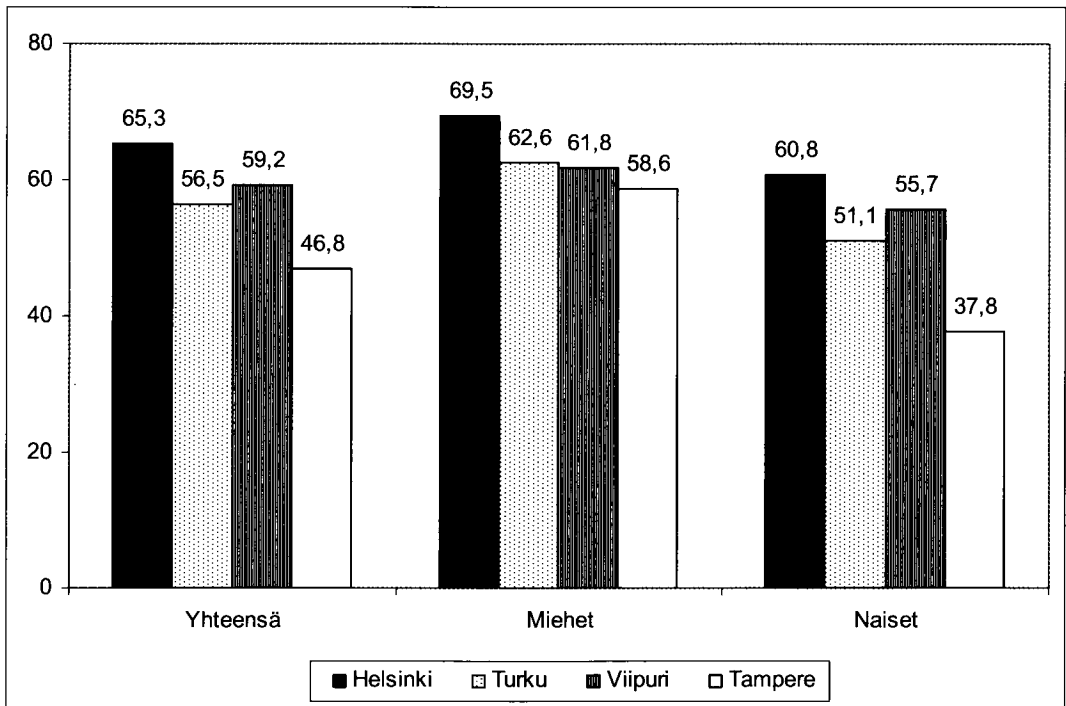
Vuonna 1880 väestönlaskennan yhteydessä uudistettiin tilastointilomakkeita siten, että seurakuntien väestötaulukoihin lisättiin tiedot korkeimman koulutuksen saaneista, luku- ja kirjoitustaitoisista, vain lukutaitoisista ja näitä taitoja vailla olevista. Taulukot laadittiin iän, sukupuolen ja kielen mukaan.

Kansakoulujen perustaminen Suomessa oli alkuvaiheessa sen verran hidasta, että monin paikoin maaseudulla vuoden 1880 väestönlaskennan tiedot kansan sivistystasosta kertovat edelleen vaiheesta, jolloin kansakoulun lopullinen läpimurto oli vielä tulevaisuudessa. Etelän suurissa kaupungeissa sen vaikutus tosin näkyi selvästi. Kiinnostavan tarkastelunäkökulman kansan sivistys-

tasoon tarjoavat vuodesta 1877 laaditut tilastot erilaisten opetusmuotojen ja oppilaiden määrästä. Nämä tilastot osoittavat sen, että suuri joukko lapsia oli vielä säännöllisen formaalisen opetuksen ulkopuolella.

Maalaiskuntien osalta tilastot luku- ja kirjoitustaidosta perustuivat edelleen papiston antamiin tietoihin, mutta suurimmissa kaupungeissa tiedot kerättiin väestönlaskennan yhteydessä perhekunnittain. Vuoden 1880 tilastot kansan sivistystasosta kattoivat ensimmäisen kerran koko maan. Tilastojen mukaan 85 prosenttia kymmenen vuotta täyttäneistä suomalaisista osasi lukea, mutta vain 12,6 prosenttia myös kirjoittaa (Kuvio 2). Kaupunkilaisista hieman yli puolet osasi myös kirjoittaa, mutta maaseudulla kirjoitustaitoisten osuus jäi alle kymmenesosaan.

Kaupungeista tarkka laskenta tehtiin edelleen Helsingissä, Turussa ja Viipurissa, mutta nyt teollistuva sisämaan kaupunki Tampere korvasi Oulun (Kuvio 3). Helsingissä kirjoitustaitoisten kokonaisosuus oli jo yli kaksi kolmasosaa väestöstä, ja yli puolet Turun ja Viipurin asukkaistakin oli saavuttanut tuon tason. Sen sijaan Tampereen luvut olivat kauttaaltaan alhaisempia. Tampereella oli pieni ruotsinkielinen sivistys-

Kuvio 3. Luku- ja kirjoitustaitoisten osuus yhteensä ja sukupuolittain suurimmissa kaupungeissa 1880.

Lähde: SVT VI:8 ja 11 Väenlasku kaupungeissa 1.10.1880, taulu 9 ja 10 a ja b.

tyneistö ja paljon vasta kaupunkiin muuttanutta työväkeä, mikä selittää eroa.

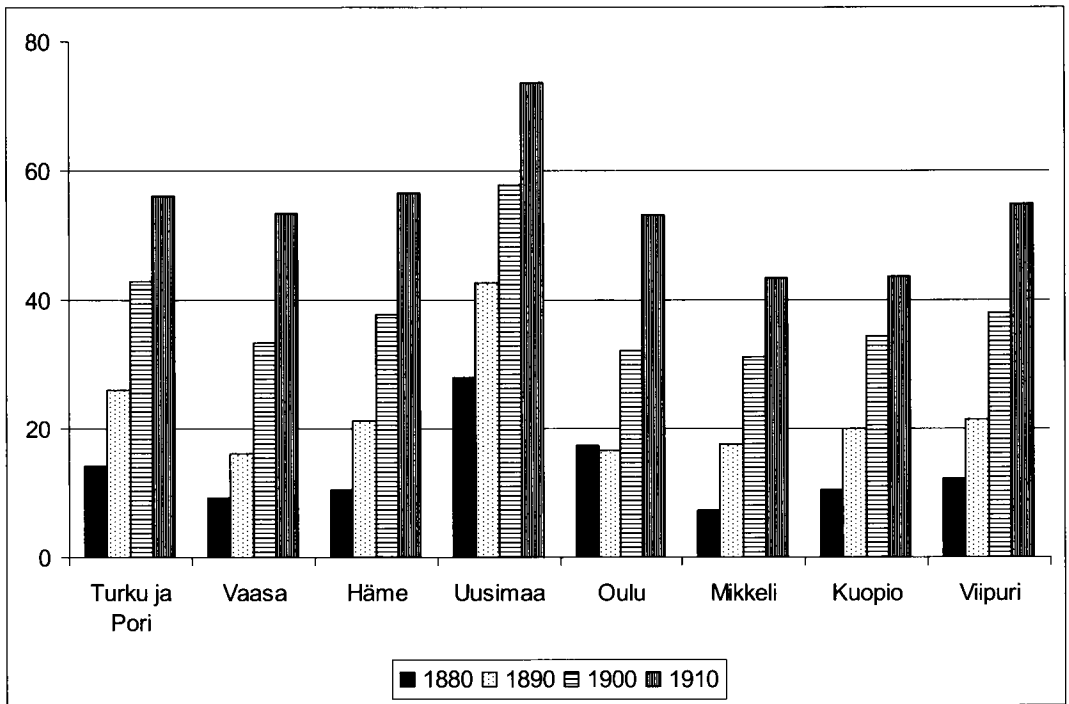
Miehet olivat selvästi kirjoitustaitoisempia kuin naiset, mutta toisaalta näkyy myös, että lukutaidottomia miehiä oli hieman enemmän kuin naisia, vaikka lukutaidottomuus oli enää hyvin harvinaista luterilaisen väestön keskuudessa. Selvä ero on havaittavissa vanhojen rannikkokaupunkien (Helsinki, Turku, Viipuri) ja Tampereen välillä, missä miesten ja naisten välinen ero oli merkittävästi suurempi kuin kolmessa muussa kaupungeissa.⁴²

Koko maan kirjoitustaitoisten osuus on alhaisempi kuin Uudenmaan läänissä viisi vuotta aikaisemmin mutta hieman korkeampi kuin läänin maaseudun asukkaiden taso tuolloin. Eri lääneistä Uusimaan ja Turun ja Porin läänin asukkaiden lukitaidot olivat koko maan keskitason yläpuolella, ja Viipurin lääni edusti keskitasoa. (Kuvio 4). Muualla kirjoitustaito oli heikompaa. Viipurin ja Kuopion lääneissä lukutaidottomia oli

vielä muita läänejä enemmän, mikä johtui ortodoksiväestön osuudesta.

Kiinnostavaa on verrata Ahvenanmaan osalta ensimmäisen valtakunnallisen tilaston lukuja Böckerin taulukoihin 1830-luvulta. Tiedot osoittavat, että Ahvenanmaalla kirjoitustaito oli edelleen muuta maata yleisempää lukuun ottamatta etäisiä saaria, Kökaria ja Sottungaa. Maarianhaminan lisäksi yli puolet asukkaista oli kirjoitustaitoisia Föglössä ja Lumparlandissa, ja myös Hammarlandin ja Jomalan luvut olivat korkeita. Muuallakin Ahvenanmaan mantereella noin viidesosa väestöstä osasi kirjoittaa. Vaikka miesten osuudet olivat naisia selvästi korkeampia, myös naisten kirjoitustaito oli useissa pitäjissä keskimääräistä tavallisempaa. Kirjoitustaito Ahvenanmaalla oli vuoden 1880 tilastojen valossa muuta maata

42. SVT VI:8 Väenlasku Helsingissä 1.10.1880, taulu 9 ja 10 a ja b; SVT VI:11 Suomen väliluku 31.12.1880, liite: Väenlasku kaupungeissa 1.10.1880.

Kuvio 4. Luku- ja kirjoitustaitoisen osuus eri lääneissä 1880–1910 (%)

Lähde: SVT VI: 29 Pääpiirteet Suomen väestötilastosta 1750–1890, I, Taulu 71; SVT VI:37 Katsaus Suomen väkilukuun 31.12.1900, s. 90–92; SVT VI:45 Katsaus Suomen väkilukuun 31.12.1910, s. 140. Osuudet on laskettu vuosina 1880–1890 10 vuotta täyttäneistä ja 1900–1910 15 vuotta täyttäneistä.

tavallisempaa, joten siitä voitaisiin myös päätellä, että Böckerin keräämät tiedot antoivat kehityksestä oikeansuuntaisen kuvan.

On vaikeaa arvioida, mistä syystä Ahvenanmaa näyttäytyi tilastoissa Manner-Suomea edistyneempänä alueena ja kuinka paljon tähän vaikutti Ruotsin läheisyys. Kyse on todennäköisesti useasta samaan suuntaan vaikuttaneesta tekijästä. Yksi näistä oli merenkulku, sillä yhteydenpito omaisiin saattoi herättää halun itsenäiseen kirjoittamiseen, vaikka esimerkiksi laivoilla oli aina joku, joka osasi kirjoittaa terveiset toisten puolesta. Ahvenanmaan pitäjät olivat melko pieniä, joten satunnaiset tekijät saattoivat kasvattaa yhden pitäjän lukuja, mutta kokonaiskuva on kuitenkin selvä. Ahvenanmaalla kirjoitustaito oli kehittynyt riippumatta kansakouluista, joita sinne alettiin perustaa vasta 1870-luvulla. Kiertokoulujakaan ei tuossa vaiheessa ollut joka seurakunnassa, vaan pääosin lapsia opetettiin kotona.⁴³

Luku- ja kirjoitustaidon kehitystä tarkastellaan seuraavassa hienopiirteisemmin ottamalla suurennuslasin alle nykyisen Kymenlaakson maakunnan alue.⁴⁴ Osaksi se kuului Uudenmaan lääniin ja osaksi Viipurin lääniin. Alue edustaa toisaalta Etelä-Suomea, mutta toisaalta se oli sekä Helsingin että Viipurin näkökulmasta periferiaa. Se oli kehittyvä seutua 1871 avatun Pietarin radan ja Kymijoen varrella kasvavien teollisuustuotajien takia, mutta modernisaatio oli alullaan ja Kotkan kaupunki perustettu vasta 1878.

Kymenlaakson läntiset kunnat, Anjala, Elimäki ja Iitti, olivat mukana jo vuoden 1875 Uudenmaan lääniä koskevassa selvityksessä. Tiedot eivät ole kuitenkaan aivan vertailukelpoiset, koska edellisen vuoden tilastot oli laadittu yli 15-vuotiaista ja 1880 mukana olivat kaikki yli 10-vuotiaat. Tuloksena oli se, että 1875 kirjoitustaitoisten suhteelliset osuudet olivat jonkin verran suuremmat kuin 1880.⁴⁵ Tämä myös kertoo

siitä, että kansakoulu ei ollut vielä niin yleistynyt, että suuri joukko alle 15-vuotiaista olisi jo hankkinut kirjoitustaidon.

Haminassa luku- ja kirjoitustaitoisten osuus ylitti kolmasosan yli 10-vuotiaista, mikä on koko maan kaupunkilaisiin verrattuna alhainen luku. Maalaiskunnissa kirjoitustaitoisten osuus jäi alle kymmeneen prosenttiin Suursaaren ja Tytärsaaren seurakunta lukuun ottamatta. Siellä kirjoitustaitoisten osuus kohosi peräti 23,3 prosenttiin, mikä johtunee siitä, että monien saarelaisien ammatit liittyivät luotsitoimintaan, kauppaan ja merenkulkuun ja vaativat kirjallisia taitoja. Kirjoitustaitoisten joukossa oli vain kaksi naista.

Luku- ja kirjoitustaitoisten osuudet Kymenlaakson kunnissa liikkuvat yleensä viiden ja kymmenen prosentin välillä. Kymissä, jonka seurakuntaan myös Kotkan kaupunki tuossa vaiheessa kuului, kirjoitustaitoisia oli 9,7 prosenttia. Alhaisin kirjoitustaitoisten osuus oli Pyhtäällä (3,5 %), jossa heikkoon tasoon on saattanut vaikuttaa se, että suomenkielistä opetusta oli niukasti saatavilla. Kunta oli enemmistöltään ruotsinkielinen, mutta suomalaisväestön osuus oli kuitenkin huomattava. Vertailuna mainittakoon, että Suur-Huittisten alueen kunnissa kirjoitustaitoisten osuus vaihteli myös suuresti, mutta sielläkin maatalousvaltaisissa pitäjissä osuus 1880 oli 5–10 prosentin luokkaa.⁴⁶

Kymenlaakson osalta kirjoitustaidon omaksumista voidaan tarkastella myös suhteessa koulutukseen, jota osoittavia tilastoja julkaistiin 1877. Nekin on laadittu papiston kertomusten pohjalta, ja niihin sisältyy tieto siitä, kuinka moni 7–16-vuotiaista lapsista kävi kansakoulua, osallistui muuhun muodolliseen opetukseen tai sai kotiopetusta. Koko maan tasolla vain 4,4 prosenttia lapsista oli kansakouluissa, mutta alkuopetukseen osallistui runsaat 40 prosenttia lapsista. Haminalaisista lapsista kansakoulussa oli jo yli puolet, mutta muualla koulua käytiin paljon harvemmin. Poikkeuksena oli Anjala, jossa kansakouluun lähetettiin viidesosa lapsista. Siellä oli toiminut alkeisopetusta antanut Reginakoulu jo vuodesta 1803 lähtien.⁴⁷

Kirjoitustaitoisten sukupuolijako oli edelleen selvä. Koko Suomessa kirjoitustaitoisista oli miehiä 60 prosenttia. Lääneistä Turun ja Porin, Hämeen ja Viipurin läänit edustivat keskitasoa. Odotusten mukaisesti pienin ero sukupuolten välillä oli Uudellamaalla, jossa naisten osuus oli lähes 46 prosenttia, ja suurin ero oli Kuopion läänissä, jossa kirjoittavia naisia oli vain vajaat 30 prosenttia kaikista kirjoitustaitoisista. Kymenlaakson kunnissa kaksi kolmasosaa kirjoitustaitoisista oli miehiä. Haminassa sukupuolten väliset erot olivat melko pienet, mutta esimerkiksi heti naapurissa Vehkalahdella miesten osuus oli peräti kolme neljäsosaa kirjoitustaitoisista. Kielen vaikutusta rahvaan kirjoitustaitoon Kymenlaaksossa voidaan tarkastella Pyhtäällä, jossa oli suunnilleen yhtä paljon suomen- ja ruotsinkielistä yli 15-vuotiaista väestöä. Kirjoitustaitoisia ruotsinkielisistä oli 5,4 prosenttia ja suomenkielisistä vain 1,3 prosenttia, mutta ero ei ole valtavan suuri, sillä paikkakunnan sivistyneistö nosti ruotsinkielisten osuutta. Kummassakin kieliryhmässä oli lähes yhtä paljon lukutaidottomiksi merkittyjä.

Alueelliset erot rintamaiden ja syrjäseutujen välillä olivat melkoisia, mutta jatkosakin suurin ero säilyi kaupunkien ja muiden taajamien sekä maaseudun välillä. Kun kaupunkilaisista 1880 kirjoitustaitoisia oli runsaasti puolet, kymmenen vuotta myöhemmin heidän osuutensa oli lähes kaksi kolmasosaa. Silti kasvu maaseudulla oli nopeampaa, sillä 1880-luvun kuluessa kirjoitustaitoisten osuus maaseudulla puolitoistakertaistui.⁴⁸

43. SVT X:5 Luettelo lasten opetuksesta Suomen Evankelis-Lutherilaisissa seurakunnissa vuonna 1877. Papiston kertomusten mukaan.

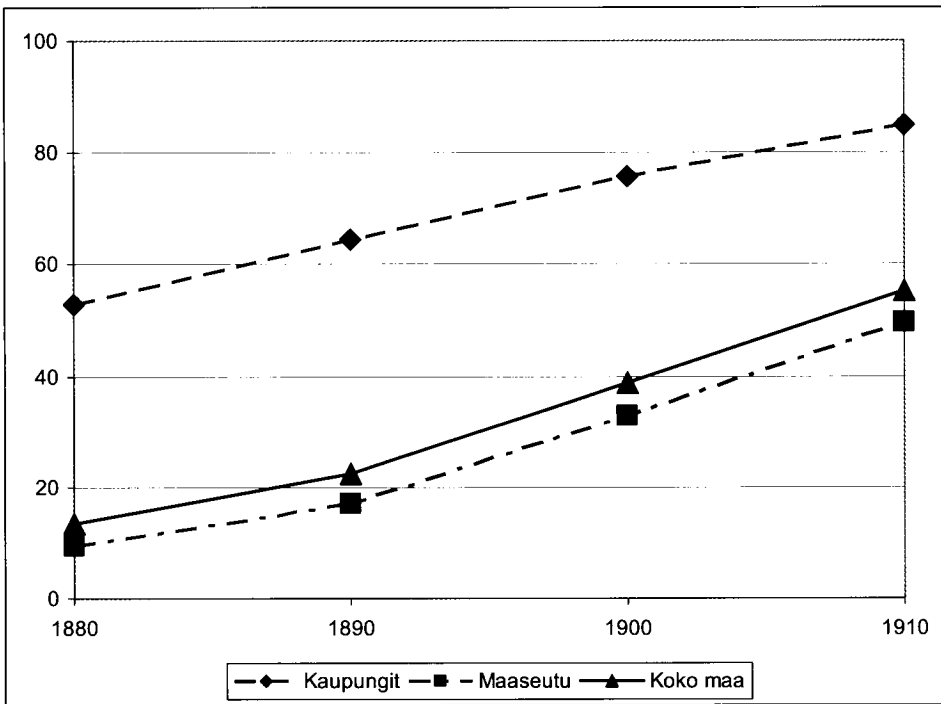
44. Kymenlaakson seurakuntien väkilukutaulut 1880. Mikrokortit, Tilastokirjasto.

45. Luku- ja kirjoitustaitoisten osuus Anjalassa 1875: 11,6 % (1880: 8,2 %), Elimäellä 10,1 % (5,3 %), Iitissä ja Jaalassa yhdessä 8,6 (7,3 %). Vuonna 1875 Iiti ja Jaala on käsitelty vielä yhdessä, mutta 1880 eri kuntina.

46. Raimo Viikki (1990), *Suur-Huittisten historia III, 2: Väestö, matriikkelit, tilastot*. Jyväskylä, 562–563.

47. SVT X:5, lasten opetuksesta 1877; Melin (1977) 240; Oksanen (1981) 355–359.

48. SVT VI:29 Pääpiirteet Suomen väestötilastosta 1750–1890, I, Väestön tila, Taulu 71.

Kuvio 5. Luku- ja kirjoitustaitoisten osuus väestöstä 1880–1910 (%)

Lähteet: SVT VI: 29, 1750–1890, I, taulu 71 ja VI:37, 1900, s. 90–92 ja VI:45, 1910, s. 140. Osuudet on laskettu 1880–1890 10 vuotta täyttäneistä ja 1900–1910 15 vuotta täyttäneistä.

Kirjoitustaidon kehityksen vertaaminen aikaisempaan vaiheeseen vaikeutuu hieman 1900-luvun taitteessa sikäli, että vuoden 1900 väestönlaskennassa kerättiin sivistystasoa kuvaavat tiedot 15 vuotta täyttäneiden osalta.⁴⁹ Tämä rajausta antaa aikaisempaa vaihtetta paremman kuvan siitä, kuinka hyvin aikuisväestö oli omaksunut lukitaidot. Koko maan kirjoitustaitoisten osuus oli vajaat 40 prosenttia, mutta kaupunkilaisista jo kolme neljäsosaa oli kirjoitustaitoisia. (Kuvio 5). Myös maalaisväestön kirjoitustaito lisääntyi 1890-luvulla tasaisesti. Vuonna 1910 jo yli puolet väestöstä hallitsi sekä kirjoittamisen että lukemisen, mutta edelleenkin ero oli miesten ja naisten välillä. Erityisesti maaseudun naiset kirjoittivat heikommin kuin miehet. 1900-luvun alussa itäisen Suomen osalta jatkuu tilastoissa edelleen ero luterilaisen ja ortodoksiväestön välillä. Viipurin läänissä oli lukutaidottomia 3,6 prosenttia 15 vuotta täyttäneistä ja Kuopion läänissäkin luku oli lähellä puoltatoista prosenttia,

kun vastaava luku muualla maassa oli jo alle prosentin luokkaa.⁵⁰

Kirjallisten perustaitojen jatkuvaan paranemiseen 1900-luvulla vaikutti luonnollisesti 1921 voimaan tullut oppivelvollisuus, mutta se ei tehnyt vanhoista kirjoitustaidottomista ihmisistä kirjoitustaitoisia, vaan kehitti nuorten ikäluokkien taitoja. Vasta luonnollisen poistuman kautta tilastollinen kuva muuttui niin, että Suomessa 1900-luvun puolivälissä sekä luku- että kirjoitustaidosta tuli kansakunnan tasolla yleisesti omaksuttu kansalaisten perustaito.⁵¹

Mikä innosti oppimaan?

Luku- ja kirjoitustaitoa on usein lähestytty formaalisena taitona, ja niiden käytännöllisten tavoitteiden merkitystä oppimisprosessiin vaikuttaneina tekijöinä on painotettu vähemmän. Jonkintasoinen formaalinen lukutaito oli Suomessa 1800-luvulla yleinen, mutta siirtyminen funktionaaliseen lukemiseen ja kirjoittamiseen vaatii taustakseen

yhteiskunnan sosioekonomisten olosuhteiden muuttumisen sellaisiksi, että ne edellyttävät tai vaativat sopeutumista kirjalliseen kulttuuriin. Siihen tarvitaan lukemiskulttuurin muuttumista hartaudenharjoituksesta palvelemaan ihmisten käytännöllisiä tai viihdyttäviä tarpeita. Edelleen tarvitaan tilanne, jossa kirjoittaminen ei ole vain kirjainten piirtämistä vaan sanomien välittämistä.

Kysymykseen siitä, missä vaiheessa Suomessa siirryttiin formaalisesta lukutaidosta funktionaalisiin taitoihin, on tilastoaineiston perusteella vaikeaa vastata. Voidaan kuitenkin olettaa, että 1800-luvun lopulla sujuvasti lukeneet saattoivat aika vaivattomasti myös oppia kirjoittamaan, jos siihen syntyi jokin tarve. Perinteisen maalaisyhteisön arkipäivässä piit ja rengit eivät kirjoitustaitoa tarvinneet, eikä heillä usein ollut edes mahdollisuutta harjoitteluun. Työpäivät olivat pitkät ja väsyttävät, eikä heillä ollut harjoitteluun sopivaa tilaa eikä materiaaleja.⁵² Joskus saattoi kuitenkin tulla eteen tilanne, että piti laatia anomus viranomaisille tai nostaa kante käräjillä. Maaseudulla toimi joka kunnassa ruotsinkielistä osaava pitäjänkirjuri, nimismies, kruununvouti tai pappi, joka tarpeen vaatiessa auttoi rahvaan miehiä selviytymään asiakirjojen kaavoista tai muista kirjallisista tarpeista.

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuusarkistossa tehty kartoitustyö⁵³ on osoittanut, että rahvaan miehet ja naiset tarttuivat kynään 1800-luvulla esimerkiksi raha-asioiden takia. Kalentereihin alettiin merkitä tärkeitä tapahtumia, havaintoja säätilasta ja vuodentulosta sekä henkilökohtaisia asioita. Myös yksityiskirjeitä on löytynyt. Kirjeen kirjoittaminen ei ollut tarpeen silloin, kun sukulaiset ja tuttavat asuivat suhteellisen lähellä ja kuulumisia voitiin vaihtaa kirkonmäellä ja tuttavien välityksellä. Kun ja työnhakuun lähettiin taajamiin ja vähitellen muuttomatkat pitenevät jopa toiselle puolelle Suomea tai Amerikkaan saakka, kirjoittamisen motivaatio lisääntyi. Oli ryhdyttävä kirjeenvaihtoon, jos mieli saada tietoja omaisista. Kirjoittaminen tyydytti ihmisten käytännön tarpeita. Kirjeen kirjoittamisen tapa ja muoto olivat rahvaal-

lekin ilmeisesti tuttuja, sillä muutamat esimerkit osoittavat, että kirjoittaja päiväsi ja allekirjoitti kirjeensä ja käytti puhutteluja, vaikka hänen kielelliset taitonsa olisivat olleet puutteellisia.⁵⁴

Ennen 1800-lukua rahvaalle tarkoitettu – siis suomenkielinen – kirjallisuus oli sisälöltään pääosin uskonnollista. Almanakkoja alettiin julkaista 1600-luvulta lähtien, ja 1700-luvulla ilmestyi jonkin verran kansankielistä ”hyötykirjallisuutta”, jonka tarkoituksena oli valistaa kansaa muun muassa maatalouden alalta. Viihdyttävää luettavaa ei tarvittu, koska lukemista ei ollut tarkoitettu viihteeksi.

Viralliset julkaisut, kuten lait ja asetukset, eivät rahvaan näkökulmasta olleet kirjallista kulttuuria, sillä niitä ei kansan käsiin levinnyt kirjallisessa muodossa, vaan maallisetkin kuulutukset luettiin ääneen jumalanpalvelusten yhteydessä. Näin ne tulivat yleiseen tietoon ja noudatettaviksi. Arkkiweisut, jotka edustavat varhaista rahvaan viihdettä ja osaksi myös tiedonvälitystä, kuultiin usein suullisesti, vaikka halvasti painettua arkkikirjallisuutta sai myös ostaa markkinoilla muutamalla roposella.⁵⁵

Vasta kansallisuusliikkeen nousun vaikutuksesta suomankielisen kirjallisuuden määrä alkoi lisääntyä ja monipuolistua. Kansanvalistajien ideologiaan kuului koulutuksen ja kansan sivistystason parantaminen. Tar-

49. Suurimmissa kaupungeissa suoritetun ja kyselyyn perustuneen väestölaskennan tiedot luku- ja kirjoitustaitoisista on ilmoitettu sekä yli 10-vuotiaista että yli 15-vuotiaista.

50. SVT VI:37 Katsaus Suomen väkilukuun 31.12.1900, 90–92 ja SVT VI:45, 1910, 140.

51. Vrt. Myllyntaus (1991) 117–119.

52. Laura Stark (2006), 'Kansallinen herääminen ja sosiaalinen nousu maaseudulla: Tuskaa ja toivoa varhaisissa omaelämäkerroissa', teoksessa Hilikka Helsti, Laura Stark & Saara Tuomaala (toim.), *Modernisaatio ja kansan kokemus Suomessa 1860–1960*. SKS Toimituksia 1101. Helsinki: SKS, 79–81.

53. Kansankirjoittajat SKS:n arkistossa. Kommentoitu käsikirjoitusluettelo, laatinut Kaisa Kauranen.

54. Ks. esim. Leino-Kaukiainen (2005) 46–47.

55. Yrjö Varpio (1999), 'Suomenkielisen kirjallisuuden varhaisvaiheita' ja Ilkka Mäkinen (1999), 'Lukemisen vallankumous', teoksessa Yrjö Varpio & Liisi Huhtala (toim.), *Suomen kirjallisuushistoria I: Hurskaista lauluista ilostelevaan romaaniin*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 724:1. Helsinki: SKS, 92–103, 163–165.

vittiin muutakin oppia kuin lukemisen, kirjoittamisen ja laskemisen perustaidot, tarvittiin myös luettavaa ja kirjoittajia, jotka saivat kansan kielen taipumaan hienopiinkin kirjallisiin vivahteisiin ja antamaan kansankielisen kirjallisen muodon tieteelliselle ajattelulle. Tässä yhteydessä ei ole syytä tarkastella yksityiskohtaisemmin tätä kehitystä.⁵⁶ Todettakoon vain, että suomenkielinen kulttuuri alkoi 1800-luvun puolivälissä nopeaan tahtiin muuttua suullisesta kirjalliseksi.

Valfrid Vasenius julkaisi 1878 suomalaisen kirjallisuuden bibliografian, jonka perusteella hän myös laski ja taulukoi varhaisista suomenkielistä kirjallisuutta. Vuoteen 1885 mennessä suomeksi oli julkaistu kaikkiaan lähes 3 000 teosta, joista melkein puolet oli ilmestynyt viimeisellä vuosikymmenellä. Julkaisuvauhti kiihtyi 1850-luvun puolivälin eli kielireskriptin päättymisen jälkeen. Se jatkui edelleen niin, että 1900-luvun taitteessa jo lähes kaksi kolmasosaa kaikista julkaistuista kirjoista oli suomenkielisiä. 1800-luvun kuluessa myös kirjavalikoima kasvoi. Julkaisukenttää hallinnut hartauskirjallisuus sai tehdä tilaa, kun 1870-luvulla kaunokirjallisuus, oppikirjat ja monipuolinen suomenkielinen tietokirjallisuus nousivat julkaisumäärissä hartauskirjallisuuden ohi.⁵⁷

Suomenkielisen lehdistön kehitystrendit noudattelevat samaa linjaa kirjallisuuden kasvun kanssa. Sanoma- ja aikakauslehdet Suomessa jäivät 1700-luvulla yksittäisiksi kuriositeeteiksi, ja suomenkielisestä lehdistöstä voidaan puhua vasta 1830-luvulta lähtien. Ensimmäinen sanomalehti, jota myös tilattiin talonpoikaiskoteihin, oli *Maamiehen Ystävä*. Lehti oli opettava ja valistava, ja sillä oli tilaajia parhaimmillaan tuhatkunta.

Suomenkielisten lehtien varhaisin tilaajakunta oli paljolti papistoa, mutta talollisiakin joukkoon alkoi tulla. Kun menestyvällä suomenkielisellä lehdellä oli alkuun satoja tilaajia, 1870-luvulla alettiin puhua tuhansista tilaajista. Sanomalehtien koko levikki Suomessa oli 1833 vain 3 200 vuosikertaa, ja kymmenen vuotta myöhemmin 4 200 vuosikertaa. Luku kasvoi vuoteen 1860 mennessä 12 600 tilaajaan, mikä oli vielä

pieni verrattuna ylimpien säätyläisten ja kaupunkien porvariston määrään.⁵⁸

Suomenkielisten sanomalehtien lukumäärä ohitti 1880-luvun lopulla ruotsinkielisten lehtien määrän. Tilaajakunnan osalta tiedot ovat edelleen katkelmallisia. Tiedetään kuitenkin, että vuonna 1875 sanomalehtiä tilattiin maassa kaikkiaan noin 27 000 vuosikertaa, ja seuraavan kymmenvuotisjakson kuluessa määrä yli kaksinkertaistui. Ilmestyneiden lehtivuosisikertojen määrä kasvoi 1800-luvun jälkipuoliskolla huomattavasti nopeammin kuin Suomen väkiluku. Sosiaalisesti lehtien tilaajakunta laajeni, kun kasvavan suomenkielisen sivistyneistön ohella suomenkieliset lehdet alkoivat kiinnostaa talonpoikaisväestöä. Ruotsinkieliset lehdet alkoivat levitä myös rannikkopitäjien talollisten keskuuteen. Lehdistön kasvuvauhti vain kiihtyi, niin että 1900-luvun taitteeseen mennessä sanomalehtien kokonaislevikki lähes nelinkertaistui. Tuon jakson aikana lehdistö löysi tiensä jo maaseudun torppiin ja kaupunkien kasvavan työväestön käsiin.

Vuonna 1880 sanoma- ja aikakauslehtien kokonaislevikki Suomessa oli vajaat 96 000 vuosikertaa. Enemmän kuin kansakoulun oppimäärän suorittaneita suomalaisia oli tuossa vaiheessa vajaat 30 000 henkeä ja muita luku- ja kirjoitustaitoisia noin 175 000. Tämä tarkoittaa keskimäärin 2,1 henkeä lehtivuosisikertaa kohden. Kaksi lukutaitoisista ei tosin aina lukenut yhtä lehteä, vaan oli ruokakuntia, joihin tuli useita lehtiä, ja toisia, joihin niitä ei tilattu lainkaan. Lehdet myös kiersivät kädestä käteen, ja niitä luettiin kirjastoissa ja erikokoisissa lukurenkaissa. Lukitaitoisuuden kasvu käy kuitenkin varsin hyvin yhteen lehtiä kohtaan tunnetun kiinnostuksen kanssa.

Taulukossa 1 on verrattu tietoja Uudenmaan läänissä levinneistä lehdistä luku- ja kirjoitustaitoisten määrään. Ongelmia aiheuttaa se, että kaikista kunnista ei löydy molempia tietoja, mutta läänin tasolla luvut ovat ainakin suuntaa antavia. Uudenmaan läänissä levisi tuossa vaiheessa vajaat 30 prosenttia maan lehdistä. Kaupungeissa oli yhtä lehtivuosisikertaa kohden noin 2,5 yli 15-vuotiasta tilaajaa, kun vastaava luku

Taulukko 1. Uudenmaan läänissä levinneet lehdet ja luku- sekä kirjoitustaitoiset 1875

	Lehtivuosisikertoja			Luku- ja kirjoitustaitoiset		
	Ruots.	Suom.	Yhteensä	Ruots.	Suom.	Yhteensä
Kaupungit	4856	694	5550	12135	1689	13824
Maaseutu	1421	763	2184	5770	2752	8522
Kaikki yhteensä	6277	1457	7734	17905	4441	22346

Lähde: Uudenmaan läänin kuvernöörinkertomus 1871–1875, liitetaulukot 38–41, foliot 539–544. Lehtivuosisikertoja ei ole eroteltu sanoma- ja aikakauslehtiin.

maaseudulla oli 3,9. Ruotsinkielisten kirjalliset taidot olivat paremmat, ja sillä kielellä ilmestyi myös enemmän lehtiä. Ne suomenkieliset, jotka maaseudulla todella hallitsivat kirjalliset taidot, olivat hieman innokkaampia lehtien tilaajia kuin ruotsinkieliset.

Kirjalliseen kulttuuriin

Suomenkielisen kirjallisen toiminnan ja luku- sekä kirjoitustaidon kehittyminen 1800-luvun jälkipuoliskolla osoittaa, että nämä asiat kulkivat rinta rinnan ja että taitojen kehittäminen oli lähtenyt liikkeelle jo ennen kuin kansakoulun vaikutus alkoi tuntua yhteiskunnassa. Koulu kuitenkin kiihdytti kehityksen vauhtia niin, että kirjallisen kulttuurin läpimurtovaihe Suomessa ajoittuu 1800-luvun kolmelle viimeiselle vuosikymmenelle.

Kirjoitustaito ei levinnyt tasajalkaa koko maassa, vaan alueelliset erot olivat hyvin suuria. Selvin ero oli kaupunkien ja maaseudun välillä, mutta rannikko ja sisämaa kehittyivät myös eri tahtiin samoin kuin Länsi- ja Itä-Suomi. Siellä missä kanssakäyminen ulkomaailman kanssa oli vilkkainta, kirjalliset taidot otettiin aikaisemmin haltuun verrattuna syrjäseutuihin. Taitoa vahvisti oletettavasti myös kirjoitustaitoisten lisääntyminen, niin että naapurikin tunsu tarvetta tarttua kynään. Maaseudun rahvaan keskuudessa kieli ei välttämättä ollut sinänsä erottava tekijä, vaan sitä enemmän merkitsi seudun elinkeinorakenne ja siihen liittyvä kirjallistuminen.

Kirkollinen kansanopetus luterilaisissa seurakunnissa oli luonut hyvän pohjan, ja kansakoulu yhtenäisti sitten 1900-luvun tait-

teessa oppimiskehityksen maassa ja tasa-arvoisesti nuorten ikäluokkien mahdollisuuksia hyödyntää uusia taitojaan. Vanhimmat polvet eivät uusia taitoja enää välttämättä omaksuneet.

Muuttoliike mursi perinteiset siteet maaseudun ihmisten välillä ja edisti kirjoittamista. Kirjallinen viestintä oli 1900-luvulla pitkään ainoa mahdollisuus pitää yllä katkeamassa olleita perhe- ja ystävyysuhteita. Murrosvaiheessa vanhat kristilliset arvot korvautuivat uusilla, ja papiston ote seurakuntalaisista heikkeni. Monet uudet aatteet ja virtaukset pakottivat ihmiset perehtymään asioihin omakohtaisesti ja muovaamaan mielipiteitään maailmankatsomuksellisista ja poliittisista kysymyksistä. Sosialismi toi 1900-luvun taitteessa aatteelliset kysymykset torppiin, renkitupiin ja työläiskoteihin. Lukitaidot auttoivat hahmottamaan muuttuvaa maailmaa.

56. Kehitystä on viimeksi tutkittu muun muassa seuraavissa teoksissa Katja Huumo (2005), *Perkeleen kieli*: Suomen kieli ja poliittisesti korrekti tiede 1800-luvulla. Bidrag avkännedom av Finlands natur och folk 166. Helsinki: Suomen Tiedeseura; Irma Sulkunen (2004), *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1831–1892*. SKS Toimituksia 952. Helsinki: SKS; Cecilia af Forselles-Riska [s.a. 2006], *Painettu sana Suomessa 1831*. SKS:n kirjaston julkaisuja 19. Helsinki: SKS, 17–24; H. K. Riikonen, Urpo Kovala, Pekka Kujamäki j& Outi Paloposki (toim.) (2007), *Suomennoskirjallisuuden historia 1–2*. SKS Toimituksia 1084, 1112. SKS, Helsinki 2007.

57. Valfrid Vasenius (1887), 'Kirjallisuuden tilastoa'. *Valvoja* 7, 130–133; Unto Lappi (1970), *Kirja kirjasta*. Porvoo: WSOY, 29.

58. Päiviö Tommila (1988), 'Yhdestä lehdestä lehdistöksi 1809–1859', teoksessa Päiviö Tommila & Eevaliisa Aalto (toim.), *Suomen lehdistön historia 1: Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*. Kuopio: Kustannuskiila, 124–143, 236–238.

*Kauppaneuvos Wilhelm Hackman (1842–1925) opettaa tyttärenpoikaansa kirjoittamaan. Museo-
virasto.*

Sanomalehdistön leviäminen kaikkiin sosiaaliryhmiin tapahtui Suomessa autonomian kauden loppuun mennessä.⁵⁹ Aikaraja sopii varsin hyvin yksin myös muun kirjallisuuden kasvun kanssa. Luettavaa alkoi olla tarjolla suomenkielellä jo jokaisen makuun. Lehdet ja kirjat eivät olleet enää vain sivistäviä, opettavia tai hengellisesti kohottavia, vaan viihteellisyys valtasi alaa. Samalla koko lukemisen kulttuuri muuttui. Alettiin hyväksyä se, että lukeminen oli harrastus ja että kirjallisuus saattoi tuottaa lukijalle mielihyvää.

Snellmanilaisen käsityksen mukaan luku-, kirjoitus- ja laskutaito sekä perustiedot oman

maan yhteiskunnasta, historiasta ja maantieteestä muodostivat pohjan poliittisten oikeuksien laajentamiselle ja alamaisten kasvulle moderniin kansalaisuuteen. Suomen itsenäistyessä valtaosa kansaa oli jo omaksumat perustaidot, ja tuossa vaiheessa kansalaisten oikeuksia ja mahdollisuuksia laajennettiin myös monin tavoin. Tasa-arvoisempi elämä kansalaisena saattoi alkaa. ❧

59. Päiviö Tommila (1988), 'Suomen sanomalehdistön kehityslinjat', teoksessa Päiviö Tommila & Eeva-Liisa Aalto (toim.), *Suomen lehdistön historia 3: Sanomalehdistö sodan murroksesta 1980-luvulle*. Kuopio: Kustannuskiila, 489–490.

YKSI KIELI KOLMELLA NIMELLÄ?

PILVI TORSTI

toimii poliittisen historian tutkijatohtorina Helsingin yliopistossa.

■ Uusilla valtioilla ja syntyneillä/synnytyillä kansakunnilla on kautta aikain ollut tapana keskittyä itsenäisensä taipaleensa alussa "oman" historian luomiseen ja kirjoittamiseen. Nykyisyyttä pönkittävää historiankirjoitusta on tarvittu yhtäältä kansallisen yhtenäisyyden ja toisaalta oman muista erillisen identiteetin vahvistamiseksi. Kansakunnan historian rinnalla tähän romanttiseen nationalismiin ideaan on usein kuulunut myös oman kielen korostaminen.

Entä mitä tapahtuu, kun omaa historiaa ja kieltä tarvitsee kolme yhteisöä yhden uuden valtion sisällä? Mennään katsomaan – tervetuloa kielimatkalle monien paradoksien Bosnia ja Hertsegovinaan!¹

Jugoslavian aikana serbokroatia toimi Bosnia ja Hertsegovinan kirjakielenä. Serbokroatiata kirjoitettiin sekä kyrillisillä että latinalaisilla aakkosilla. Taustalla vaikutti serbian kyrillisillä aakkosilla kirjoitettu kieli ja 1800-luvulla kolmen erillisen murteen pohjalta muodostettu kroaatti. Huolimatta serbokroatin vuosikymmenien kirjakieli- asemasta, kielikysymys pysyi jännitteisenä koko Jugoslavian olemassaolon ajan.

Jugoslavian hajottua Serbiassa päädyttiin käyttämään serbian kieltä ja Kroatiassa kroaattia. Bosnian tilanne oli tässä yhtälössä

hankala, koska maassa asui serbejä, kroaatteja, muslimi-bosniakkeja sekä koko joukko kansallisesti "sekoittuneita" ihmisiä, joista moni kutsui itseään "jugoslaaviksi". Kaikki Bosnian alueella asuneet puhuivat suunnilleen samaa kieltä.

Erot näkyivät maantieteellisten alueiden vaikutuksina niin, että lähellä Serbian rajaa puhuttiin enemmän serbialaista kielivarianttia ja Kroatian rajan pinnassa taas kroaattiin viittaavaa muotoa. Nämä maantieteelliset kielirajat eivät usein noudattaneet kansallisuusrajoja. Kielitieteellisesti Bosniassa käytettiin serbokroatian "subvarianttia".

1990-luvun Bosnia ja Hertsegovinassa kysymys ei kuitenkaan ollut kielitieteestä vaan kansallisuuspolitiikasta. Bosnian serbeille oli luonnollista alkaa käyttää kielenään serbiaa ja Bosnian kroaattien kroaattia. Entä muut? Tasapuolisuuden nimissä tarvittiin kolmas kieli, bosnia. Kolmikielisyys sinetöitiin virallisesti, kun Bosnian sodan päättäneessä Daytonin rauhansopimuksissa maan virallisiksi kieliksi listattiin serbia, kroatia ja bosnia.

Käytännössä kolmikielisyys tarkoittaa sitä, että jokaisella bosnialaisella on oikeus käyttää äidinkieltään ja saada sillä julkisia palveluja. Kaikki julkiset asiakirjat tuotetaan kolmella virallisella kielellä. Meille suomalaisille tämä ei tietysti kuulosta mitenkään ihmeelliseltä. Bosnian tapauksen omituisuus vain on se, että kolmen kielen väliset erot ovat murretasoisia, jos sitäkään. Serbia toki kirjoitetaan kyrillisillä aakkosilla,

1. Balkanin kirjakielten historiasta kiinnostuneille suosittelem Juhani Nuorluoto (2003) *Slaavien kirjalliset traditiot ja kirjakielet. Aatehistoriallisia taustoja, kielellisiä valintoja, identiteettien kehityksiä*. Helsinki: Yliopistopaino.

kroatiata ja bosniaa latinalaisilla. Historiallisesti kaikki bosnialaiset ovat kuitenkin osanneet molemmat aakkoset. Niinpä kolmen keskenään lähes identtisen dokumentin tuottaminen tuntuu silkalta haaskaukselta muutenkin köyhässä maassa.

Ongelmallista kolmikielisyys on myös kouluille, jotka toimivat edelleen sodanai-kaisten etulinjojen mukaisesti kolmeen jakautuneina. Kaikki kolme ryhmää opettavat toisistaan eroavien ja usein vihollisten opetussuunnitelmien mukaan. Kielestä on tässä jaossa tullut jopa historiaakin tärkeämpi asia ja etenkin kroaattinationalistit vetoavat kieleen aina vastustaessaan koulutuksen integraatiota eli yhdistämistä. Yhdistäminen taas olisi välttämätöntä, jos halutaan, että ihmiset liikkuisivat vapaasti valtion sisällä ja voisivat palata esimerkiksi sotaa edeltäneille kotiseuduilleen.

Bosnian uusi ja historiaton kolmikielisyys on johtanut ylilyönteihin ja keinotekoisuuteen kaikkien kolmen ryhmän keskuudessa. Bosnian serbien poliittinen johto päätti 1990-luvulla, että Bosnian serbien olisi syytä käyttää ”oikeaa” serbiaa. Niinpä Bosnian serbitelevision uutiset määrättiin luettavaksi Serbian valtion alueella käytettävällä serbiällä, kun Bosnian serbit puhuvat tavallimmin lähempänä kroaattia olevaa kieliversiota. Bosnian serbit luonnollisesti ymmärsivät uutiset, mutta kieli kuulosti ihmisten korvaan vierailta.

Vertailuksi sopisi, että karjalanmurteen puhujaa esiteltäisiin Turun seudulla ”oikean” kieliversion puhujana. Television kielikokeilu loppui lyhyeen.

Bosnian kielen kohdalla suurin haaste on ollut kielihistorian ja muiden kirjakielen tunto-merkkien puute. Niinpä 1990-luvulla on kirjoitettu kiireellä sanakirjoja, kielioppeja ja muita kielenhuolto-oppaita. Analyysi varmaan osoittaisi, että bosnian kielen ominaispiirteiden ja historian erottaminen suhteessa serbiaan ja kroatiaan ei ole helppoa.

Kaikkein voimallisinta kieleen kohdistuva politikointi on ollut Bosnian kroaattien piirissä. Tätä selittää se, että kroaattien piirissä koetaan yleisesti, että heidän kielensä ja kulttuurinsa olivat Jugoslavian aikaan alisteisessa asemassa suhteessa serbiaan.

Uudissanojen kehittäminen edustaa absurdeinta osaa kroaattien kielinationalismia. Helikopteri ei ole enää helikopter vaan zrakoplov eli ilmanhalkaisin. Lentokenttä on nykyään ”lentosatama”, ei kansainvälisesti ymmärrettävä aerodrom, jota on totuttu käyttämään koko Jugoslavian alueella. Kielitieteessä tällaista kielen uudistamista kutsutaan puritismiksi; tavoitteena on välttää kirjakiellessä aineksia, jotka joudutaan jakamaan muiden kirjakielten kanssa. Kätevä puritistien menetelmä ovat juuri uudissanat.

Paradoksaalista kroaattien ikaikaisuuteen vetoavalle kielinationalismille, joka on ollut vahvaa myös Kroatian valtion alueella 1990-luvulla, on se, että kroatialainen kielellinen identiteetti on hyvin nuori. Nyky-Kroatian eri alueilla puhuttiin keskenään erilaisia murteita aina 1800-luvulle saakka, jolloin vähemmistön käyttämä Zagrebin alueenmurre valittiin kirjakielen perustaksi.

Entä miten nykytilanteessa selviytyy suomalaisen Bosniata ja Jugoslaviaa harrastava historiantutkija? Minä olen opiskellut kielen alkeiskurssit kroaattia, jatkokurssit serbiaa ja harjoittanut käytännön kielitaitoa bosniaksi. Yleisesti totean ihmisille puhuvani ”heidän kieltään”. Slavistiikan dosentti Juhani Nuorluotoa lainaten voidaan siis todeta, että Bosniassa on tapahtunut ”sosiolingvistisen tilanteen muutos, jolla ei ole mitään tekemistä kielellisen muutoksen kanssa”.

Ja Balkan ei olisi nimensä veroinen, ellei kielikysymystä jouduttaisi pohtimaan myös muualla kuin Bosniassa. Vasta itsenäistyneessä Montenegrossa, missä virallisesti puhutaan serbiaa, etsitään parhaillaan oman kielen erillisiä alkujuuria kaukaisten vuoris-tykylien uumenista. Bulgarialaiset puolestaan jatkavat erillisen makedoonin kielen olemassaolon kyseenalaistamista samalla kun kädenvääntö makedoonien historiallisesta taustasta jatkuu.

Tunnen syvää surua siitä, että 1850 solmittu Wienin kirjakielisopimus, jonka allekirjoittajina olivat johtavat eteläslaavilaiset kulttuuri- ja tiede-eliittien, ei saanut tarpeellista kannatusta. Sopimus olisi sinetöinyt yhden murteen serbien ja kroaattien yhteiseksi kirjakieleksi. Se olisi taatusti sopinut myös bosnialaisille.

KRISTITTYJEN VAINOT

MARKUS MERTANIEMI

Kristittyjen vainojen legitimointi vuosina 303–312

Kristittyjä ei vainottu Rooman valtakunnassa yleensä. Kun vainot syntyivät, ne eivät olleet aatteellisessa tyhjiössä. Päinvastoin ei-kristillinen eliitti ja poliittinen johto pyrkivät perustelemaan ja oikeuttamaan silloisen kristillisen vähemmistön vainon erilaisin argumentein. Markus Mertaniemi tarkastelee näitä argumentteja erityisesti kreikkalais-roomalaisen uskonnon ja retoriikan näkökulmasta.

■ Kristinuskon asema Rooman valtakunnassa vahvistui vähitellen sitten ensimmäisen vuosisadan alun. Uusi uskonnollinen liike sai alkunsa silloisesta Juudean provinsista, syrjässä valtakunnan todellisista keskuksista. Sitä ei suinkaan vainottu, tuskin siihen aluksi kiinnitettiin edes huomiota ja sen omat rivitkin olivat varsin hajanaiset ja jakaantuneet useisiin ryhmiin laajalla maantieteellisellä alueella.

Ensimmäisen kerran roomalaisissa lähteissä kristittyihin ja kristinuskoon viitataan toisen vuosisadan alkupuolella. Näistä tärkeimpiä dokumentteja on keisari Trajanuksen ja Plinius nuoremman keskinäinen kirjeenvaihto, jossa keskusteltiin siitä, mitä Vähässä-Aasiassa vahvasti kannatustaan lisänneelle liikkeelle olisi pitänyt tehdä

sen järkyttäessä yhteiskuntarauhaa. Toisen vuosisadan jälkipuoliskolla kristinuskoa vastaan kirjoitettiin jo kokonainen teos (ehkä useampia kirjoja, jotka eivät ole meille säilyneet), kun platonilainen filosofi Kelsos päätti osoittaa kristinuskon haitat kreikkalais-roomalaiselle yhteiskunnalle sekä sen opin epätodellisen ja taikauskoisen luonteen.¹

Kristinuskon lisääntyvä kritiikki osoittaa sen tosiasian, että kristinuskko herätti yhä enemmän huomiota. Taustalla oli kristinuskon laajeneminen. Vasta osaltaan sen seurauksena niin sanotut kristittyjen vainot alkavat.²

Vainot puolestaan perusteltiin laajalla argumentoinnilla. Pyhän ja maallisen erot-

1. "Pakanallisesta reaktiosta", kristinuskon käsittelystä kreikkalais-roomalaisissa ei-kristillisissä lähteissä ks. esim. perustutkimukset Pierre de Labriolle (1934) *La Réaction païenne: étude sur la polémique antichrétienne du Ier au VIe siècle*, Paris: L'artisan du livre; Robert L Wilken (1984), *The Christians as the Romans Saw Them*, New Haven & London: Yale University Press; Stephen Benko (1984) *Pagan Rome and the Early Christians*, Bloomington: Indiana University Press; Wilhelm Nestle (1941/42) 'Die haupteinwände des antiken denkens gegen das christentum', *Archiv für religionswissenschaft*, 51–100.

2. Kristinuskon nousu, laajeneminen ja vallan kasvu ovat keskustelun aiheita useissa tutkimuksissa. Ne ovat myös väiteltäviä teemoja ja arviot kristittyjen määrästä ensimmäisillä kolmella vuosisadalla vaihtelevat niin suuresti, että käytännössä niistä ei ole tutkimuksellista hyötyä. Ks. esim. Rodney Stark (1996) *The Rise of Christianity*, Harper San Francisco; Keith Hopkins (1998) 'Christian Number and Its Implications', *Journal of Early Christian Studies* 6:2, 185–226. Todennäköistä on kristittyjen määrän asteittainen kasvu, kunnes Diocletianuksen keisarikaudella voidaan puhua 'vahvasta vähemmistöstä' (powerful minority). W. H. C. Frend (1987) 'Prelude to the Great Persecution: The Propaganda War', *Journal of Ecclesiastical History* 38/1, 1–18.

taminen katsottiin vain muutamien etuoikeudeksi. Erilaiset ryhmät vaikuttivat keisarilliseen hallintoon: polyteistikeisarien aikana päätöksiin vaikuttivat uusplatonilaiset filosofit ja oraakkelit. Pahaksi ja profaaniksi leimatun ihmisryhmän vainoamista on yleensä ollut helpompi perustella: uskonnollisille ihmisille pelottavin voima maailmassa oli Jumala tai jumalat. Sen vuoksi profaaniksi merkitseminen oli keskeinen kielellinen väline vainojen toteuttamiseksi.

Traditionaalinen Rooman polyteistinen uskonto ei ollut täydellisen suvaitsevainen, kuten on väitetty.³ Vaikka oli useita jumalia, se ei merkinnyt, että Rooman uskonnolla ei olisi ollut rajoja. Kukaan roomalainen ei esittänyt näkemystä, että Rooman pitäisi kunnioittaa muiden kansojen uskonnollisia oikeuksia.⁴ Päinvastoin Cassius Dion Rooman historiassa Maecenas kehottaa Rooman ensimmäiseksi keisariksi noussutta Octavianusta (v. 29 eaa.) noudattamaan tarkkaa uskontopolitiikkaa. Tuossa Cassius Dion mahdollisesti itse sepittämässä puheessa, joka siis oli vähintäänkin yhtä lailla tarkoitettu hänen omalle ajalleen ja kuvasi hänen oman aikansa arvoja kolmannella vuosisadalla, kehoitetaan keisaria palvomaan itseään jumalallisena esi-isien tavan mukaan sekä pakottamaan myös kaikki muut tekemään niin.

Samoin keisaria kehoitetaan rankaisemaan kaikkia niitä, jotka levittävät vieraita uskomuksia tai rituaaleja jumalienpalvelukseen. Tätä ei ole tehtävä pelkästään jumalien tähden vaan myös sen vuoksi, että tällaiset ihmiset tuovat mukanaan uusia jumalia, jotka taivuttavat ihmiset muuttamaan heidän tapojaan, johtavat salaliittoihin, kapinoihin ja lahkoutumiseen, eivätkä mitkään näistä piirteistä sovi monarkialle. Keisarin ei sovi siis sallia kenenkään olla jumalaton tai noita. Sen sijaan ennustamisen taito on välttämätön ja keisarin on asetettava joitakin henkilöitä ennustamaan eläinten sisälmyksistä ja lintujen lennosta, koska sillä voidaan vakuuttaa niitä, jotka haluavat jumalien konsultointia. Mutta magian harjoittamisen tulee olla ehdottomasti kiellettyä, koska sellaiset ihmiset puhuvat paljon

enemmän valheita kuin totuuksia sekä aiheuttavat levottomuuksia.⁵

Roomalaisesta laista on helposti nähtävissä, kuinka uskonnollinen elämä oli säännösteltyä. Ankarimmillaan läpi keisariajan ihmisiä tuomittiin kuolemaan heidän uskonnollisen kantansa tai toimintansa perusteella. ”Jumalattomista yöllisistä salamenoista” (*sacra impia nocturnaue*) voitiin tuomita ristiinnaulittavaksi tai areenalle petoeläinten raadeltavaksi.⁶

Valtio ja uskonto kulkivat käsi kädessä ja valtion olemassaololle esitettiin uskonnollisia perusteluja. Uskonto (*religio*) merkitsi roomalaisille valtion puolesta toimitettuja perinteisiä kunnianosoituksia riiteinä, kuten uhritoimituksina, valtion jumalille. Esimerkiksi Plinius nuorempi esitti Rooman senaatissa vuoden 100 tienoilla pitämässään puheessa, että Rooman valtio ”on omistautunut uskonnolle ja on aina ansainnut hurskauden kautta jumalien suosion.”⁷ Augustuksen aikana laadittu sanakirja kuvailee ”uskonnollisia ihmisiä” niiksi, joilla on tyyli toteuttaa rituaalit valtion tavan mukaisesti ja jotka eivät ole sekaantuneet taikauskoihin (*superstitio*).⁸ Vaikka roomalaisissa teks-

3. Jo esim. Edward Gibbon esitti imperiumissa vallinneen polyteistisen universaalien suvaitsevaisuuden (the universal toleration of Polytheism). Ks. Edward Gibbon (1961) *Gibbon's Decline and Fall of the Roman Empire in Six Volumes 2*, London: J.M. Dent & Sons LTD; New York: E.P. Dutton & CO INC, 1. Vastoin Gibbonia esitti Theodor Mommsen (1890) 'Religionsfrelvel nach römischem Recht', *Historische Zeitschrift* 64, 389–429, jonka mukaan kansallinen uskonto suhtautui torjuvasti vieraisiin uskontoihin, koska se oli muun muassa Rooman valtakuntaa yhtenäistävä ja oikeuttava järjestelmä. Kuitenkin ajatus polyteismista suvaitsevaisena ja Roomasta uskonnollisesti moninaisena on elänyt tutkijoiden tulkinnoissa. Viimeksi suvaitsevaisuusväitettä on perustellut esim. Gillian Clark (2004) *Christianity and Roman Society*, Cambridge: Cambridge University Press.

4. Mary Beard–John North–Simon Price (2002) *Religions of Rome* (vol. I), Cambridge University Press.

5. Cassius Dio LII.36.1–3.

6. Ks. esim. *Fontes iuris Romani ante Justiniani* vol. II (ed. S Riccobono et al.), V.19, 21, 23; XV.2–3. Cicero esitti, että pelkkä epäily ateismista (ts. jumalattomuudesta) saattoi riittää rangaistukseen Cicero, *De deorum natura* 1.23.

7. *Corpus Inscriptionum Latinarum* (lyh. CIL) VI 32323 rivit 54, 56. Plinius, *Panegyricus* 74.5. Ks. tässä oleva tulkinta on Beard–North–Price (2002), 216.

8. Festus, p. 366 L.

teissä tuomittiin joitakin uskonnollisuuden muotoja, poliittinen järjestelmä saattoi silti olla varsin pitkämielinen.⁹

Vasta 200-luvulle tultaessa kristinuskoa varsinaisesti aletaan vainota valtiollisesti. Sitä ennen kristinuskon vastaisia ilmiöitä voi lähinnä luonnehtia pogromien kaltaisiksi yksittäisiksi aggressiivisuuden purkauksiksi. Vainoja esiintyi kolmessa jaksossa vuosina 249–251, 257–260 ja 303–312, joista viimeksi mainittuun jaksoon tässä artikkelissa on tarkoitus keskittyä. ”Vainot” tarkoittivat käytännössä kristinuskon kieltämistä, johon saattoi kuulua rankaisevina toimenpiteinä esimerkiksi pakkotyöhön joutuminen, omaisuuden takavarikointi, sosiaalisen aseman kuten viran menetys ja äärimmäisissä tapauksissa kuolemantuomio. Kuitenkaan mistään joukkomurhista ei suinkaan yleisellä tasolla ollut kysymys, vaan ensimmäisten vuosisatojen aikana muutamia tuhansia kristittyjä kuoli vainojen vuoksi. Yleensä tappamisen sijasta rajoitettiin lievempiin toimiin.¹⁰ Nämä kristinuskon vastaiset toimet perusteltiin eri keinoin. Keskeisessä roolissa oli uskonnollinen argumentointi, koska uskonnolla oli olennainen merkitys roomalaisten identiteetille ja valtiovallan perustelulle.

Keskityn kuvaamaan ja analysoimaan sitä uskonnollista argumentointia ja mentaliteettia, jolla kristittyjen vainoamista voitiin pitää oikeutettuna uskonnollisten ihmisten näkökulmasta. Uskonto ja uskomusjärjestelmät eivät olleet ainoa mahdollinen tapa määrittellä Rooman valtakunnan uskontojen välisiä, koska uskonnolla oli myös eettinen ja etninen ulottuvuus. Uskonnollisen fundamentalismin (käsite on anakronistinen, historialliseen ajankohtaan kuulumaton mutta silti tässä tarkoituksella käytetty)¹¹ ohella 200-luvun Rooman valtakunnassa nosti päätään myös vahva skeptinen liike, jonka etulinjan miehiä oli muun muassa Sekstos Empeirikos. Itse asiassa kristinusko oli osa tätä kreikkalais-roomalaisessa uskonnollisuudessa ilmennyt muutosta, eikä mikään ulkopuolelta tullut orientaalin vaikutin, mutta siihen sisältyvä muutos ei saanut kaikkien kannatusta. Kaikki eivät nähneet sitä niin ihailtavan hyvänä kuin myöhem-

min monet historiankirjoittajat ovat esittäneet. Erityisesti uusplatonilaiset filosofit vastustivat kristinuskoa. Heistä suurimmaksi vastustajaksi nousi Porfyrios Tyroslainen, jonka teksteihin viitataan eniten.¹² Hänen kristinuskonvastaiset argumenttinsa olivat luonteeltaan sekä uskonnollisia että filosofisia. Viime kädessä on kuitenkin pyrittävä olemaan opillistamasta väittelyä uskonnosta akateemiseksi kiistaksi oikean tiedon luonteesta: esimerkiksi myöhäisantiikin filosofit argumentoivat myös uskonnollisin perustein aivan kuten oppinut virkamies Plinius nuorempi toisen vuosisadan alussa.

9. Beard–North–Price (2002), 93, jossa on arveltu Bacchuksen kultin tukahduttamisesta vuoden 186 eaa. tienoilla, että se todennäköisesti kohdistui kulttiin, joka oli tunnettu ja hankkinut vahvan perustan ja jota oli aiemmin siedetty, mutta päätettiin jostain syystä myöhemmin hillitä voimatoimenpiteillä. Tätä voidaan verrata kristinuskon kohteluun, jossa siinäkin ensi alkuun pidättäydettiin vastatoimista.

10. Kristittyjen vainoista esim. Clark (2004); W. H. C. Frend (1981) *Martyrdom and Persecution in the Early Church: A Study of a Conflict from the Maccabees to Donatus*. Grand Rapids, Michigan: Baker Book House; Robin Lane Fox (1986) *Pagans and Christians*. New York: Viking; Jacques Moreau (1956) *La Persécution du christianisme dans l'Empire Romain*. Paris: Presses universitaires de France, 1–3, jossa Moreau kiinnittää huomiota ”vainojen” arvottavaan merkitykseen, mikä harhaanjohtavasti vetää huomion pois roomalaisten viranomaisten näkökulmasta ja perusteluista. Luonnollisesti roomalaiset eivät ajatelleet toimivansa demonien vaikutuksesta tai ”vainoavansa” ketään. ”Vainot” olivat kristittyjen kokemus heidän kohtaamastaan painostamisesta ja väkivallasta.

11. Käytän tässä sanaa rinnastaakseni ilmiötä, jota voidaan kutsua uskonnollisen tunteen nousuna ja vaikutuksena yhteiskunnan arkipäivään. Sen ääripäästä löytyvät terrorismin ja vainojen kaltaiset ilmiöt.

12. Porfyriokselta on säilynyt kokonaisia teoksia, mutta yksikään hänen pääteoksistaan kristinuskoa vastaan (2–3) ei ole säilynyt sellaisenaan vaan ainoastaan fragmentteina. Tämä lähdeaineiston fragmentaarisuus on kokonaisuutenaankin ongelmana tutkittaessa ei-kristillistä kristinusko-kuvaa ensimmäisillä vuosisadoilla. Joka tapauksessa tutkimusta on tehty fragmenttien parissa jo yli vuosisadan ja jonkinlaisia kokoelmia niistä on pystytty luomaan koskin mm. Porfyrioksen kirjoituksia. Silti niiden ongelmaksi jää, ettei niiden perusteella saada varmaa kokonaiskäsitystä kristinuskon vastaisesta argumentoinnista ja sen kaikista puolista. Jotkut aspektit argumentoinnissa ovat kuitenkin suhteellisen varmoja verrattuna mihin tahansa antiikin tutkimuksen alueeseen: ne toistuvat sekä kristillisten että ei-kristillisten lähteiden kuvauksissa kristinuskon vastaisista asenteista ja syytöksistä. Tässä kirjoituksessa olen nostonut esille näitä aspekteja painottaen kuitenkin lähdeaineistoa, joka nimenomaan liittyy tässä

Barbaarisuus

Kristinuskoa kuvailtiin, vieraana, ulkopuolisena uskontona. Kristityt ja heidän uskontonsa esitettiin barbaarisena. Barbaarisuudella viitattiin sekä kristinuskon alkuaikoihin että myöhempään kehitysvaiheisiin. Kuvaavaa on kirkkoisä Augustinuksen omaelämäkerrallinen kertomus hänen varhaisesta kiinnostuksestaan kristinuskoon. Tämä kuitenkin loppui hänen luettuaan pyhiä kirjoituksia, joiden sisältö vaikutti hänestä naiivilta.¹³ Vasta myöhemmät elämänvaiheet johtivat Augustinuksen kääntymykseen. Kristittyjen johtajien ja kristinuskon sivistymätön luonne tulivat olennaiseksi retoriseksi välineiksi kristittyjen erottamiseksi valtakulttuurista.

Yhteiskunnan eliitti torjui kristinuskon osaltaan sen perustajien sosiaalisen taustan perusteella. Esimerkiksi korkeassa vicariuksen virassa sekä Bithynian kuvernöörinä toiminut Sossianos Hierokles esitti kritiikkiä kristinuskon perustajista ja keskeisistä hahmoista: ”Pietari ja Paavali ja jotkut muut samankaltaiset puhuivat suuria sanoja. Nämä miehet olivat valehtelijoita, kouluttamattomia ja velhoja –.”¹⁴ Uusplatonilainen filosofi Amelios kutsui suoraan barbaariksi (*barbaros*) Johanneksen evankeliumin kirjoittajaa vertaillen tämän esitystä logoksesta joonialaisen luonnonfilosofin Herakleitoksen esitykseen.¹⁵ Hän saattoi viitata sillä sekä kirjoittajan oppimattomuuteen että hänen etniseen taustaansa.

Toiseus-kuvien kannalta mielenkiintoinen oli uusplatonilaisen Porfyrioksen kuvaus keskeisestä kristillisestä vaikuttajasta ja teologista Origeneestä. Hän kutsui Origeneestä ”kreikkalaiseksi”, joka oli kasvatettu kreikkalaisen oppineisuuden mukaisesti, mutta joka sitten ”heitti itsensä ja tieteellisen ryhtinsä hukkaan” ja ”eksyi barbaariin uhkayritykseen” ryhtymällä kristityksi. Porfyrios myös jatkoi, että hän eli vastoin lakia kristittyjen tapojen mukaan. Käsityksessään Origeneestä Porfyrios selvästi erottaa toisistaan kreikkalaisuuden ja kristillisyyden, jotka hänen luomassaan asetelmassa ovat toisensa poissulkevia. Hän luonnehtii kristinuskoa tekstissä barbaariseksi eli vieraaksi ja sivistymättömäksi uskomusjärjestelmäksi.¹⁶

Kreikkalaisilla ja roomalaisilla oli pitkä kertomusten perinne vieraiden kansojen harjoittamasta ihmisuhreista ja -syönnistä. Näiden kertomusten merkitys oli sosiaalinen: niiden avulla eroteltiin sivilisaatioita ja määriteltiin barbaarisuutta, toisin sanoen vierasta kulttuuria. Mistä alun perin nämä tarinat ovat lähtöisin, sitä on vaikea sanoa. Joka tapauksessa niitä kerrottiin useista vieraista kansoista ja uskonnoista. Siinä mielessä kristittyjen ihmisuhreista ja kannibalismista kertovat tarinat kuuluvat ehkä siihen argumentaation kategoriaan, jossa korostetaan kristinuskon vierautta meihin nähden. Nykytutkimus ei enää korosta syytösten taustalla tietämättömyyttä ja siitä johtuvaa väärinkäsitystä: syytöstä esitettiin liian laajasti ja monista vieraista ryhmistä, jotta kaikissa tapauksissa voitiin aina ymmärtää samalla tavalla väärin.¹⁷ Nämä tarinat toivat esiin barbaarien (lue muukalaisten) raakuuden. Ne ovat olleet tyypillisiä länsimaisissa vihollis- ja toiseuskuviissa. Esimerkiksi viholliskuviissa niitä keksitään ja kehitellään tarkoituksena nostattaa vihaa ja inhoa vihollista vastaan, jotta ihmisiä saadaan in-

artikkelissa tarkasteltavalle periodille. Niiden todennäköisyyttä voidaan todentaa mm. vertaillulla antiikin retoriikan traditioon ja yleiseen käytäntöön kuvata vastustajia. Ks. esim. Markus Mertaniemi 'Values of Hatred: Rhetoric and Image of Christianity Before and During the Great Persecution 303 AD', *Imagology and Cross-Cultural Encounters in History*. Toim. Olavi K. Fält-Kari Alenius-Markus Mertaniemi. Conference on Imagology and Cross-Cultural Encounters in History, Oulu, 29th-31st August 2007. Tulossa. Porfyrioksen kristinuskoa koskevien kirjoitusten kannalta perustutkimusta edustaa Adolf Harnack (1916) *Porphyrius "Gegen die Christen", 15 Bücher: Zeugnisse, Fragmente und Referate*. Berlin: Verlag der Königl. Akademie der Wissenschaften. Uusin fragmenttikokoelma on Robert M. Berchman (2005) *Porphyry Against the Christians*, Leiden & Boston: Brill. Sitä on arvioitu kuitenkin kriittisesti, eikä se korvaa Harnackin kokoelmaa. Ks. esim. Marcel Sarotin (2006) arvostelu Berchmanin kirjasta *Vigiliae Christianae* 60, 239-241. Henkilökohtaisesti olen pohtinut lähdekriittisiä ongelmia perusteellisemmin lisensiaatintutkimuksessani Mertaniemi (2003a), 32-48. Koko lähdekriittisen ja metodologisen keskustelun esittäminen tässä yhteydessä on mahdotonta.

13. Augustinus, *Confessiones* 3.5.

14. Eusebius, *Contra Hieroclem* 2.

15. Eusebius, *Praeparatio evangelica* 11.19.1.

16. Eusebius, *Historia ecclesiastica* 6.19.7-8.

17. J. Rives (1995) 'Human Sacrifice among Pagans and Christians'. *The Journal of Roman Studies* 85, 65-85.

nostettua taisteluun ja uhrauksiin.¹⁸ Näiden kertomusten esikuvat löytyvät antiikin retoriikasta.

Porfyrioksen teoksessa *Philosophia ex oraculis* on yksi niistä kertomuksista, joissa kristittyihin assosioitiin rituaalimurhat ja kannibalismi. Oraakkeli kertoi apostoli Pietarin suorittamasta rituaalimurhasta, jonka avulla apostoli pyrki ennustamaan tulevaisuutta. Pietari uhrasi riitissä imeväisikäisen lapsen.¹⁹ Samoin liikkui tarinoita kristillisten seurakuntien initiaatioreiteistä, joissa uhrattiin imeväisikäisiä lapsia, vailleltiin näiden ruumiita ja juotiin uhrien verta. Uhritoimituksiin kuului rituaalinen vala. Se etteivät kristityt itse koskaan puhuneet näistä menoistaan oli siinä, että he rikoskumppaneina sitoutuivat keskinäiseen vaikenemiseen.²⁰

Kirkkohistorioitsija Eusebios kertoo syytöksistä, joissa kristittyjä syytettiin ”Thyesteen aterioista ja Oidipus-yhteyksistä”; niiden katsottiin liittyvän kristittyjen kokoon-tumisiin. Nämä väitteet saivat nekin vihas-tumaan, jotka aikaisemmin olivat suhtautu-neet maltillisesti tai neutraalisti kristittyihin.²¹ Sen perusteella mitä yleisesti tiedetään rituaalimurha- ja ihmisyyöntikertomusten merkityksestä vainojen synnylle eri tilan-teissa historiallisissa yhteiskunnissa antiikissa, keskiajalla ja myöhemmin, näitä kertomuksia tai syytöksiä voidaan pitää keskeisinä kristittyjen vainojen perustelussa. Niiden avulla retorisesti erotettiin kristinusko oikeasta uskonnosta ja kreikkalais-roomalaisesta identiteetistä sekä rakennettiin kuva uhkaavasta, vaarallisesta taikauskosta.

Sivistymättömyys ja hyödyttömyys

Yleensä roomalaiset assosioivat mihin tahansa ”taikauskoon” jonkin määrän kulttuurista alemmuutta. Jotkut kristittyjen vainojen tutkijat ovat esittäneet, että juuri kristinuskon taikauskoinen luonne teki siitä vaarallisen roomalaisten silmissä. Olen kritisoinut tätä käsitystä, koska taikausko ei ollut mikään objektiivinen tosiasia, eikä sillä ollut yhtä ainoaa merkitystä roomalaisille. Jos moniin taikauskoihin liitettiin kauhistuttavia piirteitä, kuten yllä mainitut rituaalimurhat

tai kannibalismi, saattoi taikausko olla myös yhteiskunnan kannalta harmitonta yliluonnollisen pelkoa. Esimerkiksi Plinius nuoremman käsityksessä kristityistä on edellä todetun kaltaista väheksymistä, mutta hän ei esittänyt kristittyjen syyllistyneen mihinkään rikoksiin. Taikauskoa oli muun muassa se, että joku ei mennyt tien yli, jos oli nähnyt kissan siitä menevän ennen kuin toinen kissa oli ylittänyt tien tai oli heittänyt kolme kiveä tien yli.²² Seuraavassa käsiteltävistä teksteistä käy selvästi ilmi se, kuinka kristinusko määriteltiin kulttuurisesti alemmalle tasolle.

Teoksessaan *Philosophia ex oraculis* Porfyrios siteerasi Apollonin oraakkelia, joka kuvasi kristityn naisen luonnetta ja käytöstä: ”Sinun on helpompi kirjoittaa pysyviä kirjaimia veteen tai levittää kevyet siivet ja lentää linnun tavoin ilman halki kuin kutsua takaisin jumalattoman vaimon järkeä, joka on kerran saastuttanut itsensä. Hän jatkaa edelleen, niin kuin hän haluaa, laulaen kuollutta Jumalaa turhan petoksen vuoksi

18. Ks. kauhutarinoiden roolista viholliskuvissa esim. Vilho Harle (2000) *The Enemy with a Thousand Faces: The Tradition of The Ober in Western Political Thought and History*, Connecticut & London: Westport.

19. Augustinus, *De civitate dei* 18.53.

20. Minucius Felix 9.5.

21. Eusebius, *Historia ecclesiastica* 5.1.14–15.

22. Taikauskosta kristittyihin liitettyä määreenä ja ’taikauskon’ merkityksen yksipuolisen tulkinnan kritiikkiä Ks. esim. Markus Mertaniemi (2003a) *Profani Homines: kreikkalais-roomalaisen eliitin kirkko-kuva Gallienuksen suvaitsevaisuuspolitiikasta Diocletianuksen vainoon (260–303 jKr.)*, Oulun yliopisto (lisensiaattitutkielma) 179–182; Markus Mertaniemi (2003b) ’Historiallinen kuvatutkimus näkökulmana antiikin historiaan: Kreikkalais-roomalaisen eliitin kirkko-kuva ennen Diocletianuksen vainon alkua (303 jKr.)’ *Faravid* 27, 63–93, 79 n. 75 ja lisäksi vertailu erilaisten etnis-uskonnollisten ryhmien kuvien välillä, missä ilmenee taikausko-syytteiden yleisyys ja merkityksen liukuvoima vierasta toiseutta kuvattaessa s. 85–88; Markus Mertaniemi (2004) ’Taikauskon ja kiihkomielen historiaa?: historiografia kristittyjen vainoista Rooman valtakunnassa’, *Faravid* 28, 17–40; Taikauskoa kristittyjen vastaisen politiikan syynä on pitänyt esim. L. F. Jansen (1979) ’”Superstitio” and the Persecution of the Christians’ *Vigiliae Christianae* 33, 131–159. Perinteisen tutkimuksen omaksumaa kantaa taikauskon todellisesta olemassaolosta puolueettomasti määriteltävissä olevana kategoriana ovat arvostelleet Beard–North–Price (2002), 215–216, jossa taikauskon käsite nähdään liukuvana diskursiivisena kategoriana, jonka sisältö, kuten tässäkin artikkelissa painotetaan, oli muuttuva.

–”.²³ Katkelmassa on useita kohtia, jotka tuovat esiin olennaisia piirteitä kristinuskon vastaisessa argumentaatiossa. Olennaista on kristinuskon kuvaaminen järjettömäksi. Yleinen argumentti vieraan kulttuurin järjenvastaisuudesta on esitetty, ja se perustellaan kristittyjen väärän jumalan palvonnalla. Kristittyjen jumalaa ei yksinkertaisesti ole olemassa siinä muodossa kuin he kuvittelevat. Argumentin totuudesta vastaa kreikkalais-roomalaisen kulttuurin jumala, jolla yhä oli arvovaltaa lukuisten ihmisten silmissä. Jumalallinen auktoriteetti oli luonnollisesti korkein auktoriteetti, jonka käskyjä tai jakamia tietoja ei kyseenalaistettu. Argumentti on vahvempi kuin jos se esitettäisiin muodossa, jossa ainoastaan arveltaisiin jumalien pitävän kristinuskoa valheellisena ja saastaisena.

Kreikkalais-roomalaisen eliitin kirkkokuvassa korostui kristinuskon kannattajien naisvaltaisuus. Se loi julkisuuden silmissä assosiaatioita taikauskosta, joka ei ole uskottava oppineille ja sivistyneille ihmisille: naista pidettiin yleisesti heikompana sukupuolena, joka oli altis taikauskolle ja järjenvastaisille tunteenliikutuksille. Oppineiden sijasta juuri oppimattomat, yhteiskunnan pohjasakka ja naiset kokoontuivat kuulemaan opetusta kristinuskosta herkkäuskoisuutensa ja epävakaa luonteensa vuoksi, kuten jotkut kirjoittajat kuvasivat julkisessa keskustelussa.²⁴

Kristittyjen ehtoolliskäsitystä pidettiin käsittämättömänä kannibalismien opetuksena, vaikka sitä ei ilmeisesti kuitenkaan käsitelty eikä väitetty todelliseksi ihmissyönniksi 300-luvulla. Puheita lihan syömisestä ja veren juomisesta iankaikkisen elämän lahjoittajana kuvattiin petomaiseksi ja absurdiksi.²⁵ Eräs kreikkalainen kristinuskon vastustaja siteerasi Jeesuksen omia sanoja Johannekseen evankeliumissa: ”ellette te syö Ihmisen Pojan lihaa ja juo hänen vertaan, teillä ei ole elämää.” (Joh. 6:53) Niitä hän käytti hyväksi osoittaakseen kirkon järjettömän opetuksen, jossa ihmissyönnillä ansaitaan iankaikkinen elämä Jumalan valtakunnassa. Kysymyksessä oli uusi, outo ja jumalaton tapa.²⁶ Retorisesti vakuuttamisen kannalta on syytä huomata, että vedottiin vastapuo-

len omaan historiaan ja kirjoituksiin – tosin valikoidusti.

Ehtoollisriitin outouden ja uutuuden todistamiseksi verrattiin kristillistä ehtoollisoppia kertomuksiin ihmissyönnistä kreikkalaisen kulttuurin piirissä ja todettiin niissä kaikissa syömisestä johtuneen joko pakonalaaisuudesta tai tietämättömyydestä, että kyseessä oli ihmisen liha. Kristittyjen käsitystä verrattiin myös skyytteihin ja etiopialaisiin. Koko tunnetussa maailmassa ei ollut sellaista kertomusta kuin Johannekseen. Ihmiset eivät ole koskaan syöneet toisiaan rauhanolosuhteissa, kun ei ole ollut ehdotonta pakkoa. Ihmiset saattavat kasvattaa ja syödä juuria tai syödä ravinnokseen matelijoita tai hiiriä, mutta kukaan ei syö ihmisiä.²⁷ Tässä argumentissa on kiinnitettävä huomiota siihen, kuinka kristinuskon tehdään yleisesti normaalien inhimillisten käytäntöjen ja käsitysten vastaiseksi; ikään kuin koko muu ihmiskunta noudattaisi jossain määrin toisiaan muistuttavaa inhimillisyyttä mutta kristityt ainoana poikkeuksena toimivat toisin.

Kristittyjä syytettiin vääristelevästä suhtautumisesta eettisiin kysymyksiin. Esimerkkinä nostettiin esiin kristittyjen oppi kasteesta. Kirkon opetuksen mukaan ihminen sai synnit anteeksi pyhässä kasteessa, mikä oli omiaan rohkaisemaan syntiä ja jumalattomuuteen, jossa oikeudenmukaisuus ei voi puolustautua vääryyttä vastaan. Oli ongelmallista väittää, että ihminen voisi kasteessa puhdistua ja päästä eroon synneistään niin kuin käärme luo nahkansa ja jättää vanhan. Oli hämmäntävää väittää kasteen ja Kristuksen nimen kutsumisen vapauttavan ja pesevän pois niin monet saastaiset ja häpeälliset teot. Näin ollen kirkko oli yhteisö ilman lakia ja jumalien pelkoa. Alhaisten ja inhottavien tekojen joukkoon kirjoittaja luki haureuden, aviorikoksen, juopottelun, varastamisen, luonnottomat himot ja myrkyttämisen, mikä viittaa magiaan. Kristittyjen kasteoppi oli siten ainoastaan mielikuvituksen tuotetta, ja se yllytti ihmisiä edellä mainittujen tekojen kaltaiseen jumalattomaan elämään.²⁸ Kirkon ylle langetettiin moraalisen epäilyksen varjo, joka oli olennainen osa vihamielistä kuvaa. Siinä kristityt

epäinhimillistettiin muun muassa rinnastamalla heidän käytöksensä eläimiin.

Kristinuskon vastaiset kirjoitukset eivät tuoneet esiin pelkästään kristillisten riittien sivistymätöntä luonnetta, vaan julkisessa keskustelussa kritisoitiin myös kristillisiä uskomuksia. Kuva kristinuskosta voidaan tiivistää sanoihin perustelematon ja järjenvastainen usko. Kristityt olivat tietämättömiä (*Christianos ignorantes*)²⁹ ja heidän johtajansa kutsuivat heitä sen vuoksi ”uskoviksi” erotuksena niistä ihmisistä, joiden käsitykset perustuvat järkeen. Siksi kristittyjen johtajat opettivat näitä järjettömien eläinten tavoin sulkemaan silmänsä ja luottamaan ainoastaan siihen, mitä heidän opettajansa sanoivat ilman tutkimista ja arvioimista.³⁰

Kristittyjen sivistymätöntä käytöstä toi esiin myös se, että he säntäilivät herkkäuskoina edestakaisin lavertelemassa ja ylistämässä Jeesuksen tekemiä ihmetekoja, vaikka esimerkiksi suuri Apollonios Tyanalainen oli tehnyt mahtavampia tekoja. Silti, Hierokles kirjoitti, Apolloniosta ei pidetty helleenien keskuudessa jumalana vaan pyhänä miehenä. Kristityt liioittelivat puhuesaan Kristuksesta.³¹ Jeesukselle otettiin hellenistisen tradition pyhien miesten joukosta vertauskohta, jonka suuremmilla teoilla voitiin mitätöidä Jeesuksen merkitystä. Nähdäkseni tällainen retoriikka oli merkityksellistä, koska suurin osa ihmisistä odottaa uskonnoltaan helpotusta ja apua elämään, eikä totuutta. Jos kerran helleeninen traditio pystyi tarjoamaan parempia ihmeitä, jotka palvelivat ihmisiä, miksi olla kristinuskon kannattaja. Antiikin uskonnollisessa elämässä ihmeillä oli korostunut merkitys verrattuna nykyajan uskonnollisuuteen. Uskonto oli enemmän kokemuksellista ja moraalista (so. elämäntapoja koskevaa) kuin opillista tietämistä.³² Toki Hierokleskin vetosi totuuteen kirjoittaessaan Apollonioksesta: hän otsikoi kristityille suuntaamansa kirjan ”totuudenrakkaudeksi” ja painotti Apollonioksen elämäkerran kirjoittajien olleen oppineita miehiä; heidän vastakohtansa olivat oppimattomat kristinuskon apostolit, velhot ja valehtelijat.

Hellenistit kiinnittivät huomiota kristillisten mitäänsanomattomien ihmeitten ohella

myös opillisempiin kysymyksiin. Erityisesti Porfyrios osoitti evankeliumien Jeesuksen epätodelliseksi, ristiriitaiseksi ja heikoksi. Kristilliset kirjoitukset olivat uusplatonilaisten filosofien näkökulmasta barbaarisia kirjoituksia. Niille oli tyypillistä heikko esitystapa ja sisällölliset virheet, jotka toivat esiin kirjoittajien kouluttamattomuuden ja tietämättömyyden. Tekstit eivät noudattaneet loogisen päättelyn sääntöjä, kuten aristoteelisiä syllogismeja ja käsitelmärittelyjä. Puhetaidon osalta viitattiin esimerkiksi Aristoteleen retoriikan sääntöihin, joiden perustalta hyvätaoisessa kirjallisuudessa argumentoitiin. Kirjoituksissa oli useita barbaarisuuksia, kreikkalaiselle kirjallisuudelle vieraita elementtejä.³³ Näin kristinuskosta osoitettiin halveksittavaksi ja alhaiseksi uskonoksi verrattuna kreikkalais-roomalaiseen traditioon.

Toiseuden kuvaamisessa kulttuurisesti alemmalle tasolle voidaan nähdä joitakin perustavaa laatua olevia psykologisia ja retorisia syitä. Ensinnäkin diskriminaatiota on mahdollista perustella sellaista uskonnollista tai kulttuurista ryhmää kohtaan, jota pidetään heikompana. Ihmiset ovat onnelli-

23. "Forte magis poteris in aqua inpressis litteris scribere aut adinflans leues pinnas per aera auis uolare, quam pollutae reuoces inpieae uxoris sensum. Pergat quo modo uult inanibus fallaciis [perseuerans et lamentari fallaciis] mortuum Deum cantans" Augustinus, *De civitate dei* 19.23.

24. Lactantius, *Divinae institutiones* 5.1; Minucius Felix 8.4.

25. Makarios, *Apokritikos* 3.15. Kyseisessä kohdassa Makarioksen helleeni kritisoi Jeesuksen sanoja Joh. 6: 53.

26. *Ibid.*

27. *Ibid.*

28. Makarios, *Apokritikos* 4.19.

29. Augustinus, *De civitate dei* 19.23.

30. Eusebius, *Demonstratio evangelica* 1.1.

31. Eusebius, *Contra Hieroclem* 1–2.

32. Ks. esim. Charles King (2003) 'The Organization of Roman Religious Beliefs', *Classical Antiquity* 22 (2), 275–312. Kokemuksellisuus on tosin tulossa tai tullut jo takaisin uskontoon jälkimodernissa kulttuurissa samalla kun ns. suuria kertomuksia epäillään mukaan luettuna opillinen kristinuskko. Esim. karismaattinen kristillisuus, jossa erilaiset elämykset ja "ihmeet" ovat tärkeitä siihen osallistuville.

33. Hieronymus, *Dialogi contra pelagionos* 2.17; Makarios, *Apokritikos* 3.4–5, 7; Arnobius, *Adversus nationes* 1.56, 58–59; Eusebius, *Historia ecclesiastica* 6.19.1–4.

sempia, jos luopuvat alemmasta kulttuurista tai uskonnosta ”meidän” kulttuurin hyväksi. Tällöin lainsäädännöllisiä toimenpiteitä voidaan pitää esimerkiksi suojeluna petoksilta tai muilta rikoksilta, joilta suojelemiseksi valtiovalta saattoi pyrkiä kristinuskon hävittämiseen. Tämänsuuntainen tendenssi on näkyvässä niissä kristinuskoa koskevissa lähteissä, joissa on säilynyt tietoja kristinuskoon kohdistuneesta lainsäädännöstä. Toiseksi, viholliskuvissa niillä on oma merkityksensä liiallisen pelon vähentäjänä: vihollisen voittaminen tulee uskotavaksi ja perustelluksi, koska oma kulttuuri on ylivertainen kilpailijaansa nähden. Kristinuskon kohdalla tämä motiivi tuli tärkeäksi siinä vaiheessa, kun kristittyjen harjoittamaksi kuvatut rituaalimurhat ja jumalattomuus herättivät pelkoa propagandan kohteena olevassa yleisössä. Kristinuskoa ei tarvinnut pelätä vaan sille voitiin nauraa. Valtaväestön pitäessä kristinuskoa naurettavana voitiin ehkäistä myös niin haluttaessa kristinuskoon kääntyvien määrää.

Pelkästään kuva kulttuurisesti alemmasta toiseudesta ei synnytä vainoa eikä perustele sitä emotionaalisesti tai rationaalisesti. Se voi olla riittävää rajatussa diskriminoinnissa, kuten yllä on todettu: perusteluna on ihmisten suojeleminen diskriminaation kohteelta sekä kohteen itsensä assimiloiminen siihen nähden ylivertaiseen kulttuuriin. Lisäksi on oltava perusteita, jotka todistavat tuon yhteisön tai ideologian olevan vaaraksi yhteisölle. Tuolloin diskriminaation kohteen täydellinen tuhoaminen tulee perustelluksi.

Jumalattomuus ja saastaisuus

Cassius Dion ja Plinius nuoremman tavoin monet aikalaiset ajattelivat valtion ja kansan menestyksen olevan riippuvaista jumalien suosiosta. Rooman valtiota tai politiikkaa ylipäätään ei voitu ajatella ilman uskontoa: ei ollut modernia sekulaaria etnisyyttä, jossa uskontoa ei olisi huomioitu osana etnistä identiteettiä. Sotaan lähdetessä tiedusteltiin augurien, haruspeksien ja oraakkeliin kautta jumalien tahtoa, josta riippuvaiseksi sotaonni katsottiin.³⁴ Yleensäkin perinteinen uskonnollisuus ei ollut kuolemassa, vaan se ehkä jopa voimistui 200-

luvun taloudellis-sosiaalisten ja poliittisten kriisien aikana. Mielikuva kristityistä oli omalta osaltaan vaikuttamassa kehitykseen esimerkiksi ”helleenisessä” identiteetissä, jonka edustajat katsoivat edustavansa alkuperäistä kreikkalaista traditiota ja uskontoa verrattuna kristinuskoon.³⁵ Näin ollen kristittyjen vainon kannalta oli olennaista rakentaa kuva kristityistä jumalien kieltäjinä ja häpäisijöinä.

Pelkästään suuret, oppimattomat väkijoukot eivät nähneet kristittyjä jumalattomina ja siksi vihattavina. Näyttää siltä, että yhteiskunnan eliitti osoitti, missä väkijoukon uskonnollisen vihan oikeutettu kohde oli. Kristinuskonvastaisen propagandan keskuksesta tärkeimpiä oli ilmeisesti keisari Diocletianuksen hovi Nikodemeiassa: siellä toimivat sekä kristinuskon vastaiset filosofit että virkamiehet. Uskontoa vastustettiin uskonnolla. Luotiin kuva, jossa jumalat olivat kristittyjä vastaan. Esi-isien tapa vaati pyhien riittien säilyttämistä ja noudattamista puhtaasti. Eliitti esitti sen olevan Rooman imperiumin menestymisen ehto, josta kristityt olivat luopuneet.

Keskeisin peruste kristinuskon tuhoamiselle oli sen jumalattomuus: ”Kuinka he eivät olisi kaikin tavoin jumalattomia (dyssebeis) ja ateisteja (atheoi), jotka ovat luopuneet isien tavoista, joiden kautta kaikki kansat ja kaupunkivaltiot ovat järjestyneet. – Mikä voi olla oikeuttamaton tuomio niille, jotka pakenevat isiensä asioita?”³⁶ Tässä fragmentissa kiteytyi ajatus esi-isien uskonnon oikeellisuudesta ja sen tapojen rikkojien rangaistavasta jumalattomuudesta. Siinä mikä tahansa rangaistus voitiin nähdä kohtuullisena seurauksena jumalattomuudesta.

Kristinuskoon liittyvää opetusta ei pitänyt lainkaan kuunnella, koska silloin joutui osalliseksi uskonnonhäpäisystä (*sacrilegium*).³⁷ Kristinuskon uudet ja taikauskoiset seremoniat saastuttivat uskonnon häpäisylään muinaisen uskonnon.³⁸ Luonnollisesti minkä tahansa uskonnollisen yhteisön mielikuvissa kokemus saastumisesta on vakava uhka. Ehkä siihen perustuen Porfyrios selitti Roomaa kohdanneita ruttoepidemiaita seurauksiksi Jeesuksen palvonnasta. Paran-

nustaidon jumala Asklepios ja muut jumaluudet olivat hylänneet Rooman, eivätkä auttaneet enää jumalattomuuden vuoksi saastunutta valtiota sen asioissa.³⁹

Keisarit Diocletianus ja Galerius oleskelivat valtion itäosissa (muun muassa Antiokiassa ja Aleksandriassa),⁴⁰ kun Rooma kävi sotaa Persiaa vastaan vuonna 297. Koska Galeriuksella oli sotaretken johtajana merkittävä rooli voitossa, hänen vaikutusvaltansa kasvoi. Diocletianus tunsii asemansa jossain määrin epävarmaksi, kuten väitettiin, ja päätti kysyä neuvoa haruspeksielta. Diocletianus uhrasi joukon eläimiä, joiden sisälmyksistä haruspeksien oli tarkoitus lukea enteet. Haruspeksien johtajana ollut Tagis väitti kristittyjen olevan syypäitä siihen, ettei enteitä saatu luettua. Kun Diocletianus tiedusteli mitä enteistä tulkittiin, Tagis väitti ”joko luulon tai näyn vuoksi, että pyhää vastausta ei saatu, koska pyhissä toimituksissa on läsnä epäpyhiä (ts. maallisia) ihmisiä (profani homines)”.⁴¹

Kristittyjen kuvattiin muodostavan ”epäpyhän salaliittolaisten (profanae coniurationis) lauman”, jonka he perustivat kokoon tuakseen yöaikaan rituaalisiin paastoihin ja luonnottomiin aterioihin.⁴² Niissä kristityt eivät toimittaneet pyhiä toimituksia vaan muita riittejä. Epäpyhän salaliiton jäsenet halveksivat temppeleitä, sylkivät jumalien päälle ja pilkkasivat roomalaisten pyhiä riittejä. He säälikivät roomalaisten pappeja, vaikka olivat itse säällittäviä.⁴³ Roomalaisessa uskonnossa muutoseikoilla oli huomattava merkitys. Rituaalien onnistuminen oli olennaisesti kiinni siitä, että mitään maallista, profaania ei ollut häiritsemässä toimenpidettä. Rituaalisen puhtauden säännöt olivat tärkeitä.⁴⁴ Retorisesti vedottiin aikalaisille pyhiin arvoihin, joiden rikkojiksi kristityt esitettiin. Luonnollisesti tämä oli keskeinen vainoa legitimoiva argumentti aikalaiskeskustelussa.

Lopulta juuri Diocletianuksen vainon alla Nikomedeian keisarillisessa hovissa olleet filosofit vaativat ”uuden taikauskon” hillitsemistä, jotta ihmiset voisivat harjoittaa ”lainmukaisia riittejä”. ”Filosofien ylipapiksi” itseään kutsunut mies muistutti ihmisinäiden erehdyksestä ja kutsui heitä takaisin

esi-isien uskontoon. Oraakkelit olivat neuvooneet häntä, että ”kun jumalatonta ja akkamaista taikauskoa (anilis superstitione) olisi hillitty, kaikilla ihmisillä olisi aikaa harjoittaa lainmukaisia pyhiä tapoja (legitimis sacris), joiden kautta he voivat kokea jumalien suosiollisuuden heitä kohtaan”.⁴⁵ Tästä on nähtävissä, kuinka myös filosofit olivat julkisesti huolissaan uskonnollisten pyhien toimitusten väitetyistä laiminlyömisestä. Juuri pyhien toimitusten katsottiin takaavan valtion menestyksen. Kuva jumalattomista kristityistä, joita tuli rangaista, syntyi kreikkalais-roomalaisen eliitin luomana. Argumentti tehoi niihin ihmisiin, jotka uskoivat lujasti jumalien olemassaoloon ja pitivät näitä ihmisten elämään vaikuttavina yliluonnollisina voimina.

34. Esim. Galerius ja Diocletianus määräsivät papit tutkimaan jumalien tahtoa enteistä oleskellessaan valtakunnan itäosissa Persian sotaretken yhteydessä. Lactantius, *De mortibus persecutorum* 9–10.

35. Peter Brown (1971) *The World of Late Antiquity from Marcus Aurelius to Muhammad*. London: Thames and Hudson, 70–72: ”These men (maataomistava eikristillinen eliitti ja uusplatonilaiset filosofit) called themselves ‘the Hellenes’, and their beliefs ‘Hellenism’. They had restored the threatened citadel of authentic Greek wisdom. – Up to the end of the sixth century, a large circle of ‘Hellenes’ held their own against that ‘barbarian theosophy’ – Christianity. It is a tribute to their prestige that, in the Greek world, ‘Hellene’ was the word for ‘pagan’.”

36. Eusebius, *Praeparatio evangelica* 1.2.1., jonka alkuperästä käytyä keskustelua olen käsitellyt artikkelissa Mertaniemi (2003b), 75 n. 52. Eusebioksen siteerauksen on katsottu olevan Porfyriokselta, mutta jotkut ovat käsittäkseni perustellusti pitäneet tätä epävarmana.

37. Lactantius, *Epitome divinarum institutionum*, 52.

38. Arnobius, *Adversus nationes* 1.25.

39. Eusebius, *Praeparatio evangelica* 5.1.10.

40. Ks. esim. T. D. Barnes (1982) *The New Empire of Diocletian and Constantine*. England: Harvard University Press, 55.

41. Lactantius, *De mortibus persecutorum* 10; lisäksi maininta Lactantius, *divinae institutiones* 4.27, jossa lähde kuvailee ristinmerkin voimaa. Lisäksi viittaus samanlaisiin käsitteisiin on Arnobius, *Adversus nationes* 1.46.

42. Vrt. em. roomalainen lainsäädäntö, jossa yölliset uskonnolliset menot oli kielletty ja niistä rangaistuksena saattoi olla kuolemantuomio.

43. Minucius Felix 8.

44. Ks. esim. King (2003).

45. – *consultum esse tandem rebus humanis, ut cohibita inopia et anili superstitione uniuersi homines legitimis sacris uacarent ac propitios sibi deos experirentur*. Lactantius, *divinae institutiones* 5.2.

Yhteiskunnanvastaisuus

Jo varhaisista lähteistä käy ilmi, että kristinuskoa pidettiin yhteiskunnan vastaisena lahkona. Nikomedeian hovin filosofien käsitys lainmukaisista riiteistä ja niiden ulkopuolisesta kristinuskosta ei ollut mikään uusi idea. Roomalaisen historioitsijan Tacituksen mukaan kristittyjä syytettiin jo keisari Neron aikana ”vihasta ihmissukua kohtaan”.⁴⁶ Kristinuskon kuvattiin jo alkuvaiheestaan saakka yhteiskunnan vastaiseksi liikkeeksi. Syytteet toistuivat Diocletianuksen vainon alla. Esimerkiksi keisari Galeriuksen ediktissä, jossa peruutettiin päätös kieltää kristinuskon harjoittaminen, todettiin kiellon olleen perusteltu sen takia, että kristityt olivat luopuneet vanhoista laeista ja valtiosäännöstä. Edikti liitti yhteen esi-isien uskonnon ja lainkuuliaisien mielen, joka kristityiltä siis puuttui.⁴⁷ Jumalien hylkäämisen seurauksia pidettiin vakavina koko yhteiskunnan kannalta.

Jumalattomuuden arveltiin ja selitettiin ”saastuttavan” yhteiskunnan ja tuottavan sen päälle jumalien vihan. Jumalat hylkäsivät kaupungit ja seudut, joissa Kristusta palvottiin. Perinteisen ja oikeaksi kuvatun uskonnon puolustajiksi nousivat papit ja oraakkelit. He varoittivat kristinuskon vakavista seurauksista: ”Sen jälkeen kun kristittyjen sukukunta ilmestyi maailmaan, maanpiiri on tuhoutunut. Monenmuotoiset onnettomuudet ovat vaikuttaneet ihmissuvun elämään ja itse taivaan jumalat – hylkäävät tavalliset tehtävänsä, joiden vuoksi he olivat tavallisesti kiinnostuneita meidän asioistamme – on ajettu maan päältä.”⁴⁸

Ateismissaan kristityt olivat jättäneet esi-isien jumalat, jotka suojelivat kaikkia valtiota ja kansoja. Julkisessa keskustelussa luotiin kuva, että he olivat itse ryhtyneet sotaan ja vihollisuuteen hyväntekijöitään ja suojelijoitaan vastaan. Argumentoinnissa vedottiin jälleen auktoriteetteihin: kristittyjen toiminta on kaikkia kuninkaita, lainantajia ja filosofeja vastaan. Näiden luotettavien ja tieteellisesti ja poliittisesti vastuullisten vaikuttajien sijasta kristityt olivat omaksuneet kaikkien kansojen vihollisten, juutalaisten, opit ja mytologiat, joita niitäkään he eivät olleet pitäneet loppuun saakka vaan

omaksuneet mielivaltaisesti vain osan juutalaisista käsityksistä ja tavoista.⁴⁹ Juutalaisuutta käytettiin usein hyväksi kreikkalais-roomalaisen julkisen uskonnon ja kristinuskon välisessä väittelyssä.

Tällä kertaa pyrittiin luomaan kielteistä vaikutelmaa osoittamalla, kuinka vastenmielisestä lähteestä kristinuskon opit kumpusivat. Muun muassa Lyykian kaupunki Arykanda anoi keisari Maximinukselta vuonna 312 sitä, että keisari ryhtyisi toimiin epälojaaleja kristittyjä vastaan kieltämällä ja estämällä inhottavien ateistien toiminnan, koska Arykandan kaupungin neuvoston decurioiden⁵⁰ mielestä kristityt pitivät yhä yllä samaa vahingollista käsitystä, joka heillä oli ollut ennenkin.⁵¹ Maximinus ei jäänyt kylmäksi alamaistensa hurskaille pyynnöille vaan lähetti käskykirjeen kristittyjen karkottamisesta. Siinä hän luonnehti kristinuskon raskaaksi sairaudeksi (*gravis morbus*), josta jotkut poiskääntyneet olivat selviytyneet onnellisempaan elämään. Kristittyjä Maximinus luonnehti ”sokeina harhateillä kuljeskeleviksi” (*caecis et vagis ambagibus*).⁵²

Kristittyjen lain ja moraalin vastaisen toiminnan vuoksi heitä pidettiin kevytmielisen vastuuttomina.⁵³ Tältä osin on syytä huomata, että yksi tärkeimmistä hyveistä roomalaisilla oli nimenomaan velvollisuudentunto (*pietas*) jumalia ja valtiota kohtaan. Tämän vastakohta oli kristittyjen vastuuttomuus. Kuva roomalaisten ydinarvojen uhkaajista nostatti pelkoa ja vihaa: mitä tapahtuisi val-

46. Tacitus, *Annales* 15.44.

47. Eusebius *Historia ecclesiastica* 8.17.6.

48. ”postquam esse in mundo Christiana gens coepit, terrarum orbem perisse, multiformibus malis affectum esse genus humanum, ipsos etiam caelites derelictis curis sollemnibus, quibus quondam solebant inuisere res nostras, terrarum ab regionibus exterminatos.” Arnobius, *Adversus nationes* 1.1.

49. Eusebius, *Praeparatio evangelica* 1.2.1.

50. Piirtokirjoituksessa asia on esitetty koko kaupungin nimissä, mutta kaupungin asukkaiden edustajana on täytynyt olla kaupungin neuvosto, joka koostui paikallisesta maanomistaja-aristokratiasta ja kenties suurkauppiaista, jotka olivat nousseet ritarien ryhmään varallisuudellaan.

51. CIL III.13132

52. Stephen Mitchell (1988) ‘Maximinus and the Christians in A.D. 312: a New Latin Inscription’, *Journal of Roman Studies* 78, 105–124.

53. Eusebius, *Praeparatio evangelica* 1.2.4.

tiolle, jos kristittyjen käytös leviäisi muidenkin ihmisten keskuudessa. Joidenkin mukaan oli kristittyjen oman hullun piittaamattomuuden seurausta, että he aiheuttivat itselleen kuoleman vaaran.⁵⁴ Esimerkiksi viranomaiset saattoivat korostaa kristittyjen oikeudenkäyntien yhteydessä, että he turhaan pitivät itsepintaisesti kiinni opeistaan ja pelkäsivät kuollutta miestä enemmän kuin keisareita. Roomalaisessa kulttuurissa ei ollut häpeä notkistaa polviaan ja niskaansa hyvin valitun ylemmän edessä, koska patronuksen ja klientin, isännän ja palvelijan, suhde oli olennainen osa yhteiskunnallista hierarkiaa ja niissä olosuhteissa kunniaksi ja eduksi molemmille. Kristittyjen ongelma oli huonossa isännän valinnassa. Roomalaiset pitivät tällaista käytöstä säälittävänä ja surkuteltavana. Itse asiassa kristityt olivat itse syyllisiä kuolemaansa.⁵⁵ Lopulta syy vainoista oli vainoituilla, mikä on historiallisten vähemmistöjen diskriminoinnissa ollut toistuva argumentti diskriminaation oikeutuksesta. Enemmistö tai valtio on ikään kuin pakotettu väkivaltaan ja painostamiseen vasten tahtoaan todellisuudessa heikomman osapuolen taholta. Toki tämä ei ollut pelkkää retoriikkaa vallitsevassa uskonnollis-poliittisessa tilanteessa.

Eliitillä oli syytä pelätä 200-luvun taloudellisten ja sosiaalisten kriisien jälkimainingeissa valtion hajoamista. Se oli ollut lähellä monta kertaa samalla kun idästä uhkasi voimistunut ja ekspansiiviseksi ryhtynyt Sassanididynastian hallitsema Persia. Sen sotajoukko oli pelottava. Roomalainen historioitsija kuvasi, kuinka persialaisten sotajoukot olivat kuin käveleviä kukkuloita (jotka tuhosivat kaiken tiellään olevan) ja panssaroidun ratsuväen varusteista heijastuva auringonvalo häikäisi vastustajan sotilaat. Historioitsija Ammianuksen mukaan Homerosen ajan sotataktiikka oli vanhentunut, kun persialaiset olivat uudistaneet sodankäynnin entistä tehokkaammalla ja liikkuvammalla armeijalla.⁵⁶ Tämän pelottavan näyn kohtaamiseen ja odotettavissa olevan invaasion torjumiseen tarvittiin yhtenäinen Rooman imperiumi. Kristityt olivat tämän tavoitteen tiellä. Kristityt nakersivat jatkuvasti keisarivallan uskonnollista legitima-

tiota, ja tämä saattaisi olla tuhoksi koko valtakunnalle. Keisari Diocletianus oli yrittänyt vahvistaa uskonnollista perustelua keisariudelleen vetoamalla uskonnolliseen traditioon ja oli nimittänyt itsensä Joviukseksi, Juppiterin edustajaksi maanpäällä. Keisaria tuli lähestyä nyt palvonnan ja suuren kunnioituksen vallassa (noudattaen adoratiota, joka sääteli keisarille osoitettujen kunnianosoitusten tapaa). Kristittyjen ivallinen ja halveksiva suhtautuminen Rooman jumalia kohtaan piti tukahduttaa propagandalla ja kun se ei tehonnut, käytettiin väkivaltaa. Sekään ei tehonnut, ehkä valtion resurssien puutteessa, kunnes Konstantinus tajusi, että parempi tie oli hyödyntää kristinuskoa Rooman vallan perustelemisessa.

Mikä roomalaisille oli tärkeää toiseuden (toisin sanoen meidän erottamisessa muista) määrittelemisessä ennen kristinuskon vallitsevaan asemaan nousua? Esittämäni lähdeaineisto ei tue käsitystä siitä, että polyleistinen uskonto olisi loputtoman joustava ja vailla rajoja, vaan myös sen avulla voitiin määritellä, ketkä olivat roomalaisia (tai kreikkalaisia) ja ketkä olivat sen ulkopuolisia. Esimerkiksi Vilho Harle on väittänyt, että Ciceron ideat ja roomalainen stoalaisuus olivat roomalaisten perusteena erottaa toiseus, uskonto taas ei ollut mitenkään merkittävä seikka.⁵⁷ On kuitenkin muistettava, että Rooman sivistynyt yläluokka ei ollut kuin marginaalinen osa koko väestöstä. Tästä marginaalisesta ryhmästä stoalaisia

54. Arnobius, *Adversus nationes* 1.55.

55. Herbert Musurillo (1972) *The Acts of the Christian Martyrs. Introduction, texts, and translations by Herbert Musurillo*. Oxford: Clarendon Press, 19.

56. Ammianus Marcellinus, 24.6.

57. Harle (2000), 44–45: "– the Romans contributed to the weaker version of the exclusion of politics in many ways, on the basis of their Stoicism. – Cicero's ideas were both universalistic and nonreligious, in short, far from the struggle between good and evil discussed in this book. – Cicero's ideas and Roman Stoicism in general justified a fundamental distinction between Romans and the Others. These others were not allowed to become Roman citizens, to which Roman law was exclusively applied." Vrt. Maijastina Kahlos (2007) 'Religio and superstio: Retortions and Phases of a Binary Opposition in Late Antiquity', *Atbenaeum* XCV, 389–408, 391–392, missä on nähtävissä päinvastainen näkökulma Ciceroon ja stoalaisuuteen kuin mitä Harle esittää.

oli vähemmistö. Sen sijaan esimerkiksi sotamienot maksoivat ja armeijan miesvoiman takasivat väestöryhmät, joiden keskuudessa Ciceron ideat ja stoalaiset aatteet olivat suhteellisen tuntemattomia. Nämä ihmiset tiesivät, että jumalat jatkuvasti puuttuivat ihmisten elämään tuottaen sekä onnea että tuhoa. Ehkä juuri siksi myös Cicero käytti uskontoa argumentoidessaan vihollisiaan vastaan,⁵⁸ ja kun stoalainen keisari Marcus Aurelius soti pohjoisella valtakunnanrajalla markomanneja vastaan, hän uskoi vakaasti jumalien olevan kiinnostuneita ihmisten asioista ja määrittelevän, mikä on pahaa ja hyvää.⁵⁹

Kun otetaan huomioon uskonnon tärkeä merkitys roomalaisessa yhteiskunnassa, on ymmärrettävissä, mikä merkitys sillä oli kristittyjen kuvassa. Mielikuvat kristittyjen ateismista, jumalattomuudesta ja saastaisuudesta loivat ilmapiiriä, jossa voimatoimet voitiin kokea oikeutetuiksi silloista kristillistä vähemmistöä kohtaan.

58. Ks. esim. Catilinan salaliiton yhteydessä pidetty puhe senaatissa, jossa Cicero vetoaa Jupiter Statoriin rukouksessa, jotta tämä karkottaisi Catilinan Roomasta. Cicero, *Orationes in Catilinam* 1.13.33.

59. Marcus Aurelius 1.17, 2.5, 2.11, 2.13.

MAIJASTINA KAHLOS

Kirkolliset kirjoittajat ja uskonnollinen painostus Rooman valtakunnassa 300–400-luvuilla

300-luvun lopulta lähtien Rooman valtakunnassa käynnistyi länsimaisessa historiankirjoituksessa vähemmän huomiota saanut kristittyjen vaino – vainot kristittyjen toimesta. Nämä voimatoimenpiteet kohdistuivat ei-kristittyjä, juutalaisia ja kerettiläisiksi leimattuja kristittyjen ryhmiä vastaan. Tätä uskonnollista painostusta pyrittiin perustelemaan monin erilaisin argumentein. Maijastina Kahlos valottaa kirkollisten kirjoittajien suhdetta uskonnolliseen painostukseen 300- ja 400 -luvuilla.

■ Kristinuskon saavutti valtion virallisesti hyväksymän uskonnon aseman 300-luvun alussa.¹ Konstantinuksen (keisarina 307–337) jälkeen Rooman keisarit – Julianusta (keisarina 361–363) lukuun ottamatta – suosivat kristinuskon valtakunnan muiden uskontojen kustannuksella. Keisarillinen hallinto pyrki 300–400-lukujen vaihteessa valtakunnan uskonnolliseen yhtenäisyyteen tukemalla yhtä uskontoa ja yleensä tämän uskonnon yhtä tulkintaa mutta myös rajoittamalla ja kieltämällä kilpailevia suuntauksia.

Miten valtavirtakirkon piispat ja kirkolliskokoukset ottivat kantaa uskonnollisen painostuksen ja toisin uskovien vainoamisen puolesta 300- ja 400-lukujen vaihteessa? Miten he puolustivat ja perustelivat valtiovalan voimankäyttöä 'oikeaan' uskontoon pakottamisessa? Miten he asennoituivat pakkokäännytettyihin kristittyihin? Tässä esityksessä keskitytään latinankielisen lännen aineistoon ja ennen kaikkea Hippon piispaan Augustinukseen (354–430), koska myöhäisantiikin kaikista kirkollisista kirjoit-

tajista hän käsittelee eniten uskonnollista painostusta ja sen oikeutusta. Augustinuksen kohdalla voidaan myös seurata, kuinka hänen näkemyksensä ajan kuluessa muutuivat.²

Uskonnollinen lainsäädäntö tiukentuu

Roomalaiset vallanpitäjät olivat säännelleet uskonnon harjoittamista erilaisin rajoituksin jo kauan ennen kristittyjä keisareita. Kristittyjen keisareiden määräykset jatkoivat vanhaa roomalaista lainsäädännön perinnettä, jossa pyrittiin kontrolloimaan uskonnonharjoitusta. 300-luvulla säädettiin lakeja, joissa kiellettiin erilaisia kultin harjoittamisen muotoja kuten suitsukkeiden polttaminen, tietynlaisten alttareiden pystyttäminen ja eläinuhrit. Keisarit kääntyivät ennen kaikkea yksityisiä kultin harjoittamisen muotoja vastaan. Toiset lait puolestaan oli suunnattu ennustamista, erityisesti yksityisesti tapahtuvaa ennustamista, ja magiaa vastaan. Vastaavanlaisia kieltoja oli ollut jo ennen 300-lukua.³

Jälkikäteen kristittyjen keisareiden uskontolainsäädäntö on helppo päämäärähakuisesti tulkita systemaattisena muita uskontoja vastaan suunnattuna ohjelmalla. Mistään järjestelmällisestä hankkeesta pakuuden poistamiseksi ei kuitenkaan voida vielä 300-luvulla puhua. 300-luvun Rooman

1. Ns. Galeriuksen ediktissä vuodelta 311.

2. R.A. Markus (1990) *The End of Ancient Christianity*, Cambridge: Cambridge University Press, 115–119 sijoittaa muutoksen tiukempaan suuntaan vuosiin 399–401. Augustinuksen asenteiden muutoksesta myös K. Flasch (1994) *Augustin. Einführung in sein Denken*, Stuttgart: Reclam, 382–384 ja W.H.C. Frend (1952) *The Donatist Church*, Oxford: Clarendon Press, 227–243. J.M. Rist (1996) *Augustine. Ancient Thought Baptized*, Cambridge: Cambridge University Press, 239–240 kutsuu Augustinuksen näkemyksiä termillä 'theory of persecution'.

3. Kirjallisuutta aiheesta: esim. G. Fowden (1998) 'Polytheist Religion and Philosophy', teoksessa Averil Cameron & P. Garnsey (toim.) *The Cambridge Ancient History Vol. XIII, The Late Empire, A.D. 337–425*, Cambridge: Cambridge University Press, 538–560, D. Hunt (1993) 'Christianising the Roman Empire: the evidence of the Code', teoksessa J. Harries & I. Wood (toim.) *The Theodosian Code*, London: Duckworth, 143–158 ja M.F. Martroye (1930) 'La répression de la magie et le culte des gentils au IVe siècle', *Revue historique de droit français et étranger* 9, 669–701.

valtakunnan hyvin vaihtelevissa poliittisissa ja paikallisissa oloissa keisareilla ei voinut olla yhtenäistä linjaa pakanuuden kieltämiseksi ja poistamiseksi. Yhteistä linjaa pakanuutta vastaan ei aluksi voinut edes olla, siis pakanuutta sinänsä ei voitu kieltää; ei ollut yhtä pakanuutta, koska pakanuuden käsite kehitettiin 300-luvun kuluessa.⁴ Kulttikäytäntöjä, ulospäin näkyviä merkkejä jostakin uskonnollisesta suuntautumisesta, kiellettiin yksi kerrallaan.⁵ Lainsäädännössä ei ennen 300-luvun loppua mainittu pakanuutta yhtenä ryppäänä, kuten se nykyään hahmotetaan. Monien erilaisten kulttien ja uskontoelämän muotojen hahmottaminen yhdeksi pakanuudeksi on seurausta 300- ja 400-lukujen historiasta, johon kirkolliset johtajat omalta osaltaan vaikuttivat.

Vasta Theodosius I:n (379–395) hallintokauden lopussa lainsäädäntö ei-kristittyjä, juutalaisia ja ennen kaikkea valtakirkon kerrettiläisiksi määrittelemiä kristittyjä vastaan selvästi kiristyi ja muuttui järjestelmällisemmäksi. Vuotta 391 on pidetty käännekohtana Theodosiuksen lainsäädännössä.⁶ Lainsäädännössä pyrittiin yhä enemmän vahvistamaan 'puhdasta' 'katolista' tulkintaa kristinuskosta ja kitkemään pois muut kilpailevat tulkinnat.⁷ Tämä suunta jatkui lainsäädännössä Theodosiuksen seuraajien Arcadiuksen (395–408) ja Honoriuksen (395–423) aikana.⁸ Keisarillisissa määräyksissä

4. Lukija voi siis lisätä mielessään sanojen pakana, pakanallinen ja pakanus ympärille lainausmerkit. Pakanuuden käsitteen synnystä kristinuskon kehittymisen myötä ks. M. Kahlos (2002) 'Väliinpuotoajien ja epäroivien historiaa – *incerti* myöhäisantiikissa ja Jumalan valtiossa', *Teologinen Aikakauskirja* 3, 210–221 ja M. Kahlos (2007) *Debate and Dialogue: Christian and Pagan Cultures c. 360–430*, Aldershot: Ashgate, 18–26.

5. Esim. *Codex Theodosianus* 16.10.12 vuodelta 392.

6. Esim. kiellot vuosina 391–392: *Codex Theodosianus* 16.10.10–12.

7. Valtavirtakirkolla tarkoitan tässä kristinuskon nikaialaista tulkintaa, joka 300-luvun kuluessa vähitellen vahvistui muiden kristinuskon tulkintojen ja liikkeiden kustannuksella. Valtavirtakirkko kutsui itseään katoliseksi (*catholicus*) eli yleiseksi kirkoksi. Kuitenkin myös donatolainen kirkko kutsui itseään katoliseksi ja valtavirtakirkon kristittyjä pettureiksi (*traditores*).

8. Pakanalliset uhrat ja rukoukset kiellettiin, mutta julkiset uskonnolliset juhlat ja niihin liittyvät kulkueet ja näytännöt saivat edelleen jatkua (esim. *Codex Theodosianus* 16.10.17).

lueteltiin kaikki kielletyt vaihtoehdot: laki vuodelta 425 on edustava: "Me kiellämme kaikki harhaopit ja vääristymät, kaikki skismat ja pakanoiden taikauskot, kaikki väärät opit, jotka ovat katolisen uskon vihollisia".⁹

Piispat painostusryhmänä

Myöhäisantiikin tutkijat ovat pohtineet, mikä osuus valtavirtakirkon johtajilla oli lainsäädännön tiukentumiseen ja valtiovalan voimatoimenpiteisiin. Keisarien lainsäädännön takaa paljastuu mutkikas päätöksentekoprosessi, jossa piispat vaikuttivat yhtenä painostusryhmänä. Vuosien 380–381 säädöksissä keisari Theodosius I toteutti niitä asioita, joita piispat ja kirkolliskokoukset olivat aikaisemmin päättäneet, esimerkiksi suhtautumisesta kerrettiläisiin.¹⁰ Vuoden 401 Karthagon kirkolliskokous vaati keisareilta kovempia otteita ei-kristittyjen jumalien jäänteiden perinpohjaiseksi tuhoamiseksi ja tempeleiden hävittämiseksi.¹¹ Augustinus puolestaan viittasi eräissä kirjeessään kirjettä kuljettavaan Possidiukseen, joka oli matkalla keisarilliseen hoviin vaatimaan ankarampia säädöksiä kerrettiläisiä ja pakanoita vastaan.¹²

Piispat eivät ainoastaan puhuneet tiukempien määräysten puolesta, vaan huomattavan paikallisen vaikutusvaltansa ansiosta he saattoivat myös painostaa kerrettiläisiä ja pakanoita omilla alueillaan. Piispalla oli oikeus puuttua paikallisiin asioihin, valvoa kristinuskon puhtautta, estää jonkin pakanallisten juhlan vietto tai määrätä pakanallinen pyhäkkö suljettavaksi.¹³ Piispat puuttuivat jatkuvasti paikallisten virkamiesten toimintaan, kuten Augustinuksen kirjeenvaihto osoittaa. Augustinus kehotti African

9. *Codex Theodosianus* 16.5.63.

10. Päätöksenteosta lakien takana: Hunt (1993) 149–155.

11. *Gesta concilii Carthaginensis* VI.58 vuodelta 401 (*Corpus Christianorum*, series Latina 149, s. 196).

12. Augustinus, kirje 95.3 Paulinukselle ja Therasialle (vuodelta 408).

13. *Codex Theodosianus* 16.10.19.3 (vuodelta 407 tai 408). P. Brown (1963) 'Religious Coercion in the Late Roman Empire: The Case of North Africa', *History* 46, 283–305 = P. Brown (1972) *Religion and Society in the Age of Saint Augustine*, London: Faber & Faber, 301–331: 328–329.

provinssin prokonsulia Macedoniasta valvomaan, että hänen hallintoalueellaan palveltiin kristittyjen tosi Jumalaa.¹⁴ Piispat myös vetosivat paikallisiin suurmaanomis-tajiin, jotka viime kädessä päättivät lakien toimeenpanosta ja pakanallisten palvontapaikkojen kohtalosta omilla tiluksillaan.¹⁵

300-luvun lopussa ei-kristittyjä, juutalaisia ja kristittyjä harhaoppisiksi määriteltyjä suuntauksia koskeva uskontolainsäädäntö tiukkeni.¹⁶ Samaan aikaan kristittyjen kirjoittajien ja mielipidevaikuttajien asenteet muita uskontoja ja kristinuskon tulkintoja kohtaan jyrkkeneivät. Painostivatko kirkolliset mielipidevaikuttajat – piispat ja kirkolliskoukukset – valtiovaltaa ja lainsäätäjiä entistä tiukempiin kieltoihin ja rajoituksiin? Vai sovitteivatko valtavirtakirkon johtajat kannottonsa maallisen vallan määräysten mukaan ja pyrkivät oikeuttamaan valtiovallan kovenemia otteita? Vaikutussuhde on ollut tutkimuksessa paljon keskusteltu aihe. Merkkejä molemmista vaikutussuunnista voi löytää lähteistä, jotka tosin ovat usein monitulkintaisia.¹⁷

Yksinkertainen dikotominen syy–seuraus–vaikutussuhde ”joko kirkko tai valtio vaikutti” ei ole kovin hedelmällinen tapa hahmottaa 300-luvun lopun uskonnollista painostusta. Valtavirtakirkon ja valtion vä-

lillä ei ollut tiukkaa vallanjakoa, vaan 300-luvun lopulla ne toimivat eräänlaisessa symbioosissa pyrkimyksissään uskonnollisen yhtenäisyyden aikaansaamiseksi.¹⁸ Kirkolliset johtajat olivat aktiivisesti vaikuttamassa ’suvaitsemattomuuden ajaksi’ kutsutun aikakauden mielipideilmastoon, kuten piispojen saarnat ja kirjeet sekä kirkolliskoukusten pöytäkirjat osoittavat. Esimerkiksi vuonna 399 Karthagossa, samaan aikaan kun valtiovalta ryhtyi omiin toimenpiteisiinsä – sulkemaan polyteistien temppeleitä – Augustinus kampanjoi saarnassaan saman asian puolesta.¹⁹

Keisarillisen uskontolainsäädännön kieli ja kristittyjen mielipidevaikuttajien kehotukset muistuttavat toisiaan: esimerkiksi 300-luvun puolivälissä Firmicus Maternus kehotti keisareita Constantiusta (337–361) ja Constansia (337–350) hävittämään epäjumalainpalvonnan hirveyden koko valtakunnastaan: ”Mutta myös teitä, kaikkein pyhimmistä keisarit, vaatii välttämättömyys rankaisemaan ja kurittamaan tätä pahuutta, ja korkeimman Jumalan laki vaatii teitä, että teidän ankaruutenne vainoaisi häpeällistä ja rikollista idolatria”. Firmicus Maternuksen sanat joko viittaavat keisarilliseen määräykseen vuodelta 346 tai lakiteksti heijastelee Firmicus Maternuksen kehotusta.²⁰

14. Augustinus, kirje 155.3.10 (vuodelta 414).

15. Esim. Augustinus, kirje 89.8 Festukselle ja kirje 139.2 Marcellinukselle donatolaisten rankaisemisesta.

16. Vuosina 399–401 Pohjois-Afrikassa valtiovalta kävi voimatoimin laittamaan pakanoita koskevia rajoituksia voimaan, esimerkiksi vuonna 399 Karthagon kaupunkiin lähetettiin erityinen virkamiesdelegaatio valvomaan temppelien sulkemista (Augustinus, *De civitate Dei* 18.54).

17. Augustinuksen asenteet eivät olleet pelkkää väistämättömien olosuhteiden ja tapahtuneiden tosiasioiden jälkikäteistä perustelua ja legitimointia, vaikka olosuhteilla eli valtiovallan kovenevalla lainsäädännöllä oli osuutensa hänen asenteisiinsa: Frend (1952) 227–243 on tulkinnut Augustinuksen asenteiden jyrkkenevän ’suvaitsemattomuuden aikakauden’ ilmenemismuotona ja kirkkoisän seurailevan sosiaalisia ja poliittisia pakkotilanteita. P. Brown (1964) ’St. Augustine’s Attitude to Religious Coercion’, *Journal of Roman Studies* 54, 107–116 = P. Brown (1972) *Religion and Society in the Age of Saint Augustine*, London: Faber & Faber, 260–278: 261 puolestaan on arvioinut Frendiä siitä, että tämä on esittänyt kirkollisten johtajien näkemykset olosuhteiden ja tapahtumien jälkikäteenä perusteluna. Myös Flasch (1994) 382–383 arvioi Frendin näkemyksiä.

18. Jakoa on arvioinut Brown (1963) 302.

19. Augustinus, saarna 24.6. Augustinuksen vaikutusvaltaisen saarnaamisen epäsuorana seurauksena on pidetty Sufetulan kaupungissa kristittyjen ja polyteistien välille syntyneitä mellakkaa, jossa kuoli 60 kristittyä (Augustinus, kirje 50).

20. Firmicus Maternus, *De errore profanarum religionum* 29.1. Firmicus Maternus (29.2) perusteli ankaruutta 5. Mooseksen kirjan (13.6–10) käskyillä: ”[Kirjoitukset] käskivät, ettei omaa poikaa eikä veljeä saa säästää. Ja tuomarin miekan luo on tuotava puolison rakas ruumis. Myös ystävä on suurella ankaruudella vainottava ja koko kansan on aseistauduttava pyhäinhäpäisijöiden ruumiiden pilkkomista varten”. Ks. myös Firmicus Maternus 16.4–5 ja 20.7. Vertaa *Codex Theodosianus* 16.10.2–4. C. Ando (1996) ’Pagan Apologetics and Christian Intolerance in the Ages of Themistius and Augustine’, *Journal of Ecclesiastical Studies* 4, 171–207: 177 ja R. Turcan (1982) *Firmicus Maternus. L’erreur des religions païennes*, Paris: Les Belles Lettres, 23 esittävät, että Firmicus tunsikin oman aikansa lainsäädännön ja viittasi siihen.

Pakkokäännynnän perustelut ja ongelmat

Keisarillinen lainsäädäntö ja kirkkoisät huolehtivat enemmän valtavirtakirkon kanssa kilpailevista kristillisistä suuntauksista kuin pakanoista. Kerettiläisistä eniten huomiota saivat areiolaiset, jotka 300-luvulla olivat valtakirkon varteenotettavin kilpailija. Skismaatikoista valtakirkon piispoille aiheuttivat huolta erityisesti donatolaiset kristityt Pohjois-Afrikassa.²¹

Kerettiläiset ja skismaatikot pakotettiin kuolemanrangaistuksen uhalla liittymään valtakirkkoon – palaamaan siihen alkuperäiseen, josta he olivat eksyneet pois, kuten asia ilmaistii. Ei-kristittyjä, siis polyteistejä ja juutalaisia, ei varsinaisesti pakotettu kääntymään kristinuskoon, mutta polyteisteiltä vähitellen kiellettiin omien kulttien harjoittaminen. Samoin heidän mahdollisuuksiaan osallistua yhteisön asioihin rajoitettiin, esimerkiksi kieltämällä virkoihin pääsy muilta kuin katolisilta kristityiltä. Eri asia oli, miten nämä kiellot käytännössä toteutuivat; tunnemme useita polyteistejä, jotka toimivat korkeissa viroissa 300-luvun lopulla ja 400-luvulla.²² Teoriassa pakanaa ei pakotettu kääntymään kristityksi, mutta painostus, suora tai epäsuora, siihen suuntaan oli ankaraa. Pakanoiden käännynnän oli tämän painostuksen selvä tavoite; Augustinus totesi muutamassa saarnassaan, että pakana lopulta pakotettiin kääntymään kristityksi.²³

Pakanoita ja kerettiläisiä vedettiin valtakirkon piiriin pakkotoimenpiteillä, painostuksella ja kielloilla. Kirkkoisilla ei kuitenkaan ollut turhia illuusioita pakkokäännynnetyjen uskon vilpittömyydestä. 300- ja 400-luvun sielunpaimenet valittivat käännynnäisistä, jotka olivat muodollisesti liittyneet seurakuntaan ja toteuttivat uskonnon ulkoiset vaatimukset mutta joilta puuttui aito kristillinen vakaumus. Shenute Atribislainen (k. 451/466) valitti, että tällaiset ihmiset seisovat nyt kirkoissa huutaen kristillisiä rukouksia, heiluen ja nostaen käsiään kristillisiin eleihin. He piittasivat kristinopin opetuksesta yhtä vähän kuin siipiään räpyttelevät riikinkukot.²⁴ Samoin Augustinus tiesi varsin hyvin, että monet polyteistit

kääntyivät kristinuskoon, jotta heidän jumalansa ja pyhäkkönsä jätettäisiin rauhaan.²⁵

Saarnoissaan Augustinus toisaalta riemuitsi kirkon verkkojen täyttymisestä kaloista, toisaalta valitti valtavan kalansaaliin aiheuttamista ongelmista ja hyvien ja pahojen kalojen sekoittumisesta tässä maailmanajassa. Hän kuvasi, kuinka kalojen paljous melkein upotti veneet eli kristinuskon oikean opin. Hyvien ja huonojen kristittyjen sekoittuminen oli ongelma, joka hoituisi tämän maailman lopussa, kun hyvät ja huonot lopulta eroteltaisiin viimeisellä tuomiolla.²⁶ Siksi tästä sekoittumisesta tässä maailmassa ei kannattanut kantaa liikaa huolta. Ihmisten ei pitänyt liikaa huolehtia olosuhteiden painostuksesta tai hyötymismielessä kristityiksi kääntyneiden ulkokohtaisuudesta. Kristittyjen ei sopinut arvioida toisten kääntymyksen vilpittömyyttä, sillä lopulta vain Jumala näki ihmisten sydämet.

Augustinus puolusti kristityksi kääntynyttä entistä pakanaa Faustinusta, jota hänen seurakuntalaisensa syytivät opportunistista. Augustinus oli saarnansa alussa juuri puhunut apostoli Paavalin pakkokäänty-

21. Heresia eli kerettiläisyys on suhteellinen käsite: kunkin kristillisen mielipidejohtajan mielestä ne, joiden teologia oli erilainen kuin hänen omansa, olivat kerettiläisiä. Valtavirtakirkko leimasi heresioiksi ne kristilliset suuntauksut, joiden oppirakennelmat se oli julistanut vääriksi (esimerkiksi areiolaisuuden). Skismaksi kutsuttiin valtakirkosta erottautunutta liikettä, jonka eroon ei liittynyt opillista erimielisyyttä. Augustinus kutsui donatolaisia kerettiläisiksi, vaikka moderni tutkimus yleensä määrittelee donatolaisuuden skismaksi.

22. *Codex Theodosianus* 16.10.10: kenenkään ei tarvitse kääntyä kristityksi. Painostuksesta Rist (1996) 239–240 ja Brown (1963) 305.

23. Augustinus, saarna 24 (16. kesäkuuta v. 399) ja saarna 62 (v. 399 tai sen jälkeen).

24. Sinuthius, kirje 18. Sinuthius (Shenute) Atribislainen kirjoitti sahidinkielellä, olen käyttänyt latinankielistä käännöstä editiosta *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium* 96, *Scriptores Coptici* 8, *Sinuthius Archimandritae vita et opera omnia* III, käant. H. Wiesmann, Louvain 1953, 22.

25. Augustinus, saarna 24.8 Dolbeau (= 360A); F. Dolbeau (1996) *Augustin d'Hippone. Vingt-six Sermons au Peuple de l'Afrique*, Paris: Institut d'Études Augustiniennes, 238.

26. Augustinus, saarnat 248–252. Lopullinen hyvien ja pahojen erottelu tapahtuisi maailman lopussa. Taivaallisessa Jerusalemissa (toisin kuin maallisessa kirkossa) ei olisi huonoja ihmisiä, jotka voisivat teeskennellä olevansa hyviä kristittyjä.

myksestä *ex necessitate*, jossa hän näki analogian oman aikansa pakkokäännytettyihin. Pakolla käännytetystäkin saattoi tulla suuri uskon sankari, kuten Paavalin esimerkki osoitti, Augustinus totesi. Kääntyminen oli hyvä asia myös sen takia, että pakanat eivät hallinneet kristittyjä enemmistönä, Augustinus selitti seurakuntalaisilleen. Saarna päättyi kirkkoisän voitonriemuun siitä, että pakanat vähitellen vanhenivat ja vähenivät joko kääntymällä tai kuoleamalla pois; tänään heitä oli vähemmän kuin eilen, Augustinus iloitsi.²⁷

Ennustukset toteutetaan

Augustinuksen suhtautuminen Rooman valtakunnan kristillistymiseen pakkokäännytyksen ja painostuksen kautta vaihteli voitonriemusta pettymykseen. Toisaalta hän riemuitsi ulkokohtaisestakin kääntymyksestä ja näki siinä tien kohti aidompaa kristillistymistä. Tietoisena siitä, että keisarivalta palveli nyt kirkon laajentumista, hän näki tämän kaiken tapahtuvan vääjäämättä profetioiden mukaisesti, *secundum prophetiam veritatem* osana Jumalan suurta suunnitelmaa. Jumala oli ennustanut epäjumalankuvien hävittämisen ja määrännyt ne hävitettäväksi.²⁸

Aktiivisen toteuttamisen oikeutusta haettiin ennen kaikkea *Vanhasta Testamentista*. 300-luvun loppupuolella Optatus Mileviläinen puolusti donatolaisten rankaisemista kuoleamalla ja perusteli kantaansa usealla esimerkillä *Vanhasta Testamentista*: Mooses oli teloittanut 3 000 miestä rangaistuksena kultaisen vasikan palvomisesta, Elia oli surmannut 450 Baalin profeettaa vääränä ennustajana esiintymisestä ja Pinehas oli tappanut israelilaisen miehen ja midianilaisen naisen aviorikoksen takia. Näissä tapauksissa tappaminen rangaistuksena Jumalan tahdon rikkomisesta oli ollut oikeutettua, ja Optatuksen vetämän analogian mukaan näin oli myös donatolaisten tapauksessa. Optatus painotti, että Jumala oli ylistänyt Pinehasta Jumalansa puolesta kiivailemisesta ja Pinehas oli teollaan lauhduttanut Jumalan vihan.²⁹

Uskonnolliseen yhtenäisyyteen tähtäävät keisarilliset määräykset lisääntyivät samaan

aikaan, kun Augustinus kirjoituksissaan aina vain innokkaammin pyrki perusteelliseen uskonnollista painostusta ja valtakirkon laajentumista *Vanhan Testamentin* toteutuvina totuuksina.³⁰ Augustinus tulkitse psalmin 33 sanat ”Herra on kumonnut kansojen päätökset ja tehnyt tyhjiksi ihmisten aiheet” ennustukseksi uudesta kristillisestä maailmanjärjestyksestä, joka oli toteutunut Rooman keisareiden kääntymyksessä kristinuskoon ja näiden lainsäädännössä pakanoita, juutalaisia ja kerettiläisiä vastaan. Kaikki tämä oli tapahtunut Jumalan ennalta määräämän suunnitelman mukaisesti.³¹

Samoin Augustinus tulkitse psalmin 72 sanat ”Kaikki kuninkaat kumartakoot häntä ja palvelkoot häntä kaikki kansat” toteutuneeksi ennustukseksi siitä, että keisarit olivat kääntyneet kristinuskoon ja kaikki pakanat oli käännytetty. Kaikki profeettojen ennustukset epäjumalienkuvien tuhoamisesta olivat toteutumassa, tämän saattoi todeta pakana itsekin joutuessaan piilottaamaan omat epäjumalankuvansa maallisen vallan rangaistusten pelossa, kuten Jesaja (2:17–20) oli ennustanut. Jumala oli noussut järjestyttämään maata maallisten kristityiksi kääntyneiden hallitsijoiden kautta. Augusti-

27. Augustinus, saarna 279 (= Morin 1; *Patrologia Latina Supplementum* 2, 657–660). Seurakuntalaisten ei pitänyt suhtautua Faustinuksen tai kehen tahansa käännyttäneeseen epäluuloisesti tämän kääntymyksen uutuuden takia.

28. Augustinus, *Contra Cresconium* 3.47.51 ja kirje 91.3.

29. Optatus Milevitanus, *Contra Donatistas* 3.5–7. Mooses (2. Moos. 32.28); Elia (1. Kun. 18.40); Pinehas (4. Moos. 25.6–13). Optatus toistaa, että kyse oli tappamisesta rankaisemiseksi ja Jumalan tahdon noudattamiseksi niin *Vanhan Testamentin* esimerkeissä kuin donatolaisten tapauksessa, esim. 3.7.3; 3.6.2.

30. Brown (1964) 267; Brown (1963) 323.

31. Augustinus, *Enarrationes in psalmos* 32.2.13–14. Riemuittuaan kirkon voittokulusta ja kehoitettuaan Jumalan pelkoon Augustinus psalmiselityksensä lopussa (32.2.29) kehottaa pitämään veljinään ja kestämään pakanoita, juutalaisia ja kerettiläisiä ja rukoilemaan näiden puolesta. ”Tahtoivatpa nämä tai eivät, he olivat veljiä (*velint nolint, fratres sunt*). ... He saattavat sanoa: ’Meillä ei ole mitään tekemistä teidän kanssanne’. Meillä suorastaan on tekemistä teidän kanssanne: meidän tulee tunnustaa yhtä Kristusta, yhdessä ruumiissa, meidän täytyy olla yhden pään alla”. Augustinuksen tavoite on selvä: uskonnollinen yhtenäisyys, jonne pakanat, juutalaiset ja kerettiläiset lopulta veljinä päätyvät, halusivat tai eivät.

nus totesi ylpeänä, että kristityt keisarit olivat saavuttaneet kunniakkaan voiton epäjumalankuviin uskovista vastustajistaan.³²

Mellakat ja väkivalta

Tiukentunut lainsäädäntö ja viranomaisten toimenpiteet poikivat levottomuuksia eri puolilla Rooman valtakuntaa. Esimerkiksi vuosina 399–401 Karthagossa suljettiin keisarin määräyksestä temppeleitä ja tuhottiin jumalien kulttikuvia, mikä tulehdutti kristittyjen ja polyteistien välejä entisestään. Sekä kristityt että pakanat kunnostautuivat tuhoamalla toistensa pyhäköitä ja häiritsemällä toistensa uskonnollisia tilaisuuksia.³³ Calamassa (nyk. Guelma Algeriassa) puhjennut mellakka kristittyjen ja pakanoiden välillä vuonna 408 ja toinen mellakka Sufetulassa (nyk. Sbeitla Tunisiassa) vuonna 399 osoittavat pakanoiden tehneen kiivasta vastarintaa keisareiden kristillistämispoliittikkaa vastaan.³⁴

Kuuluisin yhteenotto oli Serapiksen temppelin hävitys vuonna 391. Tämän kansannousun organisoivat Aleksandrian piispa Theofilos, ja siihen osallistui munkkien iskujoukkoja.³⁵ Serapiksen temppelin tapaus osoittaa, että spontaaneilta vaikuttavien kansannousujen takana oli usein paikallinen piispa tai muu kirkollinen mielipidevaikuttaja. Piispat pystyivät saarnoillaan ohjalemaan huomattavia väkijoukkoja haluamaansa suuntaan.³⁶ Monissa mellakoissa yhteenotot uskonnollisten ryhmittymien välillä alkoivat pienten 'ammattimaisten' piispan tai paikallisten merkkihenkilöiden alaisina toimivien iskuryhmien väkivallanteoista. Pohjoisafrikkalaisessa Calaman kaupungissa Flora-jumalattaren kunniaksi vietetyn juhlan yhteydessä syntynyt mellakka kristittyjen ja pakanoiden välillä on hyvä esimerkki myöhäisantiikin klienttisysteemistä. Mellakan jälkipuinnissa calamalainen Nectarius vetosi Augustinukseen, että tämä käyttäisi vaikutusvaltaansa polyteististen mellakoitsijoiden – Nectariuksen klienttien – rangaistusten lieventämiseksi ja syyttömien säästämiseksi rangaistuksilta. Rita Lizzin mukaan molemmissa ryhmittymissä oli paikallisten mahtimiesten – piispan ja polyteististen merkkimiesten – klienttejä.³⁷

Vaikka piispat pystyivät liikuttelemaan kansanjoukkoja haluamaansa suuntaan, saattoi tilanne kuitenkin riistäytyä piispan ohjauksesta, sillä kristittyjen joukot saattoivat tarttua toimintaan liian innokkaasti tai liian aikaisin. Piispat koettivat hillitä liiallista intoa pitääkseen kansanjoukkojen toiminnan omassa hallinnassaan ja turvatakseen yksityisomaisuuden koskemattomuuden. Eräässä saarnassaan Augustinus kielsi kristittyjä tuhoamasta pakanallisia idoleita, ellei heillä ollut siihen valtaa, siis kirkon johtajien valtuutusta. Hän vakuutti, että Jumala oli antava kristittyjen käsiin pakanoiden kulttipaikat, kuten hän oli antanut heidän käsiinsä ne, jotka tähän mennessä oli tuhottu. Mutta heidän ei pitänyt tehdä mitään sellaista, mihin heillä ei ollut valtaa. Augustinus poimi jälleen ohjeistuksen *Vanhasta Testamentista* (5. Moos. 7:2; 7:5). Kristityillä ei ollut valtaa tuhota pakanoiden

32. Augustinus, *Contra Faustum* 13.7; 13.9; 12.42; 22.38; 22.60. Augustinus todistelee, että pakana ei voinut olla vakuuttumatta profetioiden toteutumisesta: hänen tarvitsi vain katsoa historian kulkua ja keisarillisia lakeja.

33. Mellakoita tunnetaan Rooman koko keisariajalta, ja niitä syntyi monissa erilaisissa tilanteissa, näytäntöjen, nälänhätien ja ruuanjakeluongelmien sekä virkamiesten ja piispojen valintojen yhteydessä. Usein eri piirteet yhdistyivät mellakoissa, joten yleensä ei voida puhua pelkästään uskonnollisista tai poliittisista tai taloudellisista syistä syntyneistä mellakoista.

34. Augustinus, kirje 50 ja *De civitate Dei* 18.54. Toimenpiteistä polyteistisiä kultteja vastaan mm. K.L. Noethlichs (1986) 'Heidenverfolgung', teoksessa *Reallexikon für Antike und Christentum* XIII, Stuttgart: Hiersemann, 1149–1190.

35. Serapeionin hävityksestä mm. M. Vinzent (1998) 'Das "heidnische" Ägypten im 5. Jahrhundert', teoksessa J. van Oort & Wyrwa (toim.) *Heiden und Christen im 5. Jahrhundert*, Leuven: Peeters, 32–65.

36. R. Lizzi (1995) *'Discordia in urbe: pagani e cristiani in rivolta'*, teoksessa *Pagani e cristiani da Giuliano l'Apostata al sacco di Roma*, Soveria Mannelli: Rubbettino, 115–140; 116–118, 135 ja P. Brown (1992) *Power and Persuasion in Late Antiquity. Towards a Christian Empire*, Madison: University of Wisconsin Press, 85–95 ovat korostaneet, että piispojen ja heidän seurakuntalaistensa suhde oli yksi roomalaisen klienttisysteemin muoto, jossa piispat patronuksina liikuttelivat klienttejään omien tarkoitusperiensä toteuttamiseksi.

37. Lizzi (1995) 139–140 esimerkein. Calaman tapauksesta myös C. Lepelley (2002) 'Le lieu des valeurs communes. La cité terrain neutre entre païens et chrétiens dans l'Afrique romaine tardive', teoksessa H. Inglebert (toim.) *Idéologies et valeurs civiques dans le Monde Romain*, Paris: Picard, 271–285; 278–279.

jumalankuvia ja kulttipaikkoja polyteististen maanomistajien mailla. Augustinus kiitti kristityn kansanjoukon uskon intoa, mutta kehotti heitä odottamaan kärsivällisesti, kunnes heidän tilaisuutensa tulisi.³⁸

Kun jokin maa-alue oli kristittyjen omistuksessa, heillä oli oikeus tuhota kaikki pakanallinen alueeltaan, Augustinus totesi. Karthagon kristityt hankkivat omistukseensa alueen, jonka lähellä oli marttyyripiispa Cyprianuksen (200–258) hauta. Tällä alueella oli aikaisemmin ollut polyteistien kulttipaikkoja, ja nyt kristityt puhdistukseen alueen omaa marttyyrikulttiaan varten saivat tuhota sieltä pakanoiden alttarit, pyhäköt ja piirtokirjoitukset. Mutta he eivät saaneet tunkeutua polyteistien omistamille maille tuhoamaan pakanoiden pyhäköitä. Augustinus myös korosti, että ensin kristityn oli tuhottava pakanalliset uskomukset sydämestään, mikä olikin vaikeampaa kuin kultin ulkoisten merkkien tuhoaminen. Näin piispa kehotti heitä kiinnittämään huomion ulkoisesta sisäiseen kääntymyseen.³⁹

Samankaltaiset tilanteet, kehotukset ja korostukset toistuvat myös muissa Augustinuksen saarnoissa. Kansa oli liian innokas ja kärsimätön, ja sen kiihkoa oli pidettävä aisoissa ja ohjailtava. Vuonna 401 Augustinus joutui puolustamaan kirkon johtajien maltillisuutta liian intomielisten kristittyjen vaatimuksia vastaan. Kansanjoukot Karthagossa huusivat iskulauseita pakanoita vastaan ja syyttivät piispoja heikkoudesta, koska nämä heidän mielestään viivytelivät toimenpiteitään idolatria vastaan. Pakanalisisista kulteista oli jo kuulemma tehty loppu Rooman kaupungissa, eivätkä Pohjois-Afrikan kristityt tahtoneet jäädä Roomasta jälkeen. Augustinus käsitteli asiaa diplomaattisesti; hän ei halunnut moittia kansaa yllilyönneistä, mutta varoitti väkivallan käytöstä.⁴⁰ Kirkon johtajat olivat hankalassa asemassa kiihkeimpien kristittyjen vaatimusten ja laillisuuden rajojen välissä. He yrittivät hillitä kansanjoukkojen intoa, sillä heidät saatettiin vetää vastuuseen, jos kansanjoukot päätyivät väkivaltaisuuksiin. Piispojen intressinä oli edetä pakanallisia kultteja vastaan asianmukaisesti järjestäytyneenä yksi-

tyisomistusta kunnioittaen ja yhteiskunta- rauhan säilyttäen. He halusivat toimia keisarillisten määräysten oikeuttamina ja varmistaa, että heidän toimintansa pakanallisia kultteja vastaan oli laillista.

Rakkaus ja ankaruus

Vaikka Augustinuksen suhtautuminen uskonnolliseen painostukseen ja valtiovallan voimankäyttöön uskontoon pakottamisessa ei ollut aina johdonmukainen, vaan vaihteli tilanteiden ja henkilöiden mukaan, on hänen asenteissaan toisin uskoviin, niin pakanoihin kuin muihin kristittyihin, nähtävissä muutos jyrkempään suuntaan vuosien 399–401 kuluessa.⁴¹ Aikaisemmin Augustinus oli vastustanut uskonnollista painostamista, sillä hän oli luottanut yksilön kykyyn päättää itsestään. Hän oli ilmoittanut, ettei häntä kiinnostanut pakottaa ketään vastentahtoisesti katoliseen kristinuskoon viranomaisten voimakeinoilla pelottelemalla.⁴² Muutos ankarampaan suuntaan näkyy Augustinuksen keskustelussa metaforien avulla. Teoksessaan *De vera religione* (vuosina 389–391) hän toteaa, ettei Kristus tehnyt mitään väkivalloin vaan suostuttelemalla ja kehottamalla.⁴³ Vanhempana *Retraktaatioissaan* hän tarkistaa näkemystään ja kirjoittaa, että Jeesus oli ajanut rahainvaihtajat pois Jerusalemin temppelistä ja että demoneita manattiin pois hänen voimansa, ei

38. Augustinus, saarna 62.11.17 (vuodelta 399 tai sen jälkeen). Honoriuksen pakanallisia kulttikuvia vastaan suunnattu edikti (*Codex Theodosianus* 16.10.18) oli julkistettu muutamia viikkoja ennen Augustinuksen saarnaa.

39. Augustinus, saarna 308A. Toisessa saarnassa Augustinus (saarna 311.5.5) valittaa, että kristittyjen Cyprianuksen haudalla syyskuun puolivälissä viettämät juhlat olivat liian riehakkaita: kristityt lauloivat, tanssivat ja joivat Cyprianuksen kunniaksi koko yön.

40. Augustinus, saarna 24.5 (vuodelta 401). Augustinus varoittaa väkivallasta ja siteeraa *Matteuksen evankeliumia* (11.28).

41. Brown (1964) 107–116: epäjohdonmukaisuuksista 261–263; myös Flasch (1994) 382–383. Augustinuksen asenteita ei voi typistää selkeäksi opiksi uskontoon painostamisesta. On myös yritettävä välttää konstruomasta johdonmukaista menneisyyden yksilöä – yhtä mahdotonta olisi rakentaa johdonmukaista ajattelijaa nykyajan poliittikon lausunnoista.

42. Augustinus, kirje 23.7 ja kirje 34. Kääntymyksen on tapahduttava vakaumuksesta, ei pakosta.

43. Augustinus, *De vera religione* 16.31.

suostuttelemalla.⁴⁴ Augustinus tekee näkemyksensä selväksi suhteessa pakanoihin saarnoissaan 24 ja 62 vuosilta 399–401. Pakanoiden jälkeen oli donatolaisten vuoro. Vuoden 405 jälkeen Augustinus luopui lopullisesti uskonnon vapauden ajatuksesta ja siirtyi kannattamaan voimatoimia katolisten kristittyjen suojelemiseksi ja donatolaisten pakottamiseksi katoliseen kirkkoon.⁴⁵

Kirkolliset johtajat ottivat kantaa valtiovallan voimankäyttöön uskontoasioissa – yleensä sen hyväksyen. Kristityn velvollisuus oli edistää kristinuskon oikean tulkinnan leviämistä kaikilla kelvollisilla keinoilla, joista väkivalta oli yksi, ja valtiovallan velvollisuutena oli käyttää voimakeinojaan uskonnollisen yhtenäisyyden saavuttamiseksi. Augustinus vakuuttaa, että 'huolehtivalla ankaruudella' voitiin saada aikaan hyvää. Hänen mielestään oli perusteltua uskoa, että pelolla pakottaminen oikean kirkon puoleen hyödytti monia ihmisiä, sillä nämä saattoivat myöhemmin oppia sisäistämään oikean tien. Keisarien tehtävänä oli asettaa valtansa Jumalan majesteettisuuden palvelijaksi ja käyttää sitä levittämään oikean Jumalan palvontaa mahdollisimman laajalle.⁴⁶

Pakon käyttäminen oikean uskon levittämiseen aiheutti ristiriitaisia tunteita painostuksen puolestapuhujille. Samat kirkolliset johtajat, jotka painostivat valtiovaltaa tiukentamaan otteitaan toisin uskovia kohtaan, surivat maallisen hallinnon kovia menettelytapoja. Toisten hengellisen hyvinvoinnin ja pelastuksen turvaamiseksi oli käytettävä pelottelua ja väkivaltaa, jotka vähensivät näiden ihmisten maallista hyvinvointia ja aiheuttivat maallista kärsimystä. Tuskaisena Augustinus uskoutui Paulinus Nolalaiselle kirjeessä, jota kuljettanut Possidius oli juuri matkalla keisarilliseen hoviin vaatimaan lisää toimenpiteitä kerettiläisiä ja pakanoita vastaan. Augustinus kirjoitti, ettei hän ei ollut täysin vakuuttunut siitä, että painostaminen ja pakottaminen varmasti pelastivat ihmisen:

"Mitä voin sanoa rankaisemisesta tai rankaisematta jättämisestä, kun nyt kerran haluamme tehdä tämän kaiken niiden

pelastamiseksi, joiden rankaisemisesta tai rankaisematta jättämisestä päätämme? Millainen olisi sopiva, ei vain rikkomusten laadun tai määrän vaan myös sielujen voimien mukainen rangaistus, eli mitä kukin pystyisi kestäämään ja mitä ei. Kuinka synkeää on tietää ennalta, että rangaistus ei ole ihmiselle vain hyödyksi, vaan myös vahingoittaa häntä. En tiedä, onko tulevaa rangaistusta pelkäävissä – sillä ihmiset pelkäävät rangaistusta – enemmän niitä, jotka on siten saatu ojennukseen, vai niitä, jotka ovat sen takia vajonneet pahempaan. Usein lisäksi käy niin, että jos rankaiset jotakuta, hän tuhoutuu; jos jätät rankaisematta, joku toinen joutuu tuhoon. Tunnustan, että teen joka päivä näissä asioissa erehdyksiä enkä tiedä, milloin ja millä tavalla noudattaisin sitä, mitä on kirjoitettu –."⁴⁷

Augustinus jatkaa pohtimalla *Uuden Testamentin* keskenään ristiriitaisia käskyjä tuomitsemisesta ja rankaisemisesta.⁴⁸ Pohdiskeltuaan näitä hän parahtaa:

"Mikä pelon vavistus tässä kaikessa, Paulinus, Jumalan pyhä ihminen! Mikä pelon vavistus ja mikä pimeys! Näistä asioista on tulkintani mukaan kirjoitettu seuraavasti: 'Pelko vavistuttaa sisintäni, kauhu saartaa minut. Jos saisin kyyhkysen siivet, lähtisin lentoon, etsisin lepopaikan. Pakenisin kauas, majailisin autiomaassa'. "⁴⁹

Väkivallan ja pelottelun käyttäminen uskonnollisen yhtenäisyyden saavuttamiseksi oli Augustinuksen mielestä kuitenkin oikeutettua. Ongelmallista oli lähinnä se, kenellä oli valta päättää voimatoimenpiteistä ja oliko näillä todellista vaikutusta ihmisten valintoihin. Augustinus uskoi, että hänen oma kirkkonsa toisin uskovia ojentaessaan osasi toimia oikeiden motiivien mukaan. Tässä Augustinuksen luottamus kirkkoon voitti hänen pessimistisen käsityksensä ihmissuonnon heikkoudesta. Kirkko toimi jumalallisen inspiraation ohjaamana, vaikka maanpäällinen kirkko olikin *corpus permixtum*, sekoitus hyviä ja pahoja ihmisiä. Jos motiivit olivat oikeat, kurittaja ei saastunut aiheuttamastaan väkivallasta – kirkko vaati

rankaisua, mutta valtiovalta toteutti rangaistukset. Uskonnollisen kilpailijan väkivaltainenkaan painostaminen ei vaarantanut kristityn sielua, jos hän toimi rakkauden hengessä. Hyvä esimerkki tästä rakkauden hengestä on Augustinuksen tulkinta, jossa hän esittää rakkauden oikeutuksen donatolaisten vainoamiseen: ”Rakasta ja tee sitä mitä haluat. – Ihmisen toiminnan juuri olkoon rakkaudessa, eikä tuosta juuresta voinut nousta muuta kuin hyvää”. Augustinuksen käsitys rakkaudesta on olennainen osa hänen uskonnollisen painostuksen legitimaatiotaan. Toisin uskovia on rakkauden ohjaamana autettava ja kasvatettava vaikka vastoin näiden omaa tahtoa. Augustinuksen ja hänen aikalaistensa käsitys Jumalastaan oli kaksitahoinen: Jumalassa yhdistyivät lempeys ja ankaruus – häntä oli sekä rakastettava että pelättävä. Optatus Mileviläinen puhuu yhden Jumalan kahdesta eri äänestä (*unus deus et duae diversae voces*) Raamatussa.⁵⁰

Kurittava isä ja parantavat lääkkeet

Uskontoon pakottamista kuvataan kasvatamisena ja parantamisena. Kristittyjen kirjoittajien Jumala on ankara opettaja tai ankara isä. Samoin valtakirkko tai keisarit maallisen vallan korkeimpina edustajina kuvataan opettajina, jotka ankaralla kädellä ojentavat kurittomia lapsia – kerrettiläisiä tai pakanoita – näiden omaksi parhaaksi. Augustinus kehotti seurakuntalaisia kulkemaan vain siellä, missä Kristus halusi julistettavan itsestään, sillä vain yhdestä paikasta ja yhdellä tavalla saattoi löytää oikean uskon ja opin. Jos Jumala salli ihmisten kärsiä, se oli vain heidän ojennukseensa, ei tuomioksi. Kristityn piti ottaa tämä kuritus vastaan kuuliaisesti vastaan; sillä ”jos joku poika kieltäytyisi ottamasta vastaan isänsä kuritusta kepein tai vitsoin, niin eikö häntä sanottaisi röyhkeäksi, toivottomaksi ja kiittämättömäksi isän kuria kohtaan?” Kristityn oli siis kestettävä Isän kasvatusta. Jumala kuritti väärinuskovia, kuten donatolaisia, isällisellä vitsalla (*paterna flagella*) heidän omaksi parhaakseen.⁵¹

Augustinus esitti keisarillisen lainsäädännön pakanoita, juutalaisia ja kerettiläisiä vastaan kurittavana opettajana ja kaitsijana. Saarnassa 62 hän totesi, että keisareiden määräykset pakanoita vastaan (*contra paganos*) koituisivat oikeastaan heidän hyväkseseen (*pro paganis*), jos nämä vain olisivat viisaita ja ottaisivat niistä oppia. Kirkkoisä vertasi pakanoita tyhmiin koululapsiin, jotka leikkivät mudassa ja joita ankaran kaitsijan (*paedagogus*) piti ojentaa, pudistaa mutaa käsistä ja antaa kirja käteen. Samaan tapaan tahtoi Jumala keisarien kautta pelottaa pakanoiden sydämiä, jotta nämä heittäisivät mudan käsistään ja tekisivät jotakin hyödyllistä. Mutta nämä lapset palasivat mutaansa salaa kaitsijaltaan ja kun he jäivät kiinni, he piilottelivat käsiään, jottei niiden mutaisuutta huomattaisi.⁵² Augustinus käytti metaforaa kurittavasta opettajasta myös laista yleisessä uskonnollisessa mielessä: laki oli opettajana välttämätön niille, joille sen pakko, pelko ja uhkaukset olivat hyö-

44. Augustinus, *Retractationes* 1.12.6.

45. Rist (1996) 240.

46. Augustinus, saarna 47.15.28; kirje 185.3.13–14 pakon ja ’ystävällisen ankaruuden’ avulla saavutettavasta hyvästä; kirje 93.1.1: Jumalan asettaman vallan kuului pitää kurissa ja ojentaa; kirje 185.6.21; 185.7.28; kirje 93; kirje 204; *De civitate Dei* 5.24.

47. Augustinus, kirje 95.3 (vuodelta 408). P. Brown (1967) *Augustine of Hippo*, London: Faber & Faber, 240 mukaan Augustinuksen voi nähdä inkvisition ensimmäisenä teoreetikkona. Brown (1964) 278 näkee paradoksin Augustinuksessa, joka samanaikaisesti on sekä ”le prince et patriarche des persécuteurs” ja ”an eloquent exponent of the ideal of corrective punishment”.

48 Augustinus, kirje. 95.3. Esimerkiksi ”Nuhtelee syntiä tekevää kaikkien kuullen, jotta muutkin pelkäisivät” (1. Tim. 5.20); ”Jos veljesi tekee syntiä, ota asia puheeksi kahden kesken” (Matt. 18.15); ”Älkää siis tuomitko ennenaikaisesti” (1. Kor. 4.5); ”Älkää tuomitko, ettei teitä tuomittaisi” (Matt. 7.1).

49. Augustinus, kirje 95.3 (siteeraten psalmia 54.6–9).

50. Augustinus, *Tractatus in epistolam Iohannis ad Parthos* 7.8 (vuonna 413): *Dilige et quod vis fac ... Radix sit intus dilectionis, non potest de ista radice nisi bonum existere*. Optatus Milevitanus, *Contra Donatistas* 3.5. Rakkauskäsityksistä mm. Rist (1996) 242–245 ja Brown (1964) 272.

51. Augustinus, *Tractatus in epistolam Iohannis ad Parthos* 7.7 ja kirje 93.1.1. Augustinuksen perustelujen taustalla on roomalainen isänvallan (*patria potestas*) järjestelmä.

52. Augustinus, saarna 62.12.18 (vuodelta 399 tai sen jälkeen).

dyksi ja jotka eivät järjen avulla itse pystyneet pysymään erossa synnistä.⁵³

Donatolaisten kohdalla Augustinus puhui 'parantavasta epämukavuudesta' (*medicinalis molestia*), jolla yksilöä painostettiin kohti oikeaa ratkaisua. Hän piti Jumalan rankaisevan väkivallan parantavana voimana: tästä todistivat Mooseksen laulun säkeet (5. Moos. 32:39): "Minä lähetän elämän, minä annan elämän, minä lyön ja minä parannan", jota Augustinus siteerasi useaan otteeseen.⁵⁴ Hän esitti myös, että väärin usko-va ikään kuin väkisin herätettiin unitaudista ja kuolettavasta unesta parannukseen ja pelastukseen.⁵⁵

Augustinus pohti uskonnollista painostamista *Uuden Testamentin* pitovertauksen avulla (Luuk. 14.16–24) saarnassa 112. Pakottaminen oli itse asiassa armoa, jolla köyhät ja raajarikot, sokeat ja rannat – siis pakanat, kerettiläiset ja skismaatikot – pakotettiin Jumalan suuriin juhliin. Ihmisiä ei vain kutsuttu juhliin, vaan heidät johdettiin sinne, eikä vain johdettu, vaan myös pakotettiin. Augustinus päätti saarnansa toistamalla useaan kertaan painokkaasti sitaattia pitovertauksesta "pakota heidät tulemaan sisään" (*coge intrare*). Hän totesi, että kutsutut epäröivät eivätkä halunneet tulla pa-

kotetuiksi: "He sanovat, että Herra on sanonut heidän tulevan omasta tahdostaan. Näin ei Herra ole sanonut, vaan hän on sanonut: 'pakottakaa heidät tulemaan sisään'". Augustinuksen mukaan ulkopuolella vallitsi pakko (*necessitas*), kun taas sisällä syntyi tahto (*voluntas*).⁵⁶

Augustinus käytti sitaattia 'pakota heidät tulemaan sisään' myös muissa kirjoituksissaan oikeuttamaan donatolaisten painostuksen. Pakottamalla kirkko saattoi johtaa ihmisen pelastukseen vaikka vastoin tämän omaa tahtoa. Se, mikä näytti hyvin vahingolliselta ja nurjalta, osoittautuikin erittäin hyödylliseksi ja armahtavaksi toiminnaksi. Pelottelu näytti olevan välttämätöntä ihmisten pahojen tottumusten karsimiseksi; donatolaiset eivät muuttuisi parempaan suuntaan siitä, mihin he olivat juuttuneet tottumuksen voimasta (*vi consuetudinis*), ellei heitä peloteltaisi totuuden tutkimiseen.⁵⁷

53. Augustinus, *De utilitate credendi* 9 (siteerauten Gal. 3:24).

54. Augustinus, kirje 185.7.26; saarnat 24.7, 169.10 ja 279.4.

55. Augustinus, kirje 93.1.2.

56. Augustinus, saarna 112.

57. Augustinus, kirje 93.1–2.

SIMO MUIR

Israel-Jakob Schurin väitöskirjan hylkääminen Helsingin yliopistossa 1937

Antisemitismiä, kielikiistaa ja henkilöintrigejä

Israel-Jakob Schur oli arvostettu helsinkiläissyntyinen orientalisti. Hänen väitöskirjansa hylättiin Helsingin yliopistossa 1937. Simo Muir selvittää Schurin väitösohjelman vaiheet ja siinä mukana olleet henkilöt sekä pohtii väitöskirjan hylkäämisen taustalla olleita motiiveja.

■ Israel-Jakob Schur (1879–1949) oli keskeinen vaikuttaja ja uranuurtaja Helsingin juutalaisessa yhteisössä. Hän oli ensimmäinen nykyheprean opettaja ja puolestapuhuja Helsingissä.¹ Schur myös ajoi Suomen juutalaisten oikeudellista asemaa kansainvälisessä lehdistössä, perusti ensimmäisen juutalaisen lehden Helsinkiin sekä oli mukana perustamassa ensimmäistä akateemista juutalaista kirjallisuusseuraa ja Helsingin sionistiyhdistystä. Hän oli tietävästi ensimmäinen juutalainen jäsen Suomen Itämaisessä Seurassa ja ensimmäinen juutalainen humanistisen alan tutkija Helsingin yliopistossa.

Schurin uskonnonhistorian ja kansatieteen alaan kuuluva väitöskirja *Wesen und*

*Motive der Beschneidung im Licht der alttestamentlichen Quellen und der Völkerkunde (Mit Berücksichtigung von Šabbath u. Pesah),*² joka oli läpäissyt esitarkastuksen ja edennyt väitöstilaisuuteen asti, hylättiin lopulta Helsingin yliopiston Historiallis-kielitieteellisen osaston kokouksessa toukuussa 1937. Prosessissa on monia seikkoja, jotka osoittavat, että väitöskirja hylättiin tarkoitushakuisesti ja opiskelijan oikeusturvaa loukattiin. Väitösohjelman taustalla vaikuttivat selvästi westermarckilaisten sosiaaliantropologien/uskontotieteilijöiden ja teologien väliset vuosikymmeniä jatkuneet kiistat.

Väitöstilaisuudessa nousi esille yliopistossa vallinnut kielikiista, sillä yksi ylimääräisistä vastaväittäjistä esitti täysin ruotsinkieliselle Schurille kysymyksensä suomeksi. Väitöstilaisuuden jälkeen Schurin väitöskirjaa puitiin monissa osaston kokouksissa. Schurin vastustajien lausunnoissa esiintyy useita antisemitistisiä kantoja. Sodan kynnyksellä äärioikeistolaiset ja sen myötä myös juutalaisvastaiset ajatukset saivat jalansijaa Helsingin yliopistossa.

Aiemman tutkimuksen valossa ei ole tiedossa, että humanistisella alalla olisi esiintynyt diskriminaatiota juutalaisen syntyperän vuoksi. On otettava huomioon, että

1. Simo Muir (2004a) *Yiddish in Helsinki. Study of a Colonial Yiddish Dialect and Culture* (Studia Orientalia 100). Helsinki: Finnish Oriental Society, 56–59; Simo Muir (2004b) 'Fenno-jidica – Suomi ja jiddišin-kielinen kirjallisuus', *Historiallinen Aikakauskirja* 2004/4: 518–527.

2. 'Ympäriyleikkauksen olemus ja vaikuttimet Vanhan testamentin lähteiden ja kansatieteen valossa (huomioiden sapatin ja juutalaisen pääsiäisen)'. Kansalliskirjasto, kansalliskokoelma –1972 Diss. HY.

juutalaisia humanistisen alan opiskelijoita oli vain muutamia Helsingin noin puolitoistatuhantisesta juutalaisväestöstä. Schurin painolasteina olivat juutalaisen syntyperän ja ruotsinkielisyyden lisäksi vasemmistolaisuus ja ”venäläisyys”, olihan hän entinen Venäjän kansalainen ja sujuva venäjän puhuja. Lisäksi Schur oli sionisti.

Schurin väitösprosessin tarkastelua vaikeuttaa hieman se, että ajan väitöskäytänteistä ei löydy yleisiä kuvauksia. Esitarkastettujen ja painatuslupan saaneiden väitöskirjojen hylkääminen väitöstilaisuudessa on tuiki harvinaista nykypäivänä ja lienee ollut 1930-luvullakin.³

Tutkimus ja väitöstilaisuus

Verzhbolovin Talmud-korkeakoulussa ja Königsbergin yliopistossa yksityisoppilaana opiskellut Schur haki maaliskuussa 1934 erillisoikeutta väitellä ilman kandidaatin tutkintoa käytännöllisestä filosofiasta Helsingin yliopistossa. Konsistorin jäsenet eivät suostuneet tähän mutta myönsivät Schurille hänen vahvan näyttönsä perusteella oikeuden suorittaa filosofian kandidaatin tutkinto historiallis-kielitieteellisessä osastossa ilman ylioppilastutkintoa.⁴ Schur oli osoittanut syvällistä kiinnostusta uskontotiedettä kohtaan jo pitkään. Vuonna 1932 *Teologisessa Aikakauskirjassa* ilmestyi yksi Schurin artikkeli ja vuotta myöhemmin Suomen Tiedeseura julkaisi kaksi Schurin kirjoittamaa uskontotieteen alaan kuuluvaa laajaa saksankielistä artikkelia, joiden tasoa pidettiin hyvin korkeana.⁵

3. Monista etsinnöistä ja tiedusteluista huolimatta en ole onnistunut löytämään tilastoja hylätyistä väitöskirjoista enkä esim. kuvausta hylkäämisprosessista 1930-luvulta. Esim. vuonna 2007 Helsingin yliopiston humanistisessa tiedekunta hylkäsi marraskuussa 2006 tarkastetun Peter Prycen väitöskirjan *Measuring attitudes in translation: a study of Nokia business reports*. Edellisen kerran esitarkastettu väitöskirja hylättiin 23 vuotta sitten. – Schurin väitöskirjan analysointi ja arviointi, mikä pitäisi suhteuttaa oman aikansa uskontotieteelliseen tiedekirjallisuuteen, ei kuulu tämän artikkelin puitteisiin.

4. Konsistorin pöytäkirja 11.4.1934, 13. §, *Litt. Schur*. Helsingin yliopiston keskusarkisto, Keskushallinnon arkisto.

5. (1932) 'Bibelkritiken i Talmud och Midrasch', *Teologinen Aikakauskirja* (häfte 3), 156–178. (1934) Ju-

Hänen toimintansa voidaan lukea osaksi *Wissenschaft des Judentums* -liikettä, jonka edustajat pyrkivät haastamaan protestanttisten teologien käsityksen kristinuskon absoluuttisesta ylivallassa muihin uskontoihin nähden.⁶ Helsingin yliopistossa Schur suoritti slaavilaisen filologian, itämaiden kirjallisuuden, käytännöllisen filosofian ja valtiotieteiden laajoja opintokokonaisuuksia erinomaisin arvosanoin.⁷ Maisterin tutkinto valmistui ennätysajassa, kuten konsistorin jäsenet olivat odottaneet; Schurin pro gradu -tutkielma hyväksyttiin vuonna 1935 arvosanalla *eximia cum laude*.

Syyskuussa 1936 Schur jätti ympärileikkauksen olemusta ja vaikuttimia käsittelevän väitöskirjansa tarkastettavaksi. Esitarkastajiksi nimettiin itämaiden kirjallisuuden professori Aapeli Saarisalo ja käytännöllisen filosofian professori Rafael Karsten.⁸ Käsikirjoitus läpäisi esitarkastuksen ja sai painatuslupan 3. lokakuuta 1936. Molemmat esitarkastajat sekä kansainvälistä arvostusta nauttiva Åbo Akademin filosofian professori Edvard Westermarck esittivät väitöskirjaa julkaistavaksi Suomen Tiedeseuran julkaisusarjassa. Itse väitöstilaisuutta varten, joka oli 10. huhtikuuta 1937, Schur painatti teoksensa kuitenkin omakustanteena.⁹ Painatus-

dische Erntebräuche im Altertum', *Commentationes humanarum litterarum* VI. 1. (Artikkelin lopussa maininta: *Gedruckt Januar 1933*); (1934) 'Versöhnungstag und Sündenbock', *Commentationes humanarum litterarum* VI. 3. (Artikkelin lopussa maininta: *Gedruckt September 1933*). G. Landtman ja K. Tallqvist olivat tarkastaneet molemmat artikkelit.

6. *Wissenschaft des Judentums* -liike syntyi 1800-luvun alussa emansipoituneiden saksanjuutalaisten parissa ja sen tavoitteena oli luoda juutalaisuutta tutkiva tieteen ala, joka olisi yhdenvertainen länsimaisen tieteen kanssa. Henry Wasserman (2002) 'Wissenschaft des Judentums: A Review Essay', *Modern Judaism* 22: 83–98. Ben Zion Dinur (2007) 'Wissenschaft des Judentums', teoksessa Michael Berenbaum & Fred Skolnik (toim.) *Encyclopaedia Judaica* Vol. 21. Detroit: MacMillan Reference USA, 105–114.

7. Tiedot käyvät ilmi Schurin opintokirjasta. Schurin perheen arkisto, Suomen juutalaisten arkisto, Kansallisarkisto [SPH/SJA/KA].

8. Karsten oli toiminut vertailevan uskontotieteen dosenttina vuonna 1909.

9. Väitöskirjan painoi helsinkiläinen Centraltryckeriet. Schurin työ ei koskaan ilmestynyt Suomen Tiedeseuran julkaisusarjassa.

luvasta ja vastaväittäjä Karstenin puoltavista lausunnoista huolimatta väitöskirja lopulta hylättiin Historiallis-kielitieteellisen osaston kevään viimeisessä kokouksessa 29. toukokuuta. Samana syksynä Schur yritti väitellä vielä uudelleen, mutta hanke kaatui jo käsikirjoitusvaiheessa.

Schurin väitösprosessista on jäänyt jäljelle lähes sadan sivun verran pöytäkirjoja ja lausuntoja, joiden pohjalta voi luoda tarkan kuvan, miten prosessi eteni ja mitkä olivat väitöskirjan puoltajien ja vastustajien argumentit.¹⁰ Väitösprosessissa on useita ihmetystä herättäviä piirteitä ja tapahtumia. Ensimmäinen näistä sattui jo ennen varsinaista väitöstilaisuutta. Alun perin kustoksena tuli toimia professori Saarisalon. Kuitenkin tasan viikkoa ennen väitöstilaisuutta osasto nimitti tehtävään sanskritin ja vertailevan indoeurooppalaisen kielentutkimuksen professorin Gustav John Ramstedtin. Syyksi nimittämiseksi mainitaan rehtori Robert Brotheruksen Saarisalolle myöntämä virkavapaus, jonka oli määrä päättyä 14. huhtikuuta, toisin sanoen kolme päivää Schurin väitöksen jälkeen. Osaston pöytäkirja ei anna syytä virkavapaudelle.

Väitöstilaisuudessa Schurin virallisena vastaväittäjänä toimi Rafael Karsten. Ensimmäisenä ylimääräisenä vastaväittäjänä esiintyi Vanhan testamentin eksegetiikan professori Antti Filemon Puukko, toisena suomalais-ugrilaisen kansatieteen professori Albert Hämäläinen. Kirkkoherra Onni H. Ronimus käytti kolmannen ylimääräisen puheenvuoron esittäen yhden kysymyksen. Väitöstilaisuus oli ruotsinkielinen, vain Hämäläinen esitti vastaväitteensä suomeksi, osittain myös saksaksi. Vastaväittäjä Karsten ehdotti Schurin väitöskirjan hyväksymistä. Sen sijaan ylimääräiset vastaväittäjät Hämäläinen ja Puukko esittivät eriävän mielipiteen. Päätös Schurin väitöskirjan hyväksymisestä tai hylkäämisestä siirtyi Historiallis-kielitieteelliselle osastolle.

Karstenin puoltava lausunto

Historiallis-kielitieteellisen osaston kokouksissa Schurin tapausta käsiteltiin lausuntojen perusteella, joita asianomaiset henkilöt olivat laatineet, joko osaston pyynnöstä tai

omasta ehdotuksestaan. Osaston pöytäkirjojen perusteella keskustelua aiheesta käytiin kuudessa kokouksessa. Ensimmäisenä tuli käsittelyyn 17.4. vastaväittäjä Karstenin lausunto, jossa hän antaa seikkaperäisen kuvauksen Schurin väitöskirjan sisällöstä. Karstenin mukaan työn ansioita olivat sen runsas alkukielinen lähdeaineisto, jonka tutkimiseen Schurin kielitaito antoi erinomaiset lähtökohdat, ja kriittinen suhtautuminen aikaisempiin teorioihin. Karsten toteaa, että

ympärileikkausta yleensä ja erityisesti juutalaisten ympärileikkausta ei ole koskaan aiemmin käsitelty läheskään yhtä perusteellisesti ja yhtä syvällisellä lähdetuntemuksella kuin nyt. Schur hylkää aivan oikeutetusti joitakin aikaisempia mielikuvituksellisia ja todistamattomia teorioita, joita ovat esittäneet niin kansatieteilijät ja sosiologit, kuten [Heinrich] Schurtz ja [James George] Frazer, kuin teologitkin, kuten [Hugo] Gressmann – tekijä tarjoaa pitkälti aivan uusia ratkaisuja moniin hyvin vaikeisiin uskonnonhistoriallisiin ongelmiin, joita hän ottaa käsiteltäväkseen.¹¹

Karsten tuo esille joitakin puutteita koskien muotoseikkoja. Hänen mielestään ajoittain Schurin ajatukset ovat vaikeasti seurattavissa, vaikkakin pääosin työ on hyvin selkeä. Karsten huomauttaa myös monista painovirheistä, lisäten kuitenkin, että ne ovat vähäpätöisiä eivätkä johda väärinkäsityksiin. Karsten toteaa lopuksi, että Schurin väitöskirja on ”erityisen tärkeä ja huomiota ansaitseva” panos juutalaiselle ja yleiselle uskonnonhistorialle ja vastaa täysin väitöskirjalle asetettuja kriteerejä.

10. Pöytäkirjat ja lausunnot: Helsingin yliopiston keskusarkisto, Humanistisen tiedekunnan arkisto [HYKA/HTA]. Käännökset ruotsista ja saksasta allekirjoitaneen. Aiheesta on tietääkseni vain yksi aiempi kuvaus, joka rajoittuu kuitenkin vain parin asiakirjan tarkasteluun: Harry Halén (1998) *Biliktu Bakshi, The Knowledgeable Teacher. G. J. Ramstedt's Career as a Scholar*, Helsinki: The Finno-Ugrian Society, 300.

11. Historiallis-kielitieteellisen osaston [HKO] pöytäkirja 17.4.1937, 7. §, *Litt. Karsten* [ruotsiksi]. HYKA/HTA. (Väitöskirjaa käsiteltiin myös kokouksissa 24.4., 5.5., 15.5., 22.5., 29.5.).

Aivan lausuntonsa lopuksi Karsten mainitsee, että toisen ylimääräisen vastaväittäjän Hämäläisen käytös tilaisuudessa oli sopimatonta ja että osaston pitäisi puuttua asiaan. Hämäläinen esitti väitteensä ja kysymyksensä suomeksi vaikka väittelijä useaan otteeseen huomautti, että hän ei ymmärrä suomea. Historiallis-kielitieteellisen osaston kokouksessa tämä asia herätti kiivaan keskustelun. Estetiikan ja nykyiskansain kirjallisuuden professori Yrjö Hirn valitti, että näin väittelijältä evättiin mahdollisuus puolustaa työtään. Raskauttavana seikkana Hirn piti myös sitä, että kustos ei väitöstilaisuudessa puuttunut lainkaan asiaan. Sekä Ramstedt että Hämäläinen, jotka olivat henkilökohtaisesti läsnä osaston kokouksessa, tarjoutuivat laatimaan oman lausuntonsa Schurin väitöskirjasta. Nämä lausunnot käsiteltiin 24. huhtikuuta.

Ramstedtin, Puukon ja Hämäläisen kielteiset lausunnot

Ramstedt kuvailee lyhyessä lausunnossaan väitöstilaisuuden kulkua ja tekee joitakin yleisiä havaintoja koskien Schurin väitöskirjaa. Huomattavaa on, että hän heti alussa tuo esille epäpätevyytensä uskonnonhistorian ja kansatieteen alaan liittyvän väitöskirjan arvioijana. Orientalistina ja tilaisuuden kustoksena hän kuitenkin katsoo voitavansa lausua oman mielipiteensä työstä. Hänen tukenaan ovat ”erään Vanhan testamentin eksegetiikan professorin”, toisin sanoen Puukon, hänelle yksityisessä keskustelussa tekemät huomiot Schurin työstä. Puukon käsikirjoittama epävirallinen suomenkielinen lausunto löytyy Ramstedtin käsikirjoituskokoelmasta.¹² Ramstedtin mielestä Schurin työn rakenteessa, tyylissä ja erityisesti saksan kielessä on pahoja puutteita. Ramstedt toteaa:

Rakenne ja aiheen jäsentely vaikuttaa monin paikoin keinotekoiselta ja sekavalta. Minun on vaikea löytää aiheen käsittelyn selväpiirteisyyttä ja selkeyttä, jonka pitäisi olla tunnusmerkillistä väitöskirjalle. Luke-mattomat erilaiset ja eriarvoiset yksityiskohdat, alinomaiset toistot ja ilmeiset sivujuonteet, joilla ei ole mitään tekemistä aiheen

kanssa, hallitsevat kirjaa siinä määrin, että noin puolet sen sisällöstä on minusta mielivaltaisesti ja huonolla arvostelukyvyllä kokoonpantu.¹³

Ramstedt ei lähde esittämään lyhyehkössä lausunnossaan syvällisempää analyysiä vaan tyytyy yksittäisten asiayhteydestä irrotettujen lauseiden siteeraukseen ja yleistykseen. Erityisesti Ramstedtin lausunnosta pistää silmään hänen epäluuloinen suhtautumisenensa ”juutalaiseen kirjallisuuteen” (ts. Tal-mud, midraš-kirjallisuus, rabbinistiset kommentaarit), jonka arvo on hänelle ”täysin tuntematon”. Ramstedt pyrkii monin tavoin asettamaan Schurin pätevyuden ja uskottavuuden tutkijana epäilyksen alaiseksi. Osoituksena tästä ovat myös hänen huomionsa koskien Schurin väitöskirjassaan ja *lectio precursoriassaan* käsittelemiä gematriasia¹⁴ kysymyksiä. Ramstedtin mukaansa Schurilla on erityinen mieltymys ”numeromagiaa” kohtaan.

Puukon Ramstedtille antamaa epävirallista lausuntoa lukiessa huomaa miten lähes kaikki Ramstedtin keskeiset huomiot koskien Schurin väitöskirjan kieltä, rakennetta ja sisältöä ovatkin itse asiassa peräisin Puukolta. Puukon lausunto on hyvin tärkeä Schurin väitöskirjan hylkäämiseen taustalla olleiden motiivien kannalta ja käsittelen sen tässä yhteydessä. Huomattavaa on, että Puukko ei omasta aloitteestaan voinut laatia historiallis-kielitieteelliselle osastolle lausuntoa, sillä hän oli toisen tiedekunnan (ts. teologisen) jäsen, eikä myöskään osallistua kokoukseen.¹⁵ Puukon lyhyt ja ytimekäs lausunto alkaa huomautuksella Schurin saksankielen virheellisyydestä, etenkin sen sanajärjestyksestä, joka on ”lukemattomissa kohdissa epäsaksalainen”. On syytä mainita, että Puukon saksalaissyntyinen Helenevaimo (o.s. Fuchsel) toimi tieteellisten julkaisujen saksan kielen tarkastajana,¹⁶ ja ei ole mitenkään poissuljettua, etteikö hän olisi arvioinut Schurin työtä. Puukko huomauttaa myös heprealaisten erisnimien oikeinkirjoituksesta. Erityisesti Puukon lausunnossa, kuten Ramstedtinkin, herättävät huomiota negatiivinen asenne ”juutalaisia lähteitä” kohtaan ja vakaumus Vanhan tes-

tamentin suvereenisuudesta. Puukko kirjoittaa:

Tekijä on liian riippuvainen juutalaisista lähteistä ja selittäjistä, joita hän luettelee perätysten uskaltamatta ruveta niitä silloinkaan arvostelemaan, kun ne samasta asiasta esittävät aivan eri mielipiteitä, vieläpä asiasta, joka Vanhan testamentin alkutekstin mukaan on jokseenkin selvä.

Puukkoa häiritsee myös se, että Schur ei viittaa arvostettujen (tunnustuksellisten protestanttisten) Vanhan testamentin eksegeettien, kuten Franz Delitzschin ja August Dillmannin teoksiin, joista hänen mukaansa saa selvemmän kuvan ympärileikkauksesta kuin Schurin väitöskirjasta. Lopuksi Puukko toteaa:

Tekijällä on epäilemättä paljon tietoja, mutta vielä enemmän selityksiä, joita täytyy pitää aivan mielikuvituksellisina (babyl[onialaisen] lukusysteemin, triadin ym. sovittaminen Abrahamin historiaan, ym).

Puukon teologinen vakaumus ei selvästikään hyväksy rabinistisen kirjallisuuden sisältämien gematristen ("babilonialainen lukusysteemi") selityksien pohdintaa Vanhaa testamenttia käsittelevässä väitöskirjassa. Erityisesti paheksuntaa näytti aiheuttavan se että Schur käsitteli Abrahamin ja kolmiluvun (triadin) seksuaalista ulottuvuutta.

Toinen ylimääräinen vastaväittäjä Hämäläinen pyrkii pitkässä lausunnossaan antamaan kansatieteellisen analyysin Schurin työstä. Hän myös huomauttaa väitöskirjan rakenteesta eikä näe eräiden kappaleiden asiayhteyttä ympärileikkauksikysymykseen. Esimerkkinä hän mainitsee mm. kappaleen *Der symbolisierte Phallus* – asiaa yhtään perustelematta. Hämäläistä häiritsee erityisesti Schurin ohjelmajulistuksen kohta *sich vor [kein] Autoritäten beugen* ja hänen avoin kriittisyytensä tiettyjä "auktoriteetteja" kohtaan. Hämäläisen esimerkki on kiintoisa: hän asettaa vastakkain Schurin protestanttista teologia Hugo Gressmannia kohtaan esitettävän kritiikin ja juutalaisen filosofin

Lucien Lévy-Bruhlin teorian puolustamisen. Hämäläisen mielestä Schurin väitöskirjan kansatieteelliset ansiot jäävät heikoksi:

Milloin tekijä liikkuu etnologisten kysymysten parissa, paljastuu hänen interpretaatiokykynsä vajavaisuus ja ennen kaikkea yksipuolisuus. Tekijä tuntee ympärileikkauksen etnologisena ilmiönä etupäässä H. Schurtzin yleisteoksesta "Urgeschichte der Kultur" sekä R. Karstenin, G. Landtmanin ja E. Westermarckin teoksista esiintyvistä fragmentaarista – lausunnoista. Sen sijaan hän ei ole käyttänyt tämän alan pääteosta, Schurtzin klassilliseksi tullutta laveaa tutkimusta: "Altersklassen und Männerbünde".¹⁷

Hämäläinen suhtautuu äärimmäisen kriittisesti Schurin esittämiin etnologisiin päätelmiin ja puolustelee kantaansa useilla paralleleilla suomalais-ugrialaisten kansojen taivoista (mm. lasten seremoniallinen hiustenleikkaus nimenannon yhteydessä, taiat Kalevalassa). Niin Hämäläinen kuin Ramstedtkaan eivät näe Schurin väitöskirjassa yhtään mainitsemisen arvoista ansiota ja esittävät sen hylkäämistä.

Schurin ja Karstenin vastalausunnot

Yliopiston ohjesääntöjen mukaan Schurilla oli oikeus laatia kirjallinen vastine Hämäläisen ja Ramstedtin lausuntoihin kuukauden kuluessa. 15. toukokuuta käsitellyssä vastineessaan Schur pyrkii seikkaperäisesti,

12. *Huomautuksia Israel-Jakob Schurin väitöskirjaan "Wesen und Motive der Beschneidung"*. G. J. Ramstedtin käsikirjoituskokoelma Coll. 175, Kansalliskirjasto.

13. HKO pöytäkirja 24.4.1937, 10. §, *Litt. Ram.* [ruotsiksi]. HYKA/HTA.

14. Gematrialla tarkoitetaan heprean kielen numerologiaa.

15. Puukon käsikirjoittamassa lausunnossa ei ole päivämäärää, joten emme tiedä saiko Ramstedt sen ennen väitöstä vai vasta sen jälkeen, kun hän laati osastolle lausuntoaan.

16. Pauli M. K. Niemelä (1999) *Antti Filemon Puukko: Suomalainen Vanhan testamentin tulkija ja tulkitsija*, Suomen Eksegeettisen Seuran julkaisuja 74, Helsinki: Suomen Eksegeettinen Seura, 17.

17. HKO pöytäkirja 24.4.1937, 10. §, *Litt. Häm.* [suomeksi]. HYKA/HTA.

kohta kohdalta vastaamaan häntä vastaan esitettyihin syytöksiin. Ensimmäiseksi hän puuttuu Ramstedtin omiin lauseisiin asian-
tuntemattomuudesta kyseessä olevassa väitösaiheessa ja korostaa, että kolme alan asiantuntijaa (Westermarck, Karsten, Saarisalo) ovat aivan vastakkaista mieltä Ramstedtin kanssa. Schur ei katso pystyvänsä vastaamaan perusteellisesti Ramstedtin väitteisiin, koska Ramstedt ei esitä todisteita kantansa vahvistamiseksi. Keskusteluun ”juutalaisen kirjallisuuden” arvosta Schur toteaa, että myös monet ”ei-juutalaiset eksegeetit” ovat siteeranneet tätä kirjallisuutta. Hän mainitsee myös professoreiden nimiä,¹⁸ jotka ovat käsitelleet laajalti gematria Vanhan testamentin selityksessä. Suhteestaan Puukon edustamaan protestanttiseen teologiaan Schur toteaa:

En halua kieltää, etteikö Vanhan testamentin eksegetiikan professori, joka ”yksityisessä keskustelussa” on ilmoittanut professori Ramstedtille, että Delitzschin ja Dillmannin selitysten pohjalta saa aivan toisen käsityksen ympärileikkauksen luonteesta, olisi myös oikeassa, niin kauan kun hän pitäytyy tässä teologisessa kannassa. Tällainen käsitys ei kuitenkaan ole vallalla uskonnotutkijoiden ja kansatieteilijöiden parissa. Se, että edustan jälkimmäistä kantaa, käy selvästi ilmi työstäni.¹⁹

Schur kertoo Puukon myöntäneen väitöstilaisuudessa, että teologien ja kansatieteilijöiden näkemykset ovat vastakkaisia, kun kyseessä ovat uskonnolliset kysymykset ja Vanhan testamentin tulkinta. Ramstedtin väitteisiin, että Schurin kirjoituksen tyyli ei ole tieteelliselle työlle sopiva, ja vihjaukseen jumalanpilkasta, Schur puolustautuu seuraavasti:

Kirjelmänsä sivulla kolme professori [Ramstedt] siteeraa tiettyjä kohtia työssäni ja kuvailee niitä ”ylimielisiksi” ja ”rienaaviksi”. Olen hyvin pahoillani, että professori ei kiinnittänyt huomiota siihen, että Jumala, josta puhun, ei ole juutalaisten profeettojen vaan juutalaisten pappien jumala. Niiden pappien, jotka Toisen Mooseksen kirjan

luvussa 4: 2–4, 6–7, 9 mm. olivat muuttaneet Jumalan noituuden opettajaksi ja Mošen [Mooseksen] noidaksi. Tapani kuvata tätä jumalaa vastaa juutalaisten profeettojen tapaa, jotka pyrkivät subliimimpaan ja puhtaampaan käsitykseen Jumalasta.²⁰

Schurin maailmankuva ja kriittinen suhtautuminen uskontoon välittyy hänen tekstinsä tyylistä. Vuosia aiemmin oli radikaaleista mielipiteistään tunnettu filosofi Rolf Lagerborg vaatinut jumalanpilkkan sallimista vastustettaessa uskonnollista taantumusta.²¹ Schur tuo esille useita esimerkkejä siitä, miten Ramstedt oli ymmärtänyt asioita väärin, siteerannut virheellisesti Schurin *lectio precursoriassa* lausumia asioita ja esittänyt paikkansapitämättömiä väitteitä väitöstilaisuuden kulusta.²² Erillisessä liitteessä²³ Schur selostaa ensimmäisen ylimääräisen vastaväittäjän, Puukon, kritiikin kohteeksi joutunutta ”tavallisuudesta poikkeavaa” heprean translitteraatiosteemiään. Kyse oli nimenomaan hepreankielisten etunimien oikeinkirjoituksesta, jossa Schur käytti heprean äänneopin mukaisia translitteraatioita (esim. Šichem, Avraham) perinteisten länsimaisten ja teologiien käyttämien muotojen sijaan (vrt. Sikem, Abraham). Yllä käsitellyistä Puukon epävirallisesta lausunnosta voimme lukea translitteraatiosta:

Raamatulliset nimet kirjoitettu uusjuutalaisen²⁴ ääntämistavan mukaan, joten Kristitty ei niitä usein tunne, vaikka on kysymyksessä koko maailman kirjallisuudesta muutoin tunnettavat nimet. Kirja on kai aijottu Kristittyjenkin luettavaksi, koska se on esitetty Helsingin yliopiston Hist.-kielien osaston tarkastettavaksi.

Myös tässä suhteessa havaitsemme Puukon edustaman teologian negatiivisen asennoitumisen juutalaista tieteen tekemistä vastaan. Itse asiassa ajan tiedekirjallisuudessa ei ollut yhtä vakiintunutta systeemiä heprealaisten nimien translitteraatiosta.

Väitöstilaisuudessa Schur ei omien sanojensa mukaan voinut puolustautua toisen ylimääräisen vastaväittäjän Hämäläisen suomeksi esittämiin väitteisiin, sillä hän ei ym-

märtänyt suomea.²⁵ Myös Hämäläisen suomenkieliseen lausuntoon (24.5.1937) hän joutui tutustumaan suullisen käännöksen kautta. Schur esittää kahdeksantoista numeroitua kohtaa, joissa hän pyrkii perusteellisesti vastaamaan Hämäläisen väitteisiin. Schur osoittaa miten monet Hämäläisen kritisoimat kansatieteelliset käsitykset, koskien esimerkiksi Abrahamin nimenvaihtoa ja ympärileikkauksen *pars pro toto* -teoriaa, ovat tunnettujen etnologien esittämiä, eivät hänen omia näkemyksiään. Schur ei lähde liiemmin pohtimaan Hämäläisen esittämien suomalais-ugrilaiden paralleelien suhdetta omaan aiheeseensa. Schur osoittaa myös miten yksi Hämäläisen kritiikin kohteeksi joutunut asia johtui yksinomaan siitä, että Hämäläinen oli tulkinnut väärin saksan kieltä. Schur tuo lisäksi esille Hämäläisen tekemän listan saksan kielen virheistä väitöskirjassa (kaikkiaan 84 kpl 147 sivulla) ja osoittaa lähdeoteiksi viitaten, miten kymmenen sanan ja ilmauksen kohdalla moite ei pidä paikkaansa. Schurin mukaan myös vähintään kaksikymmentä Hämäläisen osoittamasta virheestä koskee pisteitä ja pilkkuja, joista monet ovat alaviitteissä.

Puolustuksessaan Ramstedtin ja Hämäläisen kielteisiin lausuntoihin Schur nostaa esille myös kolmannen ylimääräisen vastaajattajan, kirkkoherra Onni H. Ronimuksen esittämän kysymyksen siitä, miten hän voi puhua "taruista" (*sagor*) käsitellessään Mooseksen elämää.

(E)tnologeilla ja uskonnontutkijoilla on toinen käsitys tässä kysymyksessä kuin papeilla ja teologeilla, ja jos pidän yhtä ja toista asiaa Mošen [Mooseksen] elämässä puhtaana folkloreana, niin se ei vähennä mitenkään Mošen arvoa ja merkitystä niin uskonnolle kuin uskontotieteellekään.²⁶

Vastaväittäjä Karstenin laatima asiantuntijalausunto, koskien Ramstedtin ja Hämäläisen kielteisiä lausuntoja, luettiin Historiallis-kielitieteellisen osaston kokouksessa Schurin puolustuslausunnon jälkeen. Tämän Karstenin toisen lausunnon tyyli on hyvin suora ja osoittaa miten asianomaisten professoreiden arvovaltataistelu kiristyi. Karsten toteaa

lausuntonsa aluksi (alleviivaus originaalin mukaisesti):

Ensinnäkin koskien prof. Ramstedtia, josta tuli kuten tiedettyä aivan sattumankaupalla tämän väitöksen kustos, mikä on herättänyt minussa mitä suurinta kummastusta. Prof. Ramstedt on itse sitä mieltä, että "aihe on hänelle monella tapaa vieras" ja että hän "ei halua eikä pysty esiintymään asiantuntijana kyseessä olevalla alalla, joka kuuluu uskonnonhistorian ja kansatieteen pariin." Tämä ei kuitenkaan estä prof. Ramstedtia vaatimasta jyrkin sanoin väitöskirjan hylkäämistä, vaikka todellisuudessa hän ei pysty tukemaan vaatimustaan yhdelläkään kunnan perusteella. En voi mitenkään ymmärtää, miten joku voi vaatia sellaisen väitöskirjan hylkäämistä, jota itse sanoo olevansa epäpätevä arvostelemaan. Tämä täydellinen aihepiirin tuntemattomuus ei ole estänyt prof. Ramstedtia, kuten hän sanoo, "tekemästä huomioita väittelyn tieteellisestä tasosta". Jos prof. Ramstedt haluaa tästä huolimatta osoittaa, että se oli hänen mielestään, mitä väittelijään tulee, "matala", niin tämä on vain lisätodiste siitä, että kustos ei ole perehtynyt tarpeeksi aiheeseen arvostaakseen keskustelua. En usko, että kukaan, joka [Suomen] Itämaisen Seuran kokouksissa tai muissa yhteyksissä on kuullut Schurin loistavia esitelmää, joissa

18. Mm. A.[Alfred] Jeremias ja H.[Hugo] Winckler.

19. HKO pöytäkirja 15.5.1937, 8. §, *Litt. Schur* [ruotsiksi]. HYKA/HTA.

20. HKO pöytäkirja 15.5.1937, 8. §, *Litt. Schur* [ruotsiksi]. HYKA/HTA.

21. Ilona Salomaa (2003) 'Ja niin loppui radikalismilta veto', *Kanava* 7, 503–507.

22. Esimerkkinä Schur mainitsi, että Puukko esitti vastaväitteensä saksaksi, ei ruotsiksi.

23. HKO pöytäkirja 15.5.1937, 8. §, *Bilaga n:o 1* [ruotsiksi] HYKA/HTA. Toisena liitteenä Schur lähetti Puukon vuonna 1932 laatiman lausunnon koskien sujuvaa heprean taitoaan.

24. Puukko viittaa nykyhepreaan ja sen vaikutukseen nimien translitteroinneissa.

25. Helsingin juutalaiset olivat omaksuneet ruotsinkielen, joka oli 1800-luvulla kaupungin valtakieli. 1900-luvun alussa yhteisössä käytettiin vielä paljon jiddiisiä. Vähittäinen suomenkielistyminen alkoi vasta 1930-luvulla juutalaisen koulun vaihtaessa opetuskielen ruotsista suomeen.

26. HKO pöytäkirja 15.5.1937, 8. §, *Litt. Schur* [ruotsiksi]. HYKA/HTA.

hän on käsitellyt Vanhan testamentin uskonnonhistoriaa koskevia kysymyksiä, haluaisi allekirjoittaa lausuntoa, että tieteelinen taso, jota hän on näissä osoittanut, olisi ”matala”.²⁷

Karsten kritisoi Ramstedtin ja Puukon mainitsemaa August Dillmannin teosta ja toteaa, että se ei tarjoa mitään uutta ratkaisumallia ympärileikkauksen motiiveista. Sen sijaan hän kertoo Schurin työn ansiota selostamalla hänen teoriansa ydinkohtia. Karsten tuo myös esille Ramstedtin tekemät virheelliset huomiot, jotka koskevat ylimääräisten vastaväittäjien väitöstilaisuudessa käyttämiä kieliä ja pitää erityisen raskauttavana sitä, että hän ei kustoksena mainitse sanallakaan virallisen vastaväittäjän esille tuomia väitöskirjan meriittejä.

Karsten suomii erityisen jyrkin sanoin, jopa ivallisesti, Hämmäläisen kirjallista lausuntoa ja hänen käytöstään väitöstilaisuudessa.²⁸ Karsten pitää lausuntoa hyvin sekavana, mikä on hänen mielestään selvä osoitus siitä, että Hämmäläinen on epäpätevä arvioimaan väitöskirjan tasoa. Karsten osoittaa esimerkein miten heikosti Hämmäläisen esittämät suomalais-ugrilaiset paraleelit liittyvät käsiteltävään aihepiiriin. Karsten selvästi loukkaantui Hämmäläisen väheksyvästä asenteesta hänen teorioitaan kohtaan (joihin Schur pitkälti nojautuu) ja julistautumisesta ”etnologian auktoriteetiksi”. Karsten antaa monin verroin takaisin:

Saamme toisaalta aavistuksen siitä, että yksi väitöskirjan puutteista lienee se, että Hämmäläisen teosta ”Ihmisruumiin substanssi” ei ole käytetty. Saamme ymmärtää, että jos Schur olisi ottanut pelkästään tämän teoksen huomioon, olisi hän vaivattomasti voinut selittää jopa sellaisen arvotuksellisen ilmauksen kuin ”Bräutigam des Blutes”²⁹ Toisessa Mooseksen kirjassa 4:26 ja vieläpä arvotuksellisemman ilmauksen kuten háthan damîm la-mûlôth.³⁰ Se, mitä niin juutalaiset kuin ei-juutalaisetkin raamatunselittäjät ja eksegeetit ovat vuosisatojen ajan turhaan mietiskelleet, ratkeaa silmänräpäyksessä ja vaivattomasti suomalais-ugrilaisen kansatieteen edustajan kautta, joka ei osaa

sanaakaan hepreaa, ei tunne seemiläistä uskontoa tai sielunelämää, ei tunne vanha-testamentillista kirjallisuutta ja vielä vähemmän Talmudia, ja on heikosti perehtynyt yleiseen kansatieteeseen.³¹

On selvää, että osaston oli vaikea ryhtyä päätöksentekoon näin ristiriitaisten lausuntojen pohjalta. Toisaalta vastaväittäjä Karstenin lausunto samoin kuin väittelijä Schurinkin vastine osoittivat, että kustos Ramstedtilla ja ylimääräisellä vastaväittäjä Hämmäläisellä ei ollut esittää selviä perusteita väitöskirjan asiasisältöä vastaan. Huomio siirtyi näin muutoseikkoihin: teoksen väitettyyn huonoon saksan kieleen ja painovirheisiin. Ennen lopullista päätöstä päätettiin vielä pyytää lausunto professori Gustav Schmidtiltä ja saksan lehtori Dr. Heinrich Schlückingiltä väitöskirjan kielestä. Ramstedt oli jo aiemmin ollut yhteydessä Schmidtiin ja luetuttanut hänellä väitöskirjaa; tämä oli jo tuolloin esittänyt teoksen hylkäämistä kielen perusteella. Lausunnot tulivat lopulta käsitteilyyn osaston viimeisessä kokouksessa (29. toukokuuta), missä myös lopullinen päätös koskien väitöskirjan hylkäämistä tehtiin. Schur oli ilmeisesti selvillä asioiden kulusta, sillä hän toimitti osastolle kirjeen, jossa hän tarjoutui painattamaan uuden version väitöskirjastaan, jossa painovirheet olisi korjattu.³² Kirje käsiteltiin osaston kokouksessa 22. toukokuuta mutta se ei johtanut minkäänlaisiin jatkotoimenpiteisiin.

Saksalaiset asiantuntijat ja lopullinen päätös

Professori Gustav Schmidin lausunto Schurin väitöskirjan kielestä on perusteellinen ja monin esimerkein ja viittauksin varustettu. Hän tuo esille runsaasti erilaisia sanastollisia ja kieliopillisia virheitä. Huomattavaa on kuitenkin, että hän monissa kohdin mainitsee, että kyseinen sana tai kieliopillinen muoto on ”nykykielen vastainen”, ”poistunut käytöstä” tai ”vanhentunut”. Myös kirjoitusvirheistä hän toteaa, että vain kaksi häiritsee ymmärrettävyyttä. Schmidt, kuten muutkin, kiinnittää huomiota sanajärjestyseen, hän ei kuitenkaan esitä esimerkkejä

eikä kommentoi asiaa tarkemmin. Puolustuksessaan (15.5.) Ramstedtin ja Hämäläisen lausuntoihin Schur oli jo selvittänyt, että selkeyden vuoksi hän ”otti vapauden asettaa subjektin, predikaatin ja objektin niin lähelle toisiaan kuin mahdollista”. Schmidt tuo esille myös joitakin svetisismejä. Schmidtin lausumat kielen yleisestä tyylistä herättävät huomiota. Hänen mukaansa tyyliä leimaa ”tuskallinen ja läpitunkeva julkeus”, kyynisyys ja persoonattomuus. Lopuksi hän toteaa:

Tehdäkseni yhteenvedon minun täytyy sanoa, että tuskin olen nähnyt saksaksi kirjoitetussa tieteellisessä teoksessa niin vähän vaivannäköä kirjoitettua kieltä kohtaan kuin Israel-Jakob Schurin väitöskirjassa. Kielio pillisten ja sanastollisten virheiden määrä ylittää kaikki sallittavat rajat. Tyyli ei ole tieteellistä, vaan edustaa suuressa määrin halpamaisen journalismin, kahviloiden ja kadun kielen tyyliä. Harmiksemme näemme, miten vanha hyvä perinne katkeaa, perinne, josta suomalaisella tieteellä on täysi oikeus olla ylpeä.³³

Schlückingin lausunto³⁴ puolestaan on vain puolen sivun pituinen ja tyyty toteamaan, että kieli ei täytä väitöskirjalle asetettuja vaatimuksia. Lausunnossaan hän yhtyy Schmidtin kantaan. Schlücking jättää kuitenkin täysin mainitsematta erään merkittävän asian, jonka hän oli sanonut Karstenille kahdenkeskisessä keskustelussa. Karsten kirjoitti 15. toukokuuta päivätyssä lausunnossaan:

Voin vain lopettaa viittaamalla saksan lehtori Schlückingin lausahdukseen, jonka hän sanoi koskien huomautuksia, joita oli tehty kielellisistä puutteista: ”Jos tämä väitöskirja hylätään kielen vuoksi, niin moni muu aiemmin hyväksytyt saksaksi kirjoitettu väitöskirja olisi pitänyt hylätä yhtälailla.”³⁵

Tämä lausahdus asettaa Schmidtin kieltä kohtaan tehdyt huomiot ja käsityksen ”hyvästä perinteestä” aivan toiseen valoon. Tärkeää on muistaa, että väitöskirjan saksan kielen olivat hyväksyneet niin Karsten kuin

Saarisalo antaessaan painatusluvan. Nykyisen kaltaista kielentarkastusprosessia³⁶ ei tuolloin ollut ja erityisten kielentarkastajien käyttö oli näin ollen poikkeus.

Historiallis-kielitieteellisen osaston viimeisessä kokouksessa käsiteltiin saksan lehtoreiden lausuntojen lisäksi historian professori Herman Gummeruksen ja Ramstedtin kirjelmät. Gummerus, jonka nimi tulee esille vasta prosessin lopussa, oli laatinut lausunnon (omasta aloitteestaan), jossa hän sanoo olleensa valmis äänestämään väitöskirjan puolesta, mutta katsoo Schmidtin ja Schlückingin lausuntojen perusteella, että kielen vuoksi väitöskirjaa ei voi hyväksyä.³⁷ Ramstedt puolestaan puolustautuu Karstenin väitteitä vastaan epäpätevydestään väitöksen arvioijana: hän sanoo pystyvänsä kokemuksensa perusteella arvioimaan työn tieteellistä tasoa, vaikka ei ole asiantuntija alalla.³⁸ Omasta mielestään hänen ei tarvitse uskottavuutensa todistami-

27. HKO pöytäkirja 15.5.1937, 8. §, *Litt. Rafael* [ruotsiksi]. HYKA/HTA.

28. Yksi huomioista koskee Hämäläisen heikohkoa saksan taitoa. Karsten toteaa, että Hämäläinen teki ”useita yrityksiä puhua saksaa” mutta joutui aina turvautumaan suomeen.

29. ’Veriylkä’.

30. ’Veriylkä ympärileikkauksen kautta’. 2. Moos. 4:26 (vuoden 1938 Raamatun käännös). Tämä näyttää olevan Karstenin asettama ”kompa”, sillä molemmat vierasperäiset ilmaukset viittaavat samaan asiaan ja samaan Raamatun paikkaan.

31. HKO pöytäkirja 15.5.1937, 8. §, *Litt. Rafael* [ruotsiksi]. HYKA/HTA.

32. Mitä kirjoitusvirheisiin tulee, Schur sanoo 15.5. päivätyssä kirjelmässään oikolukeneensa tekstin viisi kertaa läpi, ja hänen mukaansa jäljelle jääneet ladontavirheet johtuvat osaksi hänen kärsimästään silmien hajataiteisuudesta, osaksi ylläkirjoituksesta ja kirjapainosta.

33. HKO pöytäkirja 29.5.1937, 8. §, *Litt. Schmidt* [saksaksi]. HYKA/HTA.

34. HKO pöytäkirja 29.5.1937, 8. §, *Litt. Schlück* [saksaksi]. HYKA/HTA.

35. HKO pöytäkirja 15.5.1937, 8. §, *Litt. Rafael* [ruotsiksi]. HYKA/HTA.

36. Nykyisin tiedekunta suorittaa automaattisesti kielentarkastuksen, josta tehdään kirjallinen lausunto. Tätä ennen väitöskirja on jo käynyt läpi syntyperäisen puhujan kielenhuollon. Jos kielenhuollon on tehnyt Helsingin yliopiston kielikeskus, ei erillistä kielentarkastusta tehdä.

37. HKO pöytäkirja 29.5.1937, 8. §, *Litt. Gummi* [ruotsiksi]. HYKA/HTA.

38. HKO pöytäkirja 29.5.1937, 8. §, *Litt. Ram.* [ruotsiksi]. HYKA/HTA.

Israel-Jakob Schur 1930-luvun lopulla otetussa kuvassa. Kansallisarkisto.

seksi esittää Karstenille Schurin väitöskirjan puutteita. Ramstedt myöntää tehneensä vain kaksi virhettä lausunnossaan: ensimmäinen koski painovirhettä ja toinen Puukon väitöksessä käyttämää kieltä.³⁹ Tämän jälkeen osasto hylkäsi yksimielisesti Schurin väitöskirjan.⁴⁰ Ramstedt kirjoitti oman väitöskirjakkapaleensa kanteen: ”Hyljättiin pitkien väittelyjen ja vastaväittelyjen jälkeen, etupäässä maun ja kielen outouden ja virheelisyyden vuoksi.”⁴¹

Hylkäämisen motiivit

Schurin väitöskirjan hylkääminen herättää monia kysymyksiä. Tapausta koskeviin asiakirjoihin katsomatta ihmetystä herättää se, miten oli mahdollista, että tiedemaailmaan jo etabloituneen ja arvostusta nauttivan tutkijan väitöskirja hylätään, vaikka se oli läpäissyt esitarkastuksen ja virallinen vastaväittäjä ehdotti sen hyväksymistä. Väitösprosessissa ja -tilaisuudessa on useita muodollisia epäkohtia, joista osa rikkoi selvästi (ainakin nykypäivän standardien mukaan) opiskelijan oikeusturvaa: kustos laiminlöi tehtäviään ja toimi puolueellisesti, kustos ajoi aktiivisesti väitöskirjan hylkäämistä,

väittelijälle esitettiin vastaväitteitä kielellä, jota hän ei ymmärtänyt sekä kielentarkastusta ei suhteutettu yleiseen tasoon.

Lausuntojen ja muun taustatiedon valossa näyttää selvästi siltä, että Puukko oli keskeisin vaikuttaja Schurin väitöskirjan hylkäämisen takana. Hänellä oli niin henkilökohtaiset kuin vakaumukselliset motiivit puuttua asioiden kulkuun. Puukko löysi avukseen muita samanhenkisiä yliopiston professoreita. Todennäköisesti ilman Puukon ja hänen apureittensa puuttumista asiaan Schurin väitös olisi mennyt läpi ongelmitta.

Saarisalon siirtyminen virkavapaalle juuri ennen Schurin väitöstilaisuutta oli myös ratkaisevaa. Oliko tämä sattumaa vai suunnitelmallista? On mahdollista, että hänelle todella oli pätevä syy anoa virkavapautta, mikä koitui Schurin vastustajien hyödyksi. On myös mahdollista, että häntä painostettiin tai jopa vaadittiin vetäytymään syrjään. Saarisalo loisti poissaolollaan monissa kokouksissa, missä Schurin asiaa käsiteltiin.⁴² Karstenin lausunnossaan (15.5.) esille tuoma oudoksunta osoittaa, että Saarisalon virkavapaalle siirtymisessä oli joitain outoja piirteitä. Itse asiassa Saarisalo oli jo ennen aiemminkin syrjäytetty hänelle jo myönnetystä yliopiston luottamustehtävästä – myös tällöin asian takana oli Puukko.⁴³

39. Erikoista on, että Ramstedt ei myönnä tehneensä virhettä koskien Hämmäläisen käyttämiä kieliä väitöstilaisuudessa.

40. Läsnä olivat [Arthur] Långfors, [Juho Heikki] Venola, [Yrjö] Hirn, [Edwin] Linkomies, [Aarne Michaël] Tallgren, [Gunnar] Castrén, [Viljo] Tarkiainen, [Onni] Okkonen, [Martti] Rapola, G. [Gabriel] Rein, [Eino] Kaila, E. [Edvard] Rein, [Albert] Hämmäläinen, [Jalmari] Jaakkola, [Väinö] Salminen, [Herman] Gummerus, [Yrjö] Henrik] Toivonen, [Kaarlo Ilmari] Kovero, [Jalol] Kalima, [Arno Rafael] Cederberg, [Juho August] Hollo, [Uno] Lindelöf, [Georg John] Ramstedt ja [Yrjö] Ruutu. [Aapeli] Saarisalo oli sairaana; poissa syytä ilmoittamatta olivat [Albert] Lilius, T. E. [Tor Evert] Karsten ja [Gunnar] Landtman. Rafael Karstenin nimeä ei jostain syystä mainita ollenkaan. HKO pöytäkirja 29.5.1937, HYKA/HTA.

41. G. J. Ramstedtin käsikirjoituskokoelma, Coll. 175, Kansalliskirjasto.

42. Syninä olivat virkavapaus (3.4.), ulkomaanmatka (17.4), yksityisasiat (15.5.) ja sairaus (29.5).

43. Aapeli Saarisalo (1977) *Elämäni mosaiikki. Rymättylän räätälin poika kotona ja kaukana*, Porvoo – Helsinki – Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö, 124.

Kustoksen vaihtaminen oli myös siinä mielessä taktista, että se tapahtui niin lyhyellä varoitusaajalla, ettei asialle enää mahdettu mitään. Oli asianlaita miten tahansa, Ramstedtin esiintyminen kustoksena antoi Puukolle mahdollisuuden toimia vapaasti. Lisäksi taitavana diplomaattina tunnettu Ramstedt pystyi tilaisuuden puheenjohtajana ohjailemaan tilannetta halutulla tavalla ja viemään sen toivottuun päätökseen. Eksegeetti Puukko tarvitsi avukseen myös Hämmäläisen, sillä kansatiede oli vahvasti esillä Schurin tutkimuksessa. Hämmäläisen mukana oleminen loi enemmän uskottavuutta Puukon yritykselle, muuten Schuria vastaan esitetty kritiikki olisi jäänyt vain teologian varaan ja olisi näin ollut liian yksipuolista.⁴⁴

Poliittiset ja vakaumukselliset taustatekijät

Saksalaisella kulttuurilla oli voimakas asema Suomessa ennen toista maailmansotaa.⁴⁵ Saksaan suuntautuminen oli yleistä nimenomaan yliopistomaailmassa. Suomalaiset professorit kävivät Saksassa esitelmöimässä – monethan heistä olivat siellä opiskelleetkin – ja heitä nimitettiin kunniaprofessoreiksi Saksan yliopistoihin.⁴⁶ Vuonna 1936 Ramstedt kutsuttiin Preussin Tiedeakatemian filosofis-historiallisen osaston kirjeenvaihtojäseneksi.⁴⁷

Matti Klingen mukaan aina ei ole helppoa erottaa toisistaan Saksaan suuntautu-

neen kiinnostuksen eri osatekijöitä (kulttuurigermanofilia, edistyksellinen tiede, politiikka jne.).⁴⁸ Esimerkiksi Schurin vasta-vaittäjä, Rafael Karsten oli Saksa-myönteinen ja hänellä oli laajat yhteydet saksalaiseen älymystöön. Hänen teoksissaan ei kuitenkaan ole jälkiä natsi-Saksan ideologisista suuntauksista,⁴⁹ myös juutalaiskysymyksessä hän näyttää olleen jyrkästi eri mieltä. Varsinainen natsistinen toiminta jäi Suomessa vähäiseksi mutta juuri yliopistomiehillä ja taiteilijoilla oli siinä keskeinen rooli.⁵⁰

Suomalaiset professorit, jotka kävivät esitelmöimässä Saksassa tai olivat siellä muuten virkansa puolesta, saattoivat seurata läheltä miten sikäläisissä yliopistoissa diskriminoitiin juutalaisia. Vuodesta 1933 lähtien juutalaisten oikeudet toimia Saksan tiedemaailmassa kapenivat asteittain.⁵¹ Tämä tuli myös lopulta koskemaan juutalaisten oikeutta väitellä tohtoriksi, joka evättiin 15. huhtikuuta 1937 (viisi päivää Schurin väitöstilaisuuden jälkeen).⁵² Juutalaisten kohtelussa otettiin mallia Saksasta, sillä myös Helsingin yliopistossa syrjittiin joitakin opiskelijoita juutalaisen syntyperän vuoksi. Vuonna 1936/37 lääketieteellisen kemian opiskelijalle Leo Skurnikille (1907–76) ehdotettiin provokatiivisesti väitöskirjan aiheeksi kallonmittausta, mistä hän luonnollisesti kieltäytyi – toista mahdollisuutta hänelle ei edes aiottu suoda.⁵³

44. Mikä oli kirkkoherra Ronimuksen suhde tapahtuneeseen jää hämäräksi. Hän oli filosemitistisen ja missionäärisen *Israels Vännerin* (perust. 1904) puheenjohtaja.

45. Mikko Salmela (1998) *Suomalaisen kulttuurifilosofian vuosisata*, Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava, 173–174.

46. Ks. Matti Klinge & al. (1990) 'Helsingin yliopisto 1917–1990', teoksessa Rainer Knapas (toim.) *Helsingin yliopisto 1640–1990* 3. osa, Helsinki: Otava, 148–150; Marjatta Hietala (2006) 'Tutkijat ja Saksan suunta', teoksessa Marjatta Hietala (toim.) *Tutkijat ja sota. Suomalaisen tutkijoiden kontakteja ja kohtaloita toisen maailmasodan aikana. Historian Arkisto* 121, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

47. Hietala (2006) 46–50. Ramstedtin (myöhemmistä) sympatioista kansallissosialismia kohtaan kertoo se, että hän vuonna 1941 suosittelee yhdessä Edwin Linkomiehen kanssa Suomalaisen Tiedeakatemian jäseneksi SS:n alaisen *Abnenerben* johtajaa, indologi Dr. Walter Wüstiä. *Abnenerbe*, jonka päätaivoitteita oli kehittää arjalaisen rodun antropologian ja kulttuurihistorian

tutkimusta, oli vastuussa mm. Dachau keskitysleireillä tehdyistä ihmiskokeista. Heather Pringle (2006) *The Master Plan: Himmler's Scholars and the Holocaust*, London: Fourth Estate.

48. Klinge & al. (1990) 147.

49. Ilona Salomaa (2002) *Rafael Karsten (1879–1956) as a Finnish scholar of religion. The life and career of a man of science*, Helsinki: Helsinki University Press, 76.

50. Klinge & al (1990) 147.

51. Maaliskuun 7. päivä 1933 astui Saksassa voimaan laki (*Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamten-tums*), jonka nojalla juutalaiset ja poliittisesti epäilyksen alaiset erotettiin yliopiston viroista. Vuoteen 1939 mennessä 45 % yliopiston viroista oli korvattu uusilla henkilöillä. Hietala (2006) 35.

52. M. H. Kater (1984) 'Everyday Anti-Semitism in Pre-war Germany: The Popular Bases', *Yad Vashem Studies* XVI, 129–159.

53. Samuli Skurnikin haastattelu, Taru Mäkelän (1997) dokumenttielokuva *David – tarinoita kunniaista ja häpeästä*, Helsinki: For real Productions. Skurnikin

Rotuoppi oli saanut vahvan jalansijan Helsingin yliopiston lääketieteellisessä tiedekunnassa. Valtion kustantamalla laajalla kallonmittauksiin ja veriryhmiin perustuvalta rotututkimuksella pyrittiin selvittämään suomalaisten alkuperä.⁵⁴ Kaikki rotuopin kannattajat eivät kuitenkaan hyväksyneet antisemitistisiä käsityksiä.⁵⁵ Niin ikään juutalaisen syntyperänsä vuoksi lääketieteen lisensiaatti Moses Hirschowitz (myöh. Zewi; 1908–2002) joutui jättämään vuonna 1937 silmätautien klinikan.⁵⁶ Mauno Vannas, josta oli samana vuonna tullut silmätautiopin professori, ei halunnut, että juutalainen väittelee hänen alaisuudessaan.⁵⁷ On huomattavaa, että Helsingin yliopistossa tapahtui vuoden aikana kolme juutalaiseen opiskelijaan kohdistunutta syrjintää. Tämä ei välttämättä todista järjestelmällisestä diskriminaatiosta mutta kertoo jotakin yliopistossa vaikuttaneesta juutalaisvastaisesta ilmapiiristä.

Marraskuun 9. ja 10. välisenä yönä 1938 tapahtui juutalaisiin kohdistunut väkivaltainen aalto. Kristalliyön (*Pogromnacht*) jälkeen Amsterdamin yliopiston oikeustieteellinen tiedekunta vetosi eurooppalaisiin yliopistoihin, jotta nämä antaisivat myötätuntolausunnon Saksan juutalaisten puolesta.⁵⁸ Helsingin yliopisto ei katsonut aiheelliseksi suostua pyyntöön. Rikosoikeuden

lähimpänä esimiehenä toimi lääketieteellisen kemian professori Paavo Simola. Mainittakoon myös, että tuolloin laitoksella vaikutti myös lääketieteellisen kemian dosenttina ja professorina Erkki Leikola, josta tuli vuonna 1940 perustetun kansallissosialistisen Suomen Valtakunnan Liiton jäsen. SVL:n viralliseen ohjelmaan kuului juutalaisvastaisuus. Henrik Ekberg (1991) *Führerns trogna följeslagare – den finländska nazismen 1932–1944*, [Helsingfors] Schildts, 343.

54. Päiviö Tommila & al. (toim.) (2000a) *Suomen tieteen historia 3. Luonnontieteet, lääketieteet ja tekniset tieteet*, Porvoo – Helsinki – Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö, 548–550.

55. William I. Brustein (2003) *Roots of Hate. Antisemitism in Europe before the Holocaust*, Cambridge: Cambridge University Press, 101.

56. Hirschowitz siirtyi fysiologian laitokselle Ragnar Granitin tutkimusryhmään ja väitteli vuonna 1939. Uno Wegelius (2002) 'Moses Zewi In Memoriam', *Hakebila* 2, 52.

57. Mikael Zewi (1999) 'Mauno Vannas oli sekä natsi että antisemiitti', *Hakebila* 1, 5–6. Vannas toimi yllä mainitun SVL:n puheenjohtajana.

58. Kyseistä kirjettä ei löydy esim. Oikeustieteellisen tiedekunnan arkistosta (tiedekunnan pöytäkirjat),

professori Brynolf Honkasalo kommentoi tilannetta 3. tammikuuta 1939 Yleisradion asiantuntijaryhmän suljetussa keskustelussa seuraavasti:⁵⁹

Kun me ilmoitimme, että emme me voi siitä lausua mitään, sitä eikä tätä, olemme tiedottaneet vain kaikille jäsenille, ettemme lausu siitä mitään, [vastattiin Amsterdamista] että: "Lähetettäkää nyt, ettekö voi antaa myötätuntolausuntoa?", että: "Sata yliopistoa on jo antanut." Se oli oikein juutalaismaista tilaamista! Siellä Amsterdammassa on juutalaisvalta kova.

Helsingin yliopistoon tuli myös yksityisiä avunpyyntöjä: elokuussa 1938, viisi kuukautta Itävallan *Anschlussin* jälkeen, saapui rehtori Kaarlo Linkolalle kirje Wienin juutalaiselta romanistilta, Dr. Richard Barthilta, jossa hän vedoten juutalaisten ahdinkoon Itävallassa hakee koulutustaan vastaavaa työtä Helsingin yliopistosta.⁶⁰ Hakemukseen vastattiin kielteisesti.

Yleisiä juutalaisvastaisia ennakkoluuloja, populaarista antisemitismia oli Suomessa. Juutalaisista esitetyt kielteiset käsitykset olivat universaalisti hyväksytyjä ja perustuivat osaltaan "luotettavista lähteistä saatuun tietoon". Esimerkiksi laajalevikkoinen *Pieni Tietosanakirja* (1926)⁶¹ tuo esille yleisiä käsityksiä juutalaisten "rodullisista" erityispiirteistä ja esittää heistä kolme stereotypiaa⁶², oikeuttaen näin epäsuorasti juutalaisiin kohdistuvan syrjinnän:

Kanslerinviraston arkistosta (saapuneiden kirjeiden diaari), Keskushallinnon arkistosta (konsistorin pöytäkirjat, saapuneiden kirjeiden diaari, rehtorinviraston kirjeenvaihto).

59. Yleisradion asiantuntijaryhmän 3. tammikuuta 1939 käymä keskustelu siitä, voiko juutalaiskysymystä käsitellä julkisesti radiossa (keskustelusta tehtiin epävirallinen nauhoitus, ks. Mäkelä 1997). Keskustelussa, joka on mielenkiintoinen kaleidoskooppi ajan juutalaisvastaisista mielipiteistä, olivat mukana Yleisradion esitelmäpäällikkö Jussi Koskiluoma, dogmatiikan ja siveysopin professori Eino Sormunen, sosiaalhistorian ja sosiaalipolitiikan lehtori Heikki Varis ja rikosoikeuden professori Brynolf Honkasalo.

60. *An das hochblöbliche Rektorat der Universität Helsingfors* 26.8.1938, HYKA, Keskushallinnon arkisto, Rehtorinviraston kirjeenvaihtoa 1891–1945, Fab.

61. Jaakko Forsman & al. (toim.) (1926) *Pieni Tietosanakirja*, Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava, 131.

62. Ks. Brustein (2003) 177, 266.

Juutalaisvastaista mielialaa, n. s. antisemitismia on silti olemassa monessa maassa, mikä johtuu paitsi juutalaisten erinomaisen taloudellisen menestyksen aiheuttamasta kateudesta myös heidän epälojalisista kauppatavoistaan sekä siitä määräävästä asemasta, mikä heillä on Venäjän bolševismissa.

Juutalaisten kansallinen uskottavuus oli kyseenalainen; heidän uskottiin olevan lojalimpia omalle kansalleen kuin Suomelle.⁶³ Outi Karemaa toteaaakin, että ”juutalaisten epäilyttävyys näyttää tuolloin olleen itsestään selvää”.⁶⁴ Juutalaisvastaisia asenteita ruokkivat myös aikakauslehtien sarja- ja pilakuvat ja jopa kaunokirjallisuus.⁶⁵ 1900-luvun alun sivistyneistönkään parissa juutalaisvastaiset kannanotot eivät olleet epätavallisia. Jean Sibeliuksen päiväkirjoista käy ilmi hänen ennakkoluuloinen asennoituminen juutalaiseen säveltäjään ja kapellimestariin Moses Pergamentiin (1893–1977).⁶⁶ Yhteiskunnallisessa elämässä juutalaisvastaisuus näkyi muun muassa siinä, että juutalaisten lääkäreiden, lakimiesten ja muusikoiden oli vaikea edetä urallaan ja tulla nimitetyksi korkeisiin virkoihin.⁶⁷

Aikalaiskuvausten perusteella juutalaisvastainen ilmapiiri kiristyi erityisesti vuosien 1936–38 aikana myös Suomessa. Käytännössä tämä saattoi johtaa ikäviin välikohtauksiin julkisilla paikoilla sekä kiusantekoon ja uhkailuun.⁶⁸ Myös radikaali antisemitismi nosti päätään äärioikeistolaisryhmien ja kansallissosialistien toimesta, erityisesti tämä näkyi heidän lehdistössään.⁶⁹ Radikaali antisemitismi jäi kuitenkin marginaaliseksi ilmiöksi Suomessa, osittain senkin vuoksi, että juutalaiset olivat prosentuaalisesti hyvin pieni ryhmä (vuonna 1939 noin 0,05 % koko väestöstä).

Schurin puolustajien ja vastustajien vakaumukselliset taustat

Schurin väitösprosessissa mukana olleiden henkilöiden vakaumuksellinen ja poliittinen tausta heijastuu monin tavoin tapahtumien kulkuun. Lisäksi itse henkilöt muodostavat mielenkiintoisen ihmissuhdeverkoston. Schurin puolustajat ja vastustajat jakautuvat

selvästi kahteen leiriin. Puolustajat (Karsten, Westermarck, Hirn) olivat liberaaleja, ruotsinkielisiä sekä kirkko- ja uskontokriittisiä. Schur itsekin edusti näitä arvoja.⁷⁰ Vastustajat (Puukko, Ramstedt, Hämäläinen, Gummerus, Schmidt) puolestaan olivat konservatiiveja ja oikeistolaisia, he puolustivat kirkon ja valtion yhteenkuuluvuutta (”kirkko, koti ja isänmaa”) ja osa heistä ajoi suomenkielen ylivaltaa. Jotkut näiden kahden ryhmittymän henkilöistä olivat ottaneet henkilökohtaisesti yhteen jo vuosia aiemmin, ja kiista Schurin väitöskirjasta voidaan nähdä eräänlaisena jatkumona heidän välisilleen näkemyseroille.

Puukon ja Karstenin välinen kiista, johon liittyvät myös Westermarck ja Hirn, juontaa heidän opiskeluaikansa seuratoimintaan. Westermarckin oppilas Karsten oli aktiivinen radikaalissa ruotsinkielisessä *Prometheus*-seurassa (perustettu 1905), Puukko

63. Matti Klinge (1972) *Vihan veljistä valtiotalouspolitiikkaan. Yhteiskunnallista ja kansallista näkemystä 1910- ja 1920-luvuilta*, Porvoo – Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö, 160–161.

64. Outi Karemaa (1998) *Vihollisia, vainoojia ja syöpäläisiä. Venäläisviba Suomessa*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 183.

65. Eero Kuparinen (1999) *Aleksandriasta Auschwitziin – antisemitismin pitkä historia*, Jyväskylä: Ateena, 271; Karmela Bélinki (2000) 'Shylock in Finland: The Jew in the Literature of Finland 1900–1979', *Nordisk Judaistik* Vol. 21, no. 1–2, 45–56.

66. Fabian Dahlström (toim.) (2005) *Jean Sibelius. Dagbok 1909–1944*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 204, 206, 234, 235. Nämä ajatukset eivät kuitenkaan heijastuneet hänen työ- ja ystävyys-suhteeseensa juutalaisyhteyksiin (kristinuskoon kääntyneen) liedlaulajan, Ida Ekmanin kanssa, jolle hän omisti monia laulujaan.

67. Tuulevi Levin-Silvenius (2003) 'Naum Levin. Viulutaiteilija, HKO:n konserttimestari', *Hakebila* 3, 29–31. Uno Wegelius (2002) 52. Simo Muir (2006) 'Vanha juutalainen musiikki Helsingissä. Historiallis-kielitetieteellinen katsaus', *Musiikki* 1, 3–41. Samuel Maslovatin haastattelu, Mäkelä (1997).

68. Ks. Torvinen (1989) 118; Samuel Maslovatin ja Samuel Hirschowitzin haastattelu, Mäkelä (1997).

69. Ks. Jari Hanski (2006) *Juutalaisvastaisuus suomalaisissa aikakauslehdissä ja kirjallisuudessa 1918–1944*, Helsinki: Kirja kerallaan. Artikkeleissa näkyi selkeästi ulkomainen, erityisesti saksalainen vaikutus.

70. Schur ei ollut uskonnollinen, vaikka toimi uskonnon- ja hepreanopettajana. Yhtenä osoituksena tästä on hänen testamenttinsa, missä hän kielsi minkäänlaisen hautajaispuheiden pitämisen omilla hautajaisissaan. Lisäksi hautakiven tuli merkitä vain hänen etu- ja sukunimensä sekä syntymä- ja kuolinpäivänsä. SPH/SJA/KA.

sitä vastustavassa suomenkielisessä Teologisessa Lauantaiseurassa (perustettu 1896).⁷¹ Prometheus-seuran tavoitteina olivat mm. uskonnonvapaus ja kirkon erottaminen valtiosta. Prometheus-seura ei ollut vain papiston vastaisten ideoiden linnake vaan myös sekulaarin humanismin puolestapuhuja. Uskonto haluttiin ikään kuin työntää taka-alalle ja kehittää kristinuskoa kohti uusia muotoja kuten Ilona Salomaa on todennut.⁷²

Prometheus-seura ja sen edeltäjä *Euterpe* (perustettu vuonna 1896) oli syntynyt positivismiin, evolutionismiin, empirismiin, liberalismiin ja sosialismiin myötä. Westermarck toimi Prometheus-seuran puheenjohtajana, hänen oppilaansa Hirn oli puolestaan sen aktiivijäsen ja oli toiminut *Euterpe*-lehden toimittajana.⁷³ Westermarckin mielestä oli käsittämätöntä, että yhteiskunnassa vallitsi yksi etuoikeutettu uskonto, joka suhtautui vihamielisesti muihin uskontoihin. Tässä mielessä Prometheus-seuralla ja Schurin edustamalla *Wissenschaft des Judentumsilla* oli yhteneväiset päämäärät. Prometheus-seuran ja Teologisen Lauantaiseuran välisen diskurssin keskeisin kiistakapula oli juuri kirkon ja valtion suhde toisiinsa. Seurat järjestivät yhteisiä väittelytilaisuuksia ja harjoittivat julkaisutoimintaa.

Karstenin kohokohta Prometheus-seuran toiminnan aikana oli hänen vertailevaan uskontotieteeseen lukeutuva kirjansa *Hedendom och kristendom* (1910). Puukko hyökkäsi jyrkin sanoin kirjaa vastaan *Vartijassa* ilmestyneessä artikkelissaan vuonna 1912. Hänen mukaansa Karstenin työ ilmensi objektiivisen tieteen tekemisen sijaan tarkoitushakuista kristinuskon kritiikkiä. Puukon oli vaikea hyväksyä Raamatun merkitystä ja arvoa alentavia väitteitä.

Prometheus-seuran radikaaleimman jäsenen, Rolf Lagerborgin väitöskirja *Moralens väsen* hylättiin Helsingin yliopistossa vuonna 1900. Työ kuitenkin oikeutti Émile Durkheimin tarkastamana tohtorin arvoon Pariisin Sorbonnessa.⁷⁴ Lagerborg kohtasi poleemisten näkemyksiensä vuoksi teologien ja isänmaallisten piirien vastustusta, eikä sen vuoksi pystynyt etenemään Helsingin yliopistossa.

Karstenin teoreettiset näkemykset kokivat inflaation 1920-luvun lopulta lähtien ja hänen arvostuksensa laski kovasti.⁷⁵ Kritiikin kasvaessa Karstenin edustamaa sosiaaliantropologista paradigmaa kohtaan, hänestä tuli hyvin poleeminen persoona 1930- ja 40-luvulla. Hän julisti monia tiedemiehiä epäpäteviksi, mikä johti siihen, että häneen suhtauduttiin entistä varauksellisemmin. Tällä oli varmasti vaikutusta siihen, että hänen Schurin väitöskirjaa puoltavia lausuntojaan ei otettu vakavasti.

Teologian professori Puukko oli poliittiselta vakaumukseltaan oikeistolainen. Hän oli vuonna 1922 perustetun suomalaisnationalistisen Akateemisen Karjala-Seuran (AKS) seniorijäsen sen alusta lähtien. AKS ja erityisesti sen sisäpiirinä toiminut Vihan veljet lietsoivat maassa ”ryssävihaa”, joka kohdistui venäläisiin ala-arvoisena rotuna ja bolševikkeina.⁷⁶ Heidän ideologiansa sisälsi ajatuksen myös juutalaisten kuvitellusta johtoasemasta Neuvostoliitossa. Puukko vastusti julkisesti sosialismia ja kommunismia kirjoituksissaan.⁷⁷

Pauli M. K. Niemelä pohtii teoksessaan Puukon suhdetta saksalaiseen kansallissosialismiin ja juutalaisvainoihin. Niemelän mukaan on hämmästyttävää, että Puukko ei käsitellyt aihetta missään,⁷⁸ vaikka hänellä saksalaisen vaimonsa ja opiskeluaikana luotujen kontaktien vuoksi oli paljon yhteyksiä Saksaan. Niemelä toteaa, että ”vaikeneminen oli myös kannanotto” ja että ”leimautumisen pelko ja läheisten suojele saattoivat olla syynä totaaliseen vaikenemiseen”.

Suomen kirkolliset johtajat eivät syyllistyneet Saksan juutalaisvainojen hyväksymi-

71. Niemelä (1999) 18; Salomaa (2002) 210–215.

72. Salomaa (2003) 504.

73. Salomaa (2002) 200–211, 242.

74. Päiviö Tommila & al. (toim.) (2000b) *Suomen tieteen historia 2. Humanistiset ja yhteiskuntatieteet*, Porvoo – Helsinki – Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö, 182.

75. Kirjeenvaihto Ilona Salomaa kanssa, maaliskuu 2007.

76. Karemaa (1998) 155–157, 174; Klinge (1972) 57–65.

77. Niemelä (1999) 22, 205, 207.

78. Puukon toimittamassa *Teologisessa Aikakauskirjassa* paheksuttiin useissa kirjoituksissa juutalaisvastaisuutta vuonna 1936. Niemelä (1999) 207.

seen.⁷⁹ Tämä ei suinkaan estänyt lämpimien suhteiden ylläpitämistä – juutalaisvainoista yksinkertaisesti vaiettiin. Puukolla oli merkittävä rooli Saksan kirkon, joka halusi tehdä selvän pesäeron juutalaisten kanssa, ja Suomen kirkon yhteistyössä.⁸⁰

Kansallissosialistinen ideologia heijastui myös suomalaisten teologien tutkimukseen: Puukko ehdotti 1930-luvun lopulla Aarre Lauhan tutkimuksen aiheeksi ”pohjola ja pohjoisia kansoja” koskevia ennustuksia Vanhassa testamentissa.⁸¹ Teoksensa, *Zaphon, Der Norden und die Nordvölker im Alten Testament* (1943), alkusanoissa Lauha viittaa ”pohjoisten maiden ja kansojen erityisijään ideologisessa ajattelussa”, mikä voidaan tulkita viittaukseksi arjalaiseen rotuun ja herrakansa-aatteeseen.

Puukon ja Schurin välinen suhde on hyvin keskeinen Schurin väitösprosessin kannalta, sillä he olivat tunteneet toisensa henkilökohtaisesti useita vuosia. Schurille vuonna 1932 kirjoittamassa suosituksessaan Puukko toteaa, että:

herra Schur täydellisesti hallitsee näitä kieliä [arameaa ja hepreaa] ja että hänellä sitä paitsi on perusteelliset tiedot Vanhaa Testamenttia koskevassa talmudilaisessa ja midrash-kirjallisuudessa. Hänen tietonsa vastaisivat hyvin ”laudatur”-arvosanaa teologian lisensiaattitutkinnossa.⁸²

Lausunnosta huomaa, että Schur oli tehnyt suuren vaikutuksen Puukkoon. Jopa niin, että Raamatun käännöskomiteaan kuulunut Puukko käytti Schuria heprean asiantuntijana ja neuvonantajanaan Vanhan testamentin käännöksiin liittyvissä kysymyksissä.⁸³ Keskenään Schur ja Puukko kommunikoiivat saksaksi. *Teologisen Aikakauskirjan* päätoimittajana Puukko hyväksyi Schurin artikkelin lehteensä. Asiakirjojen valossa saa myös sellaisen käsityksen, että nimenomaan Puukon ansiosta Schurista tuli Suomen Itämaisen Seuran jäsen.⁸⁴

1930-luvun puolessa välissä Puukon suhtautuminen Schuriin muuttui kuitenkin radikaalisti. Schurin väitellessä Puukko ei ole enää valmis lunastamaan ”sanojaan” Schurin laudatur-arvosanasta. Puukon mielen-

muutoksen takana oli Schurin hakeutuminen Puukon ”arkkivihollisen” Karstenin oppilaaksi westermarckilaisten leiriin.⁸⁵ Puukko oli mitä ilmeisimmin toivonut Schuria omaan tutkijapiiriinsä ja koki tulleensa petetyksi. Schurin edustamalla uskontotieteellä, joka oli erillistynyt 1860-luvulla omaksi tieteenalakseen, ei tuolloin ollut Helsingin yliopistossa omaa oppituolia vaan sitä harjoitettiin kolmen eri tieteenalan – teologian, sosiaaliantropologian (käytännöllisen filosofian) ja suomalais-ugrilaisen kansanrunouden tutkimuksen puitteissa. Hyvin kuvaavaa on, että Schurin väitöskirjan bibliografiassa on yksitoista Karstenin kirjaa ja artikkeleita mutta ei yhtään Puukolta.⁸⁶ Puukon ärtymystä lisäsi varmasti se, että Karstenista ja Schurista tuli vuosien mittaan läheisiä ystäviä.⁸⁷

79. Matti Myllykoski & Svante Lundgren (2005) *Murhatun Jumalan varjo. Antisemitismi kristinuskon historiassa*, Helsinki: Yliopistopaino, 364–365.

80. Puukolla oli hyvät suhteet Saksan johtaviin teologeihin. Vuonna 1940 hänestä tuli perustetun Luther-Agricola-seuran puheenjohtaja. Seura tuli symbolisoimaan suomalais-saksalaista kirkollista ja tieteellistä yhteistyötä ja sillä oli myös poliittinen päämäärä maiden suhteiden lujittajana. Eino Murtorinne (1975) *Veljeyttä viimeiseen saakka. Suomen ja Saksan kirkkojen suhteet toisen maailmansodan aikana 1940–44*, Suomen Kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 94, Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen seura, 54–56, 127–128.

81. Aarre Lauha (1943) *Zaphon, Der Norden und die Nordvölker im Alten Testament, Annales Academiae Scientiarum Fennicae B XLIX*, Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 3.

82. *Täten todistan...* 20.5.1932. SPH/SJA/KA.

83. Puukon käsikirjoituskokoelmassa (Kansalliskirjasto, Coll. 286) on Schurin 16.4.1932 Puukolle lähettämä saksankielinen kirje, jossa hän esittää useita eri käännösvaihtoehtoja Jesajan kirjan 65. lukuun liittyen.

84. Suomen Itämaisen Seuran Schurille lähettämän kutsun tulla jäseneksi seuraan on allekirjoittanut Puukko. *Finska Orient-Sällskapet* 13.10.1933. SPH/SJA/KA.

85. Tommila & al. (2000b), 163–167. Uskontotieteen oppituoli perustettiin vasta 1970, teologiseen tiedekuntaan. Puukkoa on kuvattu historiallisen raamatuntutkimuksen vakiinnuttajaksi Suomessa. Hän ei kuitenkaan halunnut samaistua suoraan uskonnonhistorian koulukuntaan. Niemelän mukaan Puukko käytti historiallisen tutkimuksen metodia koko laajuudessaan. Niemelä (1999) 68, 229.

86. Westermarckilainen koulukunta oli kaiken kaikkiaan vahvasti esillä: Westermarckilta itseltään oli kolme kirjaa ja G. Landmanilta yksi.

87. Samana vuonna syntyneiden, Karstenin ja Schurin välille muodostui lähempi tuttavuus. 25.7.1925 päiväämässä kirjeessään Schur kiittää Karstenia vieraanvarai-

Vaakakupissa painoi myös Schurin vemmistolaisuus. Taistelu ”bolševikkeja” vastaan yltyi 1930-luvulla ja myös suomalaisissa äärioikeistolaisissa julkaisuissa juutalaiset samaistettiin kommunisteihin – tässä kunnostautuivat myös kirkonmiehet.⁸⁸

Mitä ilmeisimmin Puukon suhtautuminen juutalaiseen muuttui rotuvihaa lietsovassa ilmapiirissä. Hän, kuten saksalaiset virkaveljensä, käänsi selkänsä ennen arvostamalle juutalaiselle tutkijakollegalleen. Puukon oppi-isä ja hyvä ystävä,⁸⁹ Leipzigin yliopiston teologian professori Gerhard Kittel, johon Puukko oli myös läheisesti yhteydessä,⁹⁰ oli Saksan teologien edustaman antisemitismin keulahahmoja. Kittel julkaisi 1933–44 useita artikkeleita, jotka kiihottavat vihaamaan ja herjaamaan juutalaisia ja tukivat lämpimästi kansallissosialistien harjoittamaa juutalaispolitiikkaa.⁹¹ Pääteoksessaan *Die Judenfrage* (1933) Kittel pohtii ratkaisua juutalaiskysymykseen ja näkee parhaaksi vaihtoehdoksi juutalaisten eristämisen.⁹² Robert Michaelin mukaan ”kristittyjen teologinen ja rodullinen antisemitismi valmisti, koulutti ja rohkaisi suurta määrää saksalaisia [–] tekemään yhteistyötä Hitlerin hallinnon kanssa ja hyväksymään Hitlerin ’lopullisen ratkaisun’ juutalaiskysymyk-

suudesta ja viittaa heidän käymäänsä keskusteluun Karstenien kesänviettopaikassa Lohjalla. SPH/SJA/KA. Saloman (2002, 76) mukaan Schur oli Karstenin parhaita ystäviä ja Schurin pojan Boriksen kaaduttua talvisodassa heidän ystävyytensä läheni entisestään.

88. Hanski (2006) 200, 291.

89. Niemelä (1999) 14–16, 58.

90. Puukon käsikirjoituskokoelmassa (Kansalliskirjasto, Coll. 286) on Gerhard Kittelin kaksi hänelle vuonna 1922 lähettämää korttia, jotka koskevat Kittelin julkaisemaa artikkelia uskonnon ja kristinuskon tilaa Saksassa. Kittel toivoi Puukon käsittelevän artikkeliaan suomalaisessa teologisessa julkaisussa. Puukko osoitti tähän kiinnostusta.

91. Robert B. Ericksen (1985) *Theologians under Hitler: Gerhard Kittel, Paul Althaus and Emmanuel Hirsch*, New Haven & London: Yale University Press, 30–31. Kittel oli asiantuntijajäsenenä Walter Frankin vuonna 1936 perustamassa antisemitistisessä *Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlandissa*, ja toimi sen juutalaiskysymystä tutkivan osaston yhteydessä. Sodan jälkeen Kittel vangittiin ja tuomittiin osallisuudestaan rotuvihan lietsontaan.

92. Kirjassa Kittel tuo esille neljä vaihtoehtoa juutalaiskysymyksen ratkaisemiseksi: tuhoamisen, sionismin, assimilaation ja eristämisen. Ericksen (1985) 55–56.

seen”.⁹³ Juutalaisten katsottiin ansainneen kohtalonsa ja sen uskottiin olevan osa ”Jumalan suunnitelmaa”.⁹⁴ Antisemitismi sai aluksi myös vuonna 1934 perustetun Saksan tunnustuksellisen kirkon (*Bekennende Kirche*) hyväksynnän.⁹⁵

Myös Schurin muiden vastustajien kohdalla löydämme kytköksiä (ääri)oikeistolaisuuteen ja saksalaiseen kansallissosialismiin. Ramstedt ja Herman Gummerus toimivat anti-bolševistisessä Prometheus-kerhossa (huom., ei sama kuin yllämainittu Prometheus-seura), Ramstedt puheenjohtajana, ja toimittivat sen *Prometheus*-lehteä.⁹⁶ Seura kannatti ja avusti AKS:n toimintaa. Gummeruksella oli vahva äärioikeistolainen tausta: hän oli yksi Isänmaallisen kansanliikkeen (IKL) perustajista.⁹⁷ Antisemitismi tai rotuoppi ei kuulunut IKL:n viralliseen ohjelmanjulistukseen, mutta kuitenkin liikkeen *Ajan Suunta* -lehdessä oli jyrkkiä juutalaisvastaisia artikkeleita.⁹⁸ Ramstedt ja Schmidt olivat läheisiä työtovereita. Kaukasologi Schmidt käänsi ja toimitti Ramstedtin kirjoja ja artikkeleita saksaksi.⁹⁹ Ramstedtia ja Schmidtiä sekä Hämäläistä yhdisti myös toiminta Suomalais-ugrilaisessa seurassa.

Hämäläisen poliittinen kanta tulee esille hänen kiihkoisanmaallisessa käytöksessään Schurin väitöstilaisuudessa. Välikohtaus ilmentää konkreettisella tavalla Helsingin

93. Robert Michael (2006) *Holy Hatred: Christianity, Antisemitism, and the Holocaust*, New York: Palgrave MacMillan, 156.

94. Michael (2006) 156–161.

95. Tunnustuksellinen kirkko syntyi protestina kansallissosialismia kannattavalle Saksan evankeliselle kirkolle (*Deutsche Evangelische Kirche*). Tunnustuksellisen kirkon johtajien, kuten Dietrich Bonhoefferin mielipide juutalaisvainoja kohtaan kuitenkin muuttui ja he yrittivät auttaa Saksan juutalaisia. Bonhoeffer joutui tästä syystä keskitysleirille, missä hän menehtyi. Myllykoski & Lundgren (2005, 364–365) kuvaa itsenäisyyden saavuttamisen jälkeistä Suomen kirkkoa ”vankasti porvarilliseksi ja oikeistolaiseksi instituutioksi”.

96. Prometheus-kerho oli kansainvälisen Prometheusliiton jäsen, Prometheus-kerho pyrki ajamaan mm. Neuvostoliiton vähemmistöjen oikeuksia. Halén (1998) 291.

97. Gummerus joutui kuitenkin myöhemmin jättämään IKL:n ruotsinkielisyytensä vuoksi.

98. Kuparinen (1999) 274, 277; Hanski (2005) 87, 291.

99. Halén (1998) 64.

yliopistossa toistakymmentä vuotta vallinnutta kielikiistaa. Vuoden 1925 Ylioppilaskunnan kokouksissa vaadittiin 1923 yliopistolain muuttamista ja yliopiston suomalais-tamista kokonaan.¹⁰⁰ Uutta yliopistolakiehdotusta käsiteltiin juuri Schurin väitöksen alla, ja Schurin väitöspäivänä, lauantaina 10. huhtikuuta järjestettiin suuri yleisökokous Vanhalla ylioppilastalolla, missä keskusteltiin siitä, minkälaisiin toimenpiteisiin pitäisi ryhtyä suomalaisuusvaatimusten läpiviemiseksi. Huhuttiin jopa yliopiston ”miehittämistä” ja ”miehityslakosta”.¹⁰¹ Päivän kireä tunnelma lienee heittänyt varjonsa myös Schurin väitöstilaisuuden ylle. Lehdistö seurasi tarkkaan lain käsittelyä ja siitä syntyneitä keskustelua – Schurin väitöstilaisuudesta ei näytä löytyvän mitään mainintaa.¹⁰²

Aapeli Saarisalo ei kuulunut kumpaakaan edellä kuvattuun ryhmään. Hänen uskonnollista vakaumustaan voidaan luonnehtia herätyskristilliseksi. Hän oli toiminut lähetysaarnajana Palestiinassa vuosina 1924–26.¹⁰³ Saarisalon ja Puukon välillä oli kuitenkin myös kahnauksensa. Tämä oli alkanut noin kahdeksan vuotta ennen Schurin väitöstä. Saarisalo nimitettiin vuonna 1929 Vanhan testamentin selitysoffin professorin viransijaiseksi, varsinaisen professorin, Puukon, ollessa estyneenä raamatunkäännöskomitean työn tähden.¹⁰⁴ Tämä tehtävä kuitenkin otettiin häneltä pois ennen kuin hän ehti edes aloittaa. Saarisalon edustama fundamentaalinen Raamatun tulkinta ei miellyttänyt hallitsevan teologian edustajia. Tämä näkyi Saarisalon mukaan pitkään hänen kirjojensa ja artikkeleidensa yleisenä halveksumisena; häneltä myös evättiin pääsy opettajaksi pappisliiton tieteellisille kursseille.¹⁰⁵ Viimekädessä Saarisalo ei saanut virkaa teologisesta tiedekunnasta ja päätyikin lopulta Historiallis-kielilitieteelliseen osastoon. Saarisalon toimiminen Schurin väitöstyön esitarkastajana ei ymmärrettävistä syistä lisännyt mitenkään Puukon sympatioita Schuria kohtaan.

Antisemitismi Schurin vastaisissa lausunnoissa

Schurin väitöskirjaa vastaan esitetyissä lausunnoissa on useita antisemitistisiä kannan-

ottoja. Selvimmin nämä tulevat esille Puukon ajatuksissa, jotka edustavat kristillistä antisemitismia (anti-judaismia).¹⁰⁶ Nämä käsitykset välittyivät myös Puukon ”oikean käden”, Ramstedtin lausunnosta (24.4.). Ramstedtin, Hämäläisen ja Schmidtin lausunnoissa nousee esille myös (rotu)antisemitistisiä käsityksiä juutalaisten degeneroivasta ja demoralisoivasta vaikutuksesta. Nämä tulevat esille hienovaraisina vihjauksina, joiden tarkoituksena on saattaa Schur epäilyttävään valoon. Schurin juutalaisuus tuodaan esille epäsuorasti, korostetuimmin se näkyy Puukon lausunnossa. Olisi epätoimennäköistä, että yliopiston pöytäkirjoista ja niiden liitteistä löytyisi suoria antisemitistisiä syytöksiä ja nimittelyä.¹⁰⁷

100. Klinge & al. (1990) 73, 87–90. Suomenkieliset opiskelijat halusivat muutoksen vuoden 1923 yliopistolakiin, jonka koettiin olevan kiinnitetty ”ruotsalaisen yläluokan ja ruotsalaisen hengen talutusnuoraan”. Kielikysymystä käsiteltiin eduskunnassa vuodesta 1925 lähtien.

101. ’Ylioppilait liikehtivät yliopistolakiehdotuksen johdosta’, *Helsingin Sanomat* 10.4.1937. Uusi ylioppilaslaki hyväksyttiin huhtikuussa vuonna 1937. Suuria muutoksia se ei tuonut mukanaan. Klinge & al. (1990, 98) toteaa seuraavaa: ”Laissa oli kahdessa kohdassa julistuksellista sävyä, jonka tarkoituksena oli oikeastaan hämäämällä tyydyttää suomalaisuusrintamaa.” Uudessa laissa määriteltiin mm. ruotsinkielisten professuurien kiintiöt sekä uutena asiana ruotsinkielisen oppilaan oikeus ”harjoituksissa, kuulusteluissa, ja koeksissa sekä suullisesti, että kirjallisesti käyttää äidinkieltään”.

102. Ainakaan *Helsingin Sanomat*, *Uusi Suomi* ja *Hufvudstadsbladet* eivät käsittele asiaa.

103. Hanski (2006) 97. Hanski käsittelee tutkimuksessaan Saarisalon asennetta juutalaisiin (sivut 97–99). Saarisalon kirjoituksissa tulee esille ajalle tyypillisiä juutalaisvastaisia asenteita, erityisesti koskien ”itajuutalaisia”, joita Schurkin edusti.

104. Saarisalo sanoo syyksi saarnan, jonka hän oli pitänyt yliopiston avajaisjumalanpalveluksessa vuonna 1929. Saarisalo (1977) 24.

105. Saarisalo (1977) 123–131.

106. Termi *antijudaismi* on syntynyt holokaustin jälkeisenä aikana teologien parissa kuvaamaan uskonnollisin perustein motivoitua juutalaisvastaisuutta vs. *rotuantisemitismi*. Näin on haluttu luoda etäisyyttä kristinuskon perinteisen juutalaisvastaisuuden ja natsi-Saksan harjoittaman antisemitismin välille. Raja näiden termien välillä on kuitenkin häilyvä ja siksi termi *kristillinen antisemitismi* on oikeutetumpi. Ks. Myllykoski & Lundgren (2005) 17–20.

107. Asianomaisten arkistoihin päätyneessä kirjeenvaihdossa ja päiväkirjoissa ei ole mitään mainintaa Schurin väitösohjelmasta.

Puukon edustama kristillinen antisemitismi tulee esille hänen negatiivisesta asennoitumisesta Schurin käyttämiin ”juutalaisiin lähteisiin”, jotka viittaavat talmud- ja midraškirjallisuuteen. Schur käytti tätä aineistoa primäärisenä lähteenä Raamatun tekstien ohella, ei siis rinnasteisena tiedekirjallisuuden kanssa. Myös väitöskirjan bibliografiasa nämä on erotettu toisistaan. Rabbinistisen kirjallisuuden arvostus oli heikko protestanttisten teologioiden keskuudessa. Sen nähtiin kuuluvan niin kutsuttuun eksiilin jälkeiseen aikaan tai ”myöhäisjuutalaisuuteen” (*Spätjudentum*) eli toisen temppelein ja sen jälkeiseen juutalaisuuteen. Liberaalteologian uskonnonhistorialliset koulukunnat arvostivat profeettoja, joita he pitivät juutalaisuuden korkeimpana saavutuksena; Jeesus oli sisällyttänyt opetuksensa kaiken, mikä profeettojen sanomassa oli arvokasta.¹⁰⁸

Korkeat eettiset ja inhimilliset arvot liitettiin näin kristinuskoon, kun taas juutalaisuutta leimasi synkkä lakihurskaus. Sen kehitys oli jäänyt puolitiehen jatkaen rappeutumistaan rabbiin ja talmud-oppineiden vaikutusvallan alla. Vanha testamentti nähtiin kirjoituskokoelmana, joka todisti kristinuskon ja kirkon puolesta, juutalaisuutta ja juutalaisia vastaan. Puukon lauseesta ”–kun ne [talmud- ja midraškirjallisuus] samasta asiasta esittävät aivan eri mielipiteitä, vieläpä asiasta, joka Vanhan testamentin alkutekstin mukaan on jokseenkin selvä” käy ilmi hänen ärtymyksensä sille, että Schur asettaa rabbinistisen kirjallisuuden Vanhan testamentin kanssa samalle tasolle.¹⁰⁹ Antisemitististen käsitysten mukaan Talmud oli juutalaisten rappeutuneen moraalin lähde.¹¹⁰ Lisäksi Puukko suhtautuu negatiivisesti gematriaan tehtyihin viittauksiin. Vanhojen uskonnollisten antisemitististen käsityksien mukaan juutalaiset yhdistettiin paholaiseen ja antikristukseen ja he olivat näin taipuvaisia salatieteisiin ja erilaisiin rituaaleihin.¹¹¹

Puukon kielteisyyttä eksiilin jälkeistä juutalaisuutta kohtaan tulee esille myös hänen kirjallisessa tuotannossaan. Niemelän mukaan Puukko omaksui tämän wellhauseni-laisen¹¹² käsityksen Israelin uskonnon his-

torian kehityksestä nimenomaan oppi-isältään Rudolf Kitteliltä, jonka teoksessa *Geschichte des Volkes Israel* (1909–12, 1929) tämä on vahvasti esillä.¹¹³ Vuonna 1911 Kittel puolusti Leipzigin korkeimmassa oikeudessa tunnettua antisemitistiä, Theodor Fritschii, tätä vastaan nostetussa jumalanpilkkasyytteessä.¹¹⁴ Ratkaisevassa lausunnossaan Kittel totesi, että juutalaisuuden moraalin alempiarvoisuus oli laajalti Vanhan testamentin tutkijoiden hyväksymä dogmi. Fritsch käytti tätä häikäilemättä hyväkseen antisemitistisessä propagandassaan. Puukon kielteinen kanta eksiilin jälkeistä juutalaisuutta kohtaan nousee esille jälleen kolme vuotta Schurin väitöksen jälkeen ilmestyneessä teoksessa *Israelin uskonnon historia*.¹¹⁵ Hänen mukaansa Israelin profeettojen jälkeen on nähtävissä uskonnon laskusuunta: kangistuminen lakiuskonnon kaavoihin sekä hengettömään muoto- ja kirjauskontoon, minkä yhtenä kulmakivenä on ympärileikkaus. Schurin väitöskirjan aihe itsessään oli Puukon edustaman teologisen koulukunnan kannalta arveluttava.

Puukon epävirallisessa lausunnossa on myös toinen kohta, jossa juutalaisuuden/juutalaisten ja kristinuskon/ei-juutalaisten suhde tulee esille. Lauseellaan: ”Kirja on kai aijottu Kristittyjenkin luettavaksi, koska se

108. Myllykoski & Lundgren (2005) 339–340; Wassermann (2002) 86–87.

109. Rabbinistisen juutalaisen käsityksen mukaan Tora eli juutalainen laki koostuu niin kirjallisesta (*Tora šebikhtav*) kuin suullisestakin (*Tora šebal pe*, ts. Talmud) osasta.

110. Jacob Katz (1980) *From Prejudice to Destruction. Anti-Semitism, 1700–1933*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 305.

111. Brustein (2003) 53–54.

112. Julius Wellhausenin kirjallisuuskriittinen koulukunta oli hallitseva 1800–1900-lukujen vaihteessa. Puukko edusti pitkälti Wellhausenin koulukuntaa, vaikkakin hän omaksui myös piirteitä Kittelin historiallis-kriittisestä metodista. Ks. keskustelu Niemelä (1999) 227–232.

113. Niemelä (1999) 63.

114. Ulrich Kusche (1991) *Die unterlegene Religion. Das Judentum im Urteil deutscher Alttestamentler, Studien zu Kirche und Israel* 12, Berlin: Institut Kirche und Judentum, 119–124; Wassermann (2002) 89. Oikeustoimi koski Fritschin kirjasta *Mein Beweismaterial gegen Jabwe*, jossa hän totesi, että ”juutalaisuus on koitunut kiroukseksi nykykulttuurille sen pahantahtoisen ja ihmisyyttä vihaavan hengen vuoksi”.

115. Niemelä (1999) 148–149.

on esitetty Helsingin yliopiston Hist.-kielit. osaston tarkastettavaksi”, hän korostaa Schurin juutalaisuutta ja tuo esille oletuksen, että Schur olisi kirjoittanut väitöskirjansa ensisijaisesti juutalaiselle tiedeyhteisölle. Näin hän leimaa koko väitöskirjan juutalaiseksi, toisin sanoen epäkristilliseksi ja epäkansalliseksi. Klingen mukaan tieteesen, jota ei harjoitettu kansallisessa hengessä, asennoiduttiin Suomessa 1930-luvulla kielteisesti; ”siihen sisältyi kansakunnalle epälojaalin irrottautumisen, itsetarkoitteellisuuden sävy”.¹¹⁶ Saksan protestanttisten teologiiden suhtautuminen juutalaista tiedettä, *Wissenschaft des Judentumsia*, kohtaan oli pääosin torjuva, vaikkakin jotain dialogia heidän välillään oli.¹¹⁷ Esimerkiksi Rudolf Kittel oli juutalaisen lehtorin nimittämisestä koskevassa lausunnossaan tuonut selvästi julki epäluulonsa ja pelkonsa ”juutalais-apologeettista” ja ”kristinuskon vastaista” juutalaista tiedettä kohtaan. Juutalaisten kristinuskon kritiikki oli kristityille erityisen kiusallinen, johtuen siitä erityissuhteesta mikä kristinuskolla oli juutalaisuuden kanssa.¹¹⁸ Myös Franz Delitzsch, jonka tutkimuksiin Schur ei ilmeisesti tietoisesti viittaa, vastusti *Wissenschaft des Judentumsia*.¹¹⁹ Puukon, kuten hänen arvostamansa Kittelinkin kohdalla, ”harmiton” antijudaismi johti käytännössä myös antisemitismiin ja syrjintään. Kielteisyys eksiilin jälkeistä juutalaisuutta kohtaan oli Puukon keskeisin ideologinen motiivi Schurin väitöskirjan vastustamisessa.

Puukko – Ramstedtin ja Hämäläisen ohella – kritisoi lausunnossaan myös Schurin saksan kieltä. Huomio kiinnittyy erityisesti hänen määritelmänsä ”epäsaksalainen”. Schurin hakiessa Historiallis-kielitiehteelliselle Osastolle hänen äidinkielekseen mainitaan saksa. Schur oli kuitenkin ajan juutalaisen sivistyneistön tapaan siirtynyt varsinaisesta äidinkielestään jiddiistä saksan. Lisäksi Itä-Preussin rajalla sijainnut Verbolov (saksaksi Wirballen), missä Schur vietti nuoruutensa oli pitkälti saksankielinen kaupunki. Jiddišin ja saksan läheisen sukulaisuuden vuoksi juutalaisten oli helppo omaksua sujuva saksan taito – aksentista eroon pääseminen oli kuitenkin vaikeam-

pa.¹²⁰ Jiddiä tai ”juutalaisaksaksi”, kuten jiddiä silloin kutsuttiin, koettiin turmeltuneeksi saksaksi ja ennen kaikkea sekakieleksi, ”siansaksaksi”.¹²¹ Schmidtin Schurin kieltä koskevan lausunnon lopussa on selvää asenteellisuutta ja provosointia, muun muassa maininnat ”julkea tyyli”, ”kadun kieli”, ”halpa journalismi” viittaavat antisemitistisiin käsityksiin juutalaisten puhuman jiddiä ja saksan turmelevasta vaikutuksesta ”puhtaaseen” saksan.¹²²

Schmidtin kuvaus Schurin tyylin ”kyynisyydestä” on myös yhteneväinen antisemitistisen ideologian kanssa, joka näkee juutalaisen kylmän laskelmoivan älyn johdattelemana ihmisenä. Lisäksi kuvaukset Schurin tyylin epäluovuudesta ja sieluttomuudesta viittaavat käsitykseen juutalaisen rodun kreatiiviteetin puutteesta.¹²³ Myös Ramstedt – Schmidtin vaikutuksesta – tuo esille samantapaisia mielipiteitä Schurin tyylistä.¹²⁴ Lausuntonsa lopussa Schmidt leimaa Schurin henkilöksi, joka tahraa Helsingin yliopiston maineen. Antisemitistisen retoriikan keskeisimpiä teemoja on ollut juuri juuta-

116. Klinge (1972) 173.

117. Wassermann (2002) 83, 92.

118. Brustein (2003) 49.

119. Delitzsch, joka oli perustanut missionäärin *Institutum Judaicum*in, koki juutalaisuuden tutkimuksen ensisijaisesti kristinuskon puolustamisena juutalaisuutta vastaan. Hänen tavoitteenaan oli missionäärissessä hengessä vastustaa *Wissenschaft des Judentumsin* pyrkimystä vahvistaa juutalaista identiteettiä. Wassermann (2002) 86. Schur oli tilaamiensa saksalaisten tiedejulkaisujen ansiosta hyvin perillä protestanttisen ja juutalaisen teologian välisestä dialogista.

120. Stewen M. Lowenstein (2005) 'The Beginning of Integration, 1780–1870', teoksessa Marion A. Kaplan (toim.) *Jewish Daily Life in Germany, 1618–1945*, Oxford: Oxford University Press, 128.

121. Joshua A. Fishman (1985) 'Lively life of a "dead" language (or "everyone knows that Yiddish died long ago")', teoksessa N. Wolfson & J. Manes (toim.) *Language of Inequality*, Berlin: Mouton Publishers, 210. Ajan yleisen käsityksen mukaan jiddiä ei ollut itsenäinen kieli vaan saksan varieteetti tai murre. Nykyisen lingvistisen käsityksen mukaan jiddiä kieli luetaan kuuluvaksi länsi-germaanisiin kieliin. Luonteeltaan se on fuusiokieli, jonka germaaniseen ainekseen on yhdistynyt seemiläisiä ja slaavilaisia vaikutteita.

122. Antisemitistisen käsityksen mukaan juutalaisten kulttuurinen eroavaisuus ilmeni juuri epäkorrektina saksan kielenä sekä maun ja käyttäytymisen karkeutena. Katz (1980) 204–205.

123. Brustein (2003) 133; Katz (1980) 307.

124. Ramstedt kertoo lausunnossaan (24.4.) olleensa yhteydessä Schmidtiin koskien väitöskirjan kieltä.

lainen länsimaisen/kristillisen kulttuurin degeneroijana.¹²⁵

Schmidtin lausunto osoittautui ratkaisevaksi, sillä Historiallis-kielitieteellinen osasto lopulta hylkäsi väitöskirjan juuri kielen virheellisuuden ja tyylin vuoksi. Tämä oli selkeä ja konkreettinen peruste väitöskirjan hylkäämiselle. Schlückingin epävirallisen kannan¹²⁶ mukaan saa kuitenkin käsityksen, että kielessä ei ollut tavallisuudesta poikkeavaa määrää virheitä ja että harva Helsingin yliopiston saksankielisistä väitöskirjoista olisi kestänyt samankaltaisen tarkastelun.¹²⁷ Schur joutui näin ollen silmätikuksi.

Puukolta ja Schmidtiltä lainattujen argumenttien lisäksi Ramstedtin lausunnosta (24.4.) nousee esille selvä pyrkimys luoda epäilyttävä mielikuva Schurista ja näin kritisoida väitöskirjan lisäksi itse persoonaa. Ramstedtin antaman kuvauksen perusteella:

1. Schurin puhetyyli on spekulatiivinen ("Erialaisten ongelmien ja arvailujen spekulointi, ilman järkevää johtopäätöstä, tuntuu olevan tunnusomaista väittelijän mentaliteetille") ja ajatukset sekavia ("epäselvä ilmaus epäselvälle ajatukselle").
2. Schur on julkea (lainaus *Um keine wissenschaftliche Pornografie zu treibe*) ja siveetön (lainaus *das sexuelle Motiv der Drei*).
3. Schur rienaa uskontoa (lainaus *Ob Gott derartige Wunder beweisen könne, weiss ich nicht*) ja hänellä on erityinen kiinnostus magiaa kohtaan (*Zablensymbolik, Zahlenmystik, Zahlenmagie* jne. – joihin maisteri Schurilla näkyy olevan erityinen mieltymys).

Ramstedtin lausunnon luonnehdinnat ja vihjaukset viittaavat antisemitistisiin stereotyyppioihin juutalaisten käyttäytymisestä sekä käsityksiin "juutalaisen rodun" henkisestä ja moraalista rappiosta.¹²⁸ Edellä mainitun Fritschin antisemitistisen propagandan keskeisin tavoite oli juuri juutalaisen luonteen ja mentaliteetin diskreditointi. Toisen keskeisen antisemitismin teoreetikon, Houston Stewart Chamberlainin mukaan juutalaisilta

puuttui uskonnollinen herkkätuntoisuus, ja he olivat täysin vailla aitoa uskontoa.¹²⁹ Juutalaisissa nähtiin vaikuttavan erityinen demoninen rotuominaisuus ja heidän uskottiin olevan pahan ja destruktiivisuuden ruumiilistumia.¹³⁰

Schurin vaiheet väitöksen jälkeen

Schur ei lannistunut väitöskirjansa hylkäämisestä vaan esitti syksyllä (25.9.1937) korjatun ja uudistetun version väitöskirjastaan, nimellä *Die Beschneidung im Licht der alttestamentlichen und nachbiblischen jüdischen Folklore*.¹³¹ Esitarkastajina toimivat Saarisalo ja sosiologian professori Gunnar Landtman. Jälkimmäinen heistä ehdotti väitöskirjan hyväksymistä – yllättäen Saarisalo ei kuitenkaan ollut valmis hyväksymään käsikirjoitusta sellaisenaan.¹³² Hänen suomenkielisen lausuntonsa mukaan siinä oli niin muodollisia kuin opillisia puutteita.¹³³ Lausunto myötäilee tällä kertaa selvästi Schurin vastustajien ajatuksia (sävy on kuitenkin asiallinen). Lopulta Schur itse päätti vetää väitöskirjansa pois käsittelystä.¹³⁴ Tietoa

125. Brustein (2003) 64, 133, 143; Katz (1980) 303–317.

126. Kummastusta herättää se, että Schlücking ei esitä omaa analyysiä tekstistä, puhumattakaan, että hän olisi tehnyt yleistyksiä yliopiston saksankielisten väitöskirjojen tasosta. Mahdollisesti lehtori Schlückingillä, joka oli parikymmentä vuotta professori Schmidtiä nuorempi, ei ollut muuta vaihtoehtoa kuin yhtyä Schmidtin kantaan.

127. Schurilla oli saksan kielen hallinnan takeena vaativa *pro exercitio* -kielikoe, ja hän oli jo julkaissut useita laajoja artikkeleita saksaksi.

128. Michael (2006) 153.

129. Katz (1980) 307, 314.

130. Näillä käsityksillä oli vahvat juuret uskonnollisessa antisemitismissä ja sen vuositaisissa myyteissä. Ks. Brustein (2003) 53.

131. 'Ympäri-ikäinen vanhatestamentillisen ja Raamatun jälkeisen juutalaisen folkloren valossa.' Esitarkastajien mukaan kirjaan oli lisätty kaksi kappaletta ja loppupäätelmät. Käsikirjoitusta ei ole Schurin henkilöarkistossa.

132. HKO pöytäkirja 6.11.1937, 3. §, *Litt. Landtman* [ruotsiksi], *Litt. Saari* [suomeksi] HYKA/HTA.

133. Saarisalon mukaan bibliografiassa oli puutteita sekä kieli olisi edelleen vaatinut tarkastusta. Lisäksi Saarisalo viittaa uuteen "Pentateukkiteoriaan" (esim. koskien Vanhan testamentin ajoitusta). Huomio on epäselvä, eikä hän tee yhtään viittausta Schurin väitöskirjaan.

134. HKO pöytäkirja 27.11.1937., 1. §, *Litt. Schur* [ruotsiksi] HYKA/HTA.

Schurin omista reaktioista väitöskirjan hylkäämiseen ei ole toistaiseksi löytynyt. Schurin poika Boris Björn (1915–40) kaatui sodassa ja näin Schurille ei jäänyt perillisiä, jotka olisivat ylläpitäneet muistitietoa tapahtuneista. Myöskään Schurin tuttavapiiriin kuuluneen Bernhard Blaugrundin (1889–1948) tytär ja ottotytär eivät muista kuulleensa asiasta.¹³⁵ Saarisalo puolestaan ei mainitse muistelmissaan *Elämäni mosaiikkia*, missä hän kuvaa väitösopiskelihoitaan, koko Schurin nimeä.

Kaikesta vastoinkäymisestä huolimatta Schur jatkoi tutkimustyötään ja julkaisutoimintaansa.¹³⁶ Schurin henkilöarkistossa on muun muassa laaja käsikirjoitus, joka koskee kuningaskunnan käsitettä juutalaisten lähteiden valossa.¹³⁷ Hän kirjoitti myös kansandemokraattiseen *Ny Tid* -lehteen. Vuonna 1947, kaksi vuotta ennen kuolemaansa, Schur joutui julkisen antisemitistisen hyökkäyksen kohteeksi oikeistolaisessa *Borgåbladet*-lehdessä ilmestyneessä mielipidejutussa.¹³⁸ Lehden päätoimittaja Helmer J. Wahlroos (1897–1971) syytti hyvin poleemiseen sävyyn *juutalaista* (sic!) Schuria jumalanpilkasta. Schur allekirjoitti *Ny Tidissä* ilmestyneen puolustuspuheenvuoronsa – *Juden Israel Schur*.¹³⁹

Israel-Jakob Schurin väitöskirjaa käsittelevien lausuntojen retoriikasta käy ilmi, että häntä vastaan esitettyjen syytösten taustalla oli selviä antisemitistisiä motiiveja. Taustalla vaikuttivat myös Helsingin yliopiston kielikiista ja professoreiden poleemiset suhteet. Schur joutui teologien, westermarcki-

laisen uskontotieteen ja kansallisten (suomalais-ugrialaisten) tieteiden uskonnontutkimuksen välillä vallinneiden kiistojen uhriksi. Puukon ja Schurin välien rikkoutuminen 1930-luvun puolessa välissä on väitöskirjan kohtalon kannalta keskeinen tekijä. Henkilökohtaisten syiden ohella Puukon ideologinen päämotiivi väitöskirjan vastustamisessa oli hänen kielteisyytensä eksiilin jälkeistä juutalaisuutta kohtaan. Puukon Ramstedtille laatimassa lausunnossa on kiistatomia todisteita kristillisestä antisemitismistä. Ramstedtin ja Schmidtin lausunnoissa on selviä viitteitä käsitykseen juutalaisten degeneroivasta vaikutuksesta länsimaiseen/kristilliseen kulttuuriin. Schurin vastustajat, jotka olivat Helsingin yliopiston oikeistolaisia professoreja, eivät vain tyytyneet esittämään pitkälti aiheettomia ja tekaistuja vastaväitteitä väitöskirjan tieteellisestä tasosta vaan pyrkivät myös demonisoimaan Schurin ihmisenä. Lopulta jo esitarkastuksessa hyväksynnän saanut väitöskirja hylättiin kyseenalaisin perustein.

135. Keskustelu H.E.:n ja N.S.:n kanssa, maaliskuu 2006.

136. Esim. (1937) *Mose ein Gott?: eine volkskundliche Untersuchung*. Helsinki: Societas Orientalis Fennica.

137. (1944) *Kungadöms väsen enligt israelitisk-judeisk uppfatning. En kultur- och religionshistorisk undersökning*.

138. 'Ny Tid ...', *Borgåbladet* 6.5.1947. Wahlroosin juttu koski Schurin *Ny Tidissä* 3.5.1947 ilmestynyttä artikkelia *En feltolkad legend*, jossa hän esitti kriittisiä näkemyksiä Raamatun kertomuksista syntiänlankeemuksesta ja veljessurmasta.

139. 'Svaren till Borgåbladets Pontus', *Ny Tid* 7.5.1947.

VILJO RASILA

Suomen kartanolaitoksen viimeinen kukoistuskausi

Eino Jutikkalan historiapalkinnon saajan emeritusprofessori Viljo Rasilan esitelmä Eino Jutikkalan 100-vuotismuistojuhlissa 24.10. 2007.

■ Eino Jutikkala teki väitöskirjansa Suomen 1700-luvun kartanolaitoksesta ja alkoi sen jälkeen yhdessä Gabriel Nikanderin kanssa koota hakuteosta *Suomen kartanot ja suurtilat*. Teoksen ensimmäinen nide ilmestyi syksyllä 1939, jolloin kartanoiden elämä vielä jatkui vakaana ja turvallisena. Jutikkala on Hämeen historiassa kirjoittanut, että maailmansotien välinen kausi oli ”vilkkain kartanoiden rakennuskausi, minkä Hämeen historia tuntee”. Se oli koko maassa kartanoiden kukoistuskautta. Kartano oli – Jutikkalan sanoin – alueensa keskus, jolla oli ”oma edustava merkityksensä ja asemansa maalaisyhteisössä”.¹

Teoksen kolmas osa ilmestyi 1945, jolloin Suomessa oli juuri aloitettu siirtoväen asuttaminen. Kun pääosa siirtoväestä oli maanviljelysväestöä ja kun muut elinkeinot eivät tarjonneet riittävästi työpaikkoja, oli saatava maata viljeltäväksi. Uuden pellon raivaaminen olisi ollut liian hidasta, joten maata oli otettava valmiista pellostä. Sitä otettiin ensin valtion, kuntien, seurakuntien

yms. tiloista, mutta kaikkiaan 69 % valmiista pellostä jouduttiin ottamaan yksityisten tilojen ja nimenomaan suurtilojen viljelysmaista.²

Voidaan sanoa, että Suomi hoiti sotapakolaistensa asiat mallikelpoisella tavalla, ilman pakolaisleirejä ja hyvässä sovussa, mutta seurauksena oli Suomen kartanolaitoksen loppu. Mainitun kolmannen osan esipuheessa Jutikkala jo arvelikin, että teos, jonka tarkoitus oli kartanoiden esittely, tulee olemaan Suomen kartanoiden ja kartanokulttuurin nekrologia.³

Yksityisten tilojen luovutusvelvollisuus määriteltiin 5.5.1945 annetussa Maanhankintalaissa progressiivisen asteikon mukaan siten, että alle 25 hehtaarin peltoalasta ei tarvinnut luovuttaa mitään, 120 hehtaarin oli luovutettava 50 % ja 800 hehtaarin peltoalasta peräti 80 % eli neljä viidesosaa. Meillä on totuttu sanomaan suurtilaksi sellaista tilaa, jossa on peltoa vähintään sata hehtaaria eli yksi neliökilometri. Tällaisia vähintään sadan peltohehtaarin tiloja, joita kartanot yleisesti olivat, oli 1941 ollut 731, vuonna 1950 niitä oli vain 223.

Täysimääräistä luovutusvelvollisuutta voitiin tietyin ehdoin lieventää,⁴ mutta suuri osa hyvässä viljelyksessä olleista kartanoista luovutti pelloistaan 60–70 %. Jäljelle jäi silloin vain kolmasosa entisestä. Koko tulevaisuus oli suunniteltava uudelleen. Karjaa oli vähennettävä, navetta, talli ja muut talousrakennukset jäivät puolityhjiksi, työväkeä oli vähennettävä. Maisema muuttui, kun pelloille nousi uusien asukkaiden taloja. Moni kartanonomistaja myi loputkin maansa ja jäljelle jäi vain pihapiiri. Miltä tämä kaikki kartanoiden seinien sisällä tun-

tui ja miten erilaiset yllättäen eteen tulleet ongelmat ratkaistiin, sitä ei ole tutkittu.

Enin osa kartanoista jatkoi maataloutta supistuneissa puitteissa ja työvään vähettyä jopa perheviljelmänä. Osa etsi uusia tuotantomuotoja, osa lisäansioita maatalouden ulkopuolelta, osa on nyt museona, turistikohteena tai juhlapitopaikkana. Oman aikamme tietosanakirjan Wikipedian mukaan kartano tarkoittaa kylästä erillään olevaa riittävän suurta ja näyttävää talonrakennusta ja siihen liittyvää maata. Maalla on täten enää vain toisarvoinen merkitys. Tärkeintä on komea rakennus, jossa voi aistia entisaajan loisteliasta elämää, kuten turistiesitteissä sanotaan.

Vanha kartanolaitos olisi jo kadonnut muutenkin. Vanhoille kartanoille oli ominaista runsas ihmistyö ja omavarainen talous, josta tekninen kehitys ja kohonneet palkkakustannukset olisivat tehneet lopun. Itse asiassa kartanolaitoksen katoaminen oli alkanut paljon aikaisemmin.

Kartanot syntyivät aikanaan aatelille annettujen läänitysten myötä ja vielä 1800-luvun alussa kartano tarkoitti nimenomaan aatelisten itse asumaa kartanoa, säteriä, jossa oli runsaasti maata eli lääniä, ja jonka päärakennus oli pyritty rakentamaan ja sisustamaan omistajansa arvon mukaisesti. Vuonna 1864 säädettiin kuitenkin, että tällaisen asumakartanon sai omistaa myös aateliin kuulumaton henkilö. Aatelissäty hyväksyi muutoksen siitä yksinkertaisesta syystä, että aatelittomilla liikemiehillä oli rahaa ja näin tilojen rahallinen arvo saatiin pidettyä korkeammalla kuin jos ostajina olisi ollut vain aatelin oma pieni joukko. Näin myös Jutikkalan vanha allodisäteri siirtyi aatelittoman talonpoikaissuvun omistukseen, kun Eino Jutikkalan isoisä osti sen.⁵

Vuoden 1864 päätöksellä oli kaksinainen merkitys. Sen jälkeen kartano ei enää ollut vain aatelisherralle läänitetty alue, oma lääni omine alustalaisineen, vaan se saattoi olla jopa osakeyhtiömuotoinen liikeyritys. Toisaalta, kun kartanon omistajalta ei enää edellytetty aateluutta, kartanoiksi alettiin kutsua myös muita suuria maaomaisuuksia kuten suuria virkataloja ja rustholleja. Tarpeen vaatiessa vanhoja kartanoita sanottiin

erikseen herraskartanoiksi. Edellä mainituksa hakuteoksessa Jutikkala käyttikin otsikkoa ”Suomen kartanot ja suurtilat”, jolloin mukaan on otettu varsinaisten vanhojen kartanoiden lisäksi myös sellaiset muut tilat, joiden peltoala on ollut vähintään tuo suurviljelmän raja, sata hehtaaria.

Sääty-yhteiskunta mureni. Vuoteen 1906 saakka kartanonomistajat hallitsivat kahta valtiopäivien neljästä säädystä. Aateli omisti useimmat kartanot ja kaikilla sen edustajilla oli vahvat siteet omiin sukukartanoihinsa. Talonpoikaissäädystä taas suurtilojen omistajilla oli suurin äänimäärä ja hallitseva asema. Säädyn tunnetuimpia edustajia oli Agaton Meurman, joka omisti Kaarina Maununtyttären historiasta tutun Liuksialan kartanon, mutta ei kuulunut aateliin. Vuoden 1906 jälkeen kartanon rengillä oli vaaleissa sama äänivalta kuin kartanon herralla, yksi ääni kummallakin. Muutos oli mielialojen kehitystä ajatellen ehkä liian äkillinen.

Kartanon väkeä

Vuodesta 1918 alkoi torpparien itsenäistämisen, mutta sen merkitys ei ollut kartanoiden kannalta niin suuri kuin usein ajatellaan. Torpat olivat kartanoiden mailla, mutta ne olivat jo valmiiksi erillisiä viljelmiä omine rakennuksineen eikä niiden erottaminen vähentänyt kartanon omassa viljelyksessä olevaa peltoa. Vastustusta herätti lakiin sisältyvä pakko ja korvausten alimitoitus.

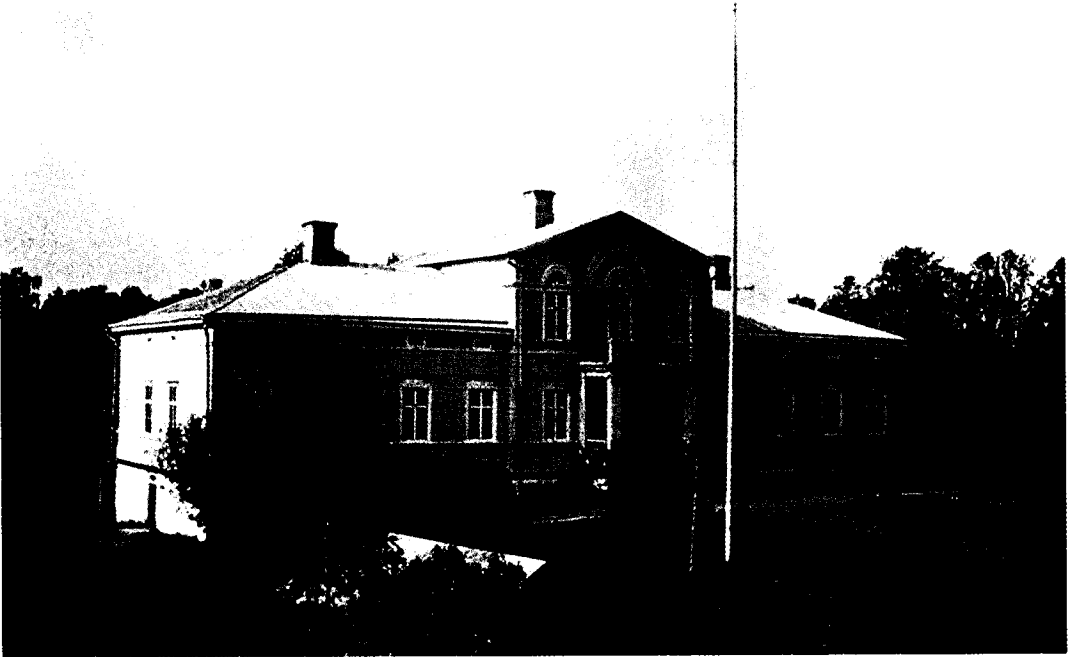
1. Eino Jutikkala (1932) *Läntisen Suomen kartanolaitos Ruotsin vallan viimeisenä aikana I-II*, Historiallisia tutkimuksia XV SHS; E. Jutikkala–G. Nikander (1939–45) *Suomen kartanot ja suurtilat I-III*; Eino Jutikkala (1969) *Maalaisyhteiskunta siirtoväen tuloon saakka, Hämeen historia IV*, 90, 103.

2. K. U. Pihkala (1967) *Siirtoväen ja rintamamiesten asuttaminen. Itsenäisen Suomen taloushistoriaa 1919–1950*, WSOY, 243; H. Roiko–Jokela (2004) ”Asutustoiminnalla sodasta arkeen”, *Suomen maatalouden historia III*, toim. Pirjo Markkola, SKS 27.

3. Mt. III 8.

4. Maanhankintalaki ja siihen liittyvä lainsäädäntö sekä toimeenpano-ohjeita. Maatalousministeriön Asutusasiainosaston julkaisuja 7/1945.

5. Asetus 2.4.1864: Eino Jutikkala (2003) ”Kartanot”, *Suomen maatalouden historia I*, 385 SKS; Keijo K. Kulha (2006) *Jutikkala. Tinkimätön akateemikko*, Edita 12.

Jutikkalan kartano Sääksmäellä 1929. Museovirasto/Lautri Kuusanmäki.

Jonkinlainen symbolinen merkitys oli sillä, että kartanoilla ei enää tämän jälkeen ollut feodaaliseen kartanolaitokseen olennaisena osana kuuluneita alustalaisia. Toisaalta tavallisilla talonpojilla oli tuolloin jo monin verroin enemmän torppareita kuin säätyläisten omistamissa kartanoissa, joten kartanot eivät olleet torppien suhteen missään erikoisasemassa.

Torppien erottamisen suurin merkitys oli siinä, että kartanot joutuivat korvaamaan torpparien päivätyöt eli taksvärkit ottamalla lisää renkejä. Tämäkään muutos ei ollut järisyttävä, sillä työvoimaa oli saatavilla ja oman säännöllisen renkityövoiman käyttö oli huomattavasti yksinkertaisempaa ja tehokkaampaa kuin torpparien taksvärkkityö, jossa miehet vaihtuivat päivittäin.

Työväkeä oli toki ollut ennenkin, mutta se on jäänyt mm. kaunokirjallisuudessa taustalle. Jopa sellainen suomalaisen maa-seudun kuvaus kuin Väinö Linnan *Täällä Pohjantähden alla* unohtaa varsinaisen työväen. Teos katsoo asioita päähenkilönsä Akseli Koskelan kaunaisesta näkökulmasta, kylän herrasväet ja talolliset kuvataan nimeltä mainiten ja usein kasvonpiirteitä myö-

ten, myös vertaiset eli muu torppariväestö tunnetaan nimeltä, mutta vähäväkisimmät unohtuvat. Akseli teki koko nuoruutensa taksvärkkiä pappilaan, arkista työtä yhdessä pappilan renkien kanssa, mutta ne ihmiset eivät häntä kiinnostaneet. Kirkkoherra Salpakarin erään tuskailun mukaan pappilassa oli yhtä aikaa ainakin yksitoista palkollista,⁶ vuosien saatossa kaikkiaan kymmeniä, mutta heistä on nimen saanut vain kaksi sisäpiikkaa, hekin vain etunimen. Kartanossa oli työväkeä vähintään yhtä paljon, mutta sieltä mainitaan nimettömän vordin lisäksi vain muonamies Preeti Leppänen. Muutoinkin työväki on vain kuin varjo seinällä eikä itsellisiä näy missään. Teoksen kokonaisuus ei heitä edellytä.

Tästä seurasi aikanaan se, että työväki unohtui myös teoksen lukijoilta. Akseli Koskela, vakavarainen torppari ja kahden hevosen omistaja, kuului täten kurjimpaan väestöön ja vuoden 1918 sodasta tuli korostetusti torpparien sota, ehkä enemmän kuin Linna itsekkään oli tarkoittanut. Tosiasia näet on, että me ihmiset teemme loogiset ja omasta mielestämme aivan oikeat päätelmämme aina vain sen tiedon varassa, mikä

meillä on. Tämä on pelottava seikka, sillä ei vain vankka usko vaan myös perusteellinen tutkimus nojaa aina loogiseen päättelyyn, jonka pohjana voi olla puutteellinen tai väärin painotettu tieto. Sama koskee taiteessa korostuvaa ja historiantutkimukseenkin tarjottua eläytymistä. Myös se saattaa tuntua hyvinkin todelta, mutta johtaa harhaan, jos painotus ontuu.

Kartanoiden työväen unohtaminen joutuu juuri painotuksesta. Historiassa merkitsee jotain vain se, mikä muuttaa kehityksen suuntaa, ja kaunokirjallisuus huomaa vain sen, mikä ajassa liikkuu. Historia tuntee työväen joukkoliikkeenä, mutta yksittäinen renki oli vailla merkitystä, sillä hän oli kuin koneen osa, joka tarvittaessa voitiin vaihtaa vaihtaa toiseen samanlaiseen. Maatyöväki oli kuitenkin olennainen osa kartanolaitosta ja koko Suomen maaseutua.

Kartanoiden työvoimasta on käyttökelpoisia tilastotietoja ainoastaan vuodelta 1940.⁷ Kaikki työ tehtiin kuitenkin silloin vielä lähes kokonaan ihmisten ja hevosten voimin. Suurtilojen keskikoko oli 167 hehtaaria ja tilalla oli keskimäärin 15–16 hevosta sekä 50–60 lehmää. (Jutikkalassa oli 157 ha peltoa, 15 hevosta ja 50 lehmää.⁸) Tällaisen tilan palveluksessa oli jälleen keskimääräisesti laskien kaksitoista miestä ja seitsemän naista, kun joukkoon on luettu myös pehtorit ja karjakot, joita oli ainakin suurimmilla tiloilla. Miehistä kolme tai neljä oli perheellisiä muonamiehiä, jotka asuivat omassa asunnossaan ja saivat kartanosta perheen tarvitsemat elintarvikkeet sekä pienen rahapalkan. Muut olivat talon väentuvassa tai pirtissä asuvia naimattomia renkejä. Naisista pari saattoi olla sisäpiikoja ja joku muonamiehen vaimo, mutta muut olivat piikainkamarissa tms. asuvia navettapiikoja. Kun ympäristöstä saatiin tilapäistyövoimaa, elopellolle saatiin jopa kolmenkymmenen hengen joukko, joka leikkasi 11–12 hehtaarin rukiin parina poutapäivänä. Suuremmissa kartanoissa työväkeä oli tietysti enemmän, pienemmissä vähemmän.

Varsinaisen peltotyön suorittivat renkit, joiden työpäivä maailmansotien välisenä aikana alkoi kesäisin aamulla klo 7 ja päät-

tyi illalla puoli 7.⁹ Välillä oli puolentoista tunnin ruoka-aika, jotta hevoset ennättivät syödä, sekä kaksi kahvitaukoa. Kahvia oli eväspulloissa. Talven pimeänä aikana päivä oli lyhyempi. Maatalouden työ on kausiluontoista, minkä vuoksi renkien määrä täytyi mitoittaa kiireimpien aikojen tarpeen mukaan. Monen kartanon puisto saa kuitenkin kiittää ulkonäöstään sitä, että renkejä oli loppoaikoina liikaa ja että heille täytyi silloin löytää jotain mielekästä työtä, vaikkapa vain puistokäytävien laittoa.

Navettapiikojen lukumäärä riippui tietysti karjan määrästä. Yksi piika saattoi lypsää 10–12, jopa 15 lehmää aamuin illoin. Työ alkoi viimeistään aamuviideltä, sillä maito oli saatava meijeriin muiden työpäivän alkaessa. Kesällä navettapiikat osallistuivat myös peltotöihin, talvella tehtiin puhdetöitä.

Palvelusväen elintaso ei ollut korkea. Olen käynyt väentuvassa, jonka ovensuussa oli puinen kerrossänky kahta renkiä varten ja vastapäisellä seinällä toinen kerrossänky, jossa silloin keskitalvella asusti kaksi piikaa. Jokaista varten oli seinällä oma pieni kaappi. Tunsin kuitenkin toisen rengin taustan ja tiedän, että kotonaan hänellä olisi ollut vielä ahtaampaa. Samoin on syytä muistaa saman ajan palvelijoiden asuinolot kaupungeissa.

Asunnon ja ruoan lisäksi renkit ja piikat saivat rahapalkkaa, jonka määrää ei voi mielekkäästi verrata myöhempiin palkkoihin. Se määräytyi markkinoiden mukaan ja vaihteli paikkakunnittain. Olennaista on, että elinkustannusindeksin mukaan laskien reaali-palkkataso oli 1920-luvun puolivälissä edelleen kutakuinkin sama kuin ennen ensimmäistä maailmansotaa, joten torppien erottaminen ei kiristänyt työmarkkinoita. Pulavuosien aikana rahapalkat laskivat kaikkialla ja olivat alimmillaan 1932, mutta vakinaisessa palveluksessa olevat renkit ja

6. Väinö Linna, *Täällä Pohjantähden alla I*, Neljäs luku, IV.

7. SVT III 38:1, 7 ja taul. 58; SVT VI 98:2, taul. 22.

8. Jutikkala-Nikander *Suomen kartanot ja suurtilat III* 110.

9. Työaikalaki 27.11.1917 ei koskenut maanviljelyä. Vrt. myös Valtiopäivät 1947, HE 103.

Juwalla sijaitsevan Koikkalan (Hanebergin) kartanon alustalaisia.

piiat saivat edelleen entiset asunto- ja ruokaetunsa, joten lasku koski vain rahapalkan osuutta. Pahempi oli se, että myös maatalouden piirissä moni jäi kokonaan työttömäksi.

Kartanoille halvasta työvoimasta oli vähän iloa. Vanhaan kartanotalouteen kuului omavaraisuus, jossa suurin osa tuotannosta kulutettiin omassa taloudessa, mutta on laskettu, että jo 1930-luvun alussa suurtilojen maataloustuotteista meni yli 70 % myyntiin. Tuotteiden myyntihinnat putosivat 1928–32 keskimäärin lähes 30 %, voikilon torihinta laski peräti 37 mk:sta 23 mk:aan. Kun mm. velkojen korot ja kuoletukset pysyivät ennallaan, Suomessa joutui konkurssitilaan yli 15 000 maatilaa. Muutama vuosisatainen herraskartanokin joutui pakkohuutokauppaan ja mm. kunnat ostivat niitä asutustarkoitukseen. Toisaalta kartanat saattoivat lykätä investointeja ja myös palkkakustannuksia voitiin vähentää yksinkertaisesti vähentämällä työvoimaa. Kun pulakaudesta selvittiin, 1920-luvulla alkanut rakennus-

kausi jatkui. Tulevaisuus tuntui valoisaalta.¹⁰

Väen ja tyylin hierarkia

Kartanot olivat kartanoita vielä 1920- ja -30-luvuilla. Vanhoissa kartanoissa ja muilla suurtiloilla pyrittiin sisällissodan jälkeen myös tietoisesti nostamaan yhteiskunnallista statusta. Kartanon päärakennuksen olemukseen kuului, että se oli ympäröivästä asutuksesta erillään, mieluummin pihaan johtavan suoran puistokujan päässä ja ainakin keskiosaltaan kaksikerroksinen. Kartanoon kuuluivat edelleen ja ehdottomasti myös laajat pellot ja runsas palkollisväki.

Kartanoissa vallitsi vahva hierarkia, jonka huipulla oli kartanon herra ja muu perhe. Palkolliskunnasta ylinnä oli vouti tai pehtori, jota usein on verrattu piiskuriin, mutta jonka toimenkuvaa pitäisi verrata mieluummin purjelaivan kapteeniin, joka ohjaa varustajan omistamaa alusta. Seuraavana oli tavallisesti opin käynyt karjakko, sitten ajuri tai kuski sekä kartanon oma seppä. Hei-

tä seurasivat sisätiloissa toimivat kotiopettaja, lastenhoitaja, emännöitsijä ja sisäpiiat. Vasta sitten tulivat ulkotöitä tekevät rengit ja navettapiiat, naimisissa olevat ensin. Muita mahdollisia olivat puutarhuri, metsänhoitaja, mylläri yms., joilla oli lähinnä palkasta riippuva sijansa hierarkiassa. Mm. Halikon Joensuussa oli henkikirjan mukaan myös ”mamselli”.¹¹

Kaiken kaikkiaan maailmansotien välinen kausi, 1920- ja -30-luku, oli kartanolaitoksen todellinen, mutta samalla viimeinen kukoistuskausi. Kokonaan uusia päärakennuksia rakennettiin vain siellä, missä se oli välttämätöntä, kuten Laukossa, jossa uusi liikemiesomistaja Rafael Haarla rakennutti 1918 poltetun päärakennuksen tilalle linna-maisen päärakennuksen. Muualla rakennuksia täydennettiin, laajennettiin ja uusittiin vanhoja tyyliuuntia noudattaen, sillä mitä vanhempi rakennus oli, sitä arvokkaampana sitä pidettiin. Maatalouden kehitys vaati myös runsaasti uusia talousrakennuksia ja pihapiirin ulkopuolella niissä voitiin käyttää uutta suoraviivaista funkis-tyyliä, jota päärakennuksissa ei hyväksytty. Kun toinen maailmansota keskeytti rakennustoiminnan, kartanoiden vanhat päärakennukset ovat nyt pääosin siinä kuosissa, minkä ne tuona maailmansotien välisenä aikana saivat.¹²

Kartanokulttuuriin kuului edelleen runsas keskinäinen vierailu. Se oli vanhaa perua, sillä jo pelkkä nuorten keskinäinen tutustuminen edellytti vierailuja muissa saman säädyn perheissä. Säädyn mukainen eli säädyllinen seurustelu olikin se, mikä viimeisenä erotti kartanoiden elämän talonpoikaiston elämäntavasta. Raja ei ollut jyrkkä, mutta selvästi tunnistettavissa. Eino Jutikkala kirjoitti muutama vuosi sitten Hämmäläisosakunnan juhlaulkaisuun lapsuudenmuistelmiaan,¹³ joissa hän kertoo mm. tästä tapakulttuurista. Vielä 1920-luvulle tultaessa Jutikkalaa ympäröivä yhteiskunta muodosti neljä kerrosta. Ylimpänä oli ruotsia puhuva säätyläistö, seuraavana sellaiset rustholit ja muut isot talot, joiden lapset kävivät oppikoulua, kolmantena oli tavallinen talonpoikaisto ja alimpana tilaton väestö, joka aikaisemmin oli jakautunut vielä torppareihin

hin ja muihin. Tarkka luokitus määräsi myös, että mm. pianonviritäjä sai talossa käydessään ruokailla isäntäväen kanssa, hieman halvemmat kävijät ruokasalissa isäntäväen jälkeen, seuraavat keittiön pöydässä ja vähäpätöisimmät palvelusväen pöydässä.

Juuri vierailut ja seurustelu sekä siihen liittyvä hieno pukeutuminen, kalliit kalusteet, ajurit vaunuineen yms. oli sitä loistoa, joka nyt kaikkein herkimmin liitetään vanhaan kartanokulttuuriin. Sen rinnalla oli kuitenkin toinen todellisuus, arkielämä. Eräs kartanon arvon mitta oli huoneiden lukumäärä, mutta osa huoneista saattoi olla kokonaan kalustamattomia. Palvelusväkeä saatiin tarvittaessa lisää mm. entisten alustalaisten perheistä.

Vieraista pidettiin hyvää huolta, mutta itse isäntäväki saattoi elää hyvinkin vaatimatonta elämää. Jutikkala kertoo mainituksa muistelmassaan isovanhempiensa ajasta, että lasten ollessa talvella koulukaupungissa hänen isovanhempiensa nukkuivat ruokasalissa, mutta lisäksi siellä oli isoisan työpöytä, joten sama ruokasali oli myös työhuone. Arkipäiväiset askareet sujuivat sillä tavalla parhaiten, mutta vieraita kohdeltiin ja kestittiin vieraina. Se ei ollut saituruutta, vaan järkevää vaatimattomuutta, mutta taustalla saattoi olla myös se, että kyseiset isovanhemmat olivat talonpoikaista perua ja että isoäitiä kutsuttiin loppuun saakka emännäksi eikä koskaan rouvaksi. On kuitenkin muistettava, etteivät kartanotkaan olleet yhdestä puusta veistettyjä. Sekä herraskaisuutta että talonpoikaisuutta oli yhä 1930-luvulla.

10. K. T. Jutila ja J. H. Kontinen (1936) *Maatalouspuola Suomessa vuosina 1928–35* WSOY pass.; H. Rantatupa (2004) ”1930-luvun pulavuodet ja maatalouskiinteistöjen pakkohuutokaupat”, *Suomen maatalouden historia II*, 426; (1983) *Suomen taloushistoria III, Historiallinen tilasto*, Tammi 410, 448.

11. Kyseinen hierarkia näkyy rippi- ja henkikirjoissa paikoin vielä 1920-luvulla.

12. Esim. B. Lönnqvist (1995) *Vanhoja kartanoita Helsingin seudulla*, 13.

13. E. Jutikkala (2003) *Kartanoelämää Hämeessä 1900-luvun alussa. Kaikuja Hämeestä*, Hämmäläisosakunnan 350-vuotisjuhlakirja (2003) 97.

Kartanoiden ulkoisen näyttävyuden rinnalla on kiinnitetty vähän huomiota siihen, että kartanot olivat kaiken aikaa yhdessä pappiloiden kanssa ympäristönsä aineellisen ja henkisen kulttuurin keskuksia. Kartanoiden omistajilla oli suvun, koulutuksen ja tuttavien kautta tavallista talonpoikaista laajemmat yhteydet jopa ulkomaille asti ja heillä oli myös paremmat taloudelliset mahdollisuudet ottaa käyttöön uusia koneita ja menetelmiä. Näin maanviljelyä, karjanhoitoa, rakentamista, sisustusta ym. koskevat uutuudet levisivät maaseudulle ennen muuta kartanoiden kautta. Kartanoiden kautta laajeni myös koulunkäynti.

Toisen maailmansodan ja erityisesti siirtoväen asuttamisen jälkeen tilanne muuttui. Kaikki kartanot pienenivät, osa katosi kokonaan. Kartanoille ominainen runsas työväki väheni ja katosi lopulta lähes kokonaan. Hevoset vaihtuivat koneisiin. Perinteinen omavarainen kartanotalous väistyi ja

tilalle tuli tiukka tehokkuuslaskenta. Vanhat kartanot ovat kuitenkin edelleen olemassa ja useimmat niistä ovat myös edelleen toimivia suurtiloja, joiden odotetaan kulkevan kehityksen kärjessä.

Kartano oli aikanaan perintö, joka takasi vakaan toimeentulon ja turvatuun elämään, mutta nyt se saattaa perijästä joskus tuntua jo taakalta, joka ottaa enemmän kuin antaa. Toisaalta kartanoihin sisältyy edelleen oma kulttuurinen arvonsa. Kun satunnainen turisti käy vanhassa kartanossa, hänen silmänsä näkevät tavallisesti vain menneen loiston ja mahdin. Sen takana on kuitenkin ihmisen työ, se käten työ, joka näkyy rakennuksissa, puistoissa ja vuosisatojen aikana raivatuissa pelloissa, mutta myös se henkinen työ, jota kaiken suunnittelu, organisointi ja huolenpito on edellyttänyt. Se on ehkä ”historiaa, jota ei enää tarvita”, mutta se on kulttuuriperintö, jonka arvoa on vaikea rahassa mitata.

PASI TUUNAINEN

Selvitysprojektin alkusanat?

Heikki Ylikangas käsittelee teoksessaan *Romahtaako rintama? kesän 1944 keskeisiä sotatapahtumia ja toimenpiteitä suurhyökkäyksen höllentämän järjestyksen palauttamiseksi. Ylikankaan kokonaistulkinta ja arviot aiempaa suuremmista tuolloin teloitettujen tai muuten ammuttujen kokonaismääristä antavat teoksen arvioijan Pasi Tuunaisen mielestä aiheen lukuisiin kriittisiin huomioihin. Ylikangas kaipaa laajan tutkimushankkeen aloittamista, jotta toisessa maailmansodassa kadonneiden suomalaisten sotilaiden kohtalot tulisivat selvitettyiksi.*

■ Emeritusprofessori Heikki Ylikangas on ansioitunut ja tuottelias historiantutkija, joka haluaa kyseenalaistaa vallitsevia totuuksia ja ravistella nykyisiä tulkintoja. Hän on rohkeasti tarttunut arkoihin aiheisiin, minkä vuoksi hänen teoksensa ovat herättäneet runsaasti keskustelua ja hän on usein joutunut ryöpytyksen kohteeksi.

Näin on käynyt tälläkin kertaa, kun hän tuoreessa poleemisessa kirjassaan *Romahtaako rintama? Suomi puna-armeijan puristuksessa kesällä 1944*¹ tarkastelee jatkosodan varjopuolia.

Haastava tutkimustehtävä

Romahtaako rintama?-teoksen tavoitteena on ollut muuttaa kuvaamme jatkosodan

loppuvaiheista. Ylikangas on halunnut selvittää rintamakarkuruuden, pakoilun ja kieläytymisten mittasuhteet jatkosodan vuosina sekä sen miten niihin puututtiin. Hänen keskeinen teesinsä on, että puolustusvoimat on salaillut ja peiteltyt, erityisesti kesällä 1944 teloitettujen ja pidätettäessä ammuttujen kokonaismäärää. Ylikangas on tuonut julkisuuteen 89 nimen luettelon ja päätelee eri lähteitä vertailemalla, että ammuttujen kokonaismäärän täytyy olla vähintään 250, mikä on huomattavasti enemmän kuin tähän saakka on tiedetty (59 tapausta). Karuruus ja pakoilu olivat Ylikankaan mukaan merkittävämpiä ilmiöitä kuin aikaisemmin on annettu ymmärtää. Hän argumentoi myös, että teloituksilla oli merkitystä, ja osin niiden ansiosta rintama saatiin pitämään.

Ylikankaan teema on merkittävä, ja hän on tiedostanut tehtävänsä vaikeuden. Hänen lähtökohtansa poikkeaa sotahistoriallisten teosten valtavirrasta. Ylikangas tunnustautuu selityspainotteisen tutkimussuuntauksen edusmieheksi. Näin ollen hän (s. 157) toteaa: ”Tämä (suurempi ammuttujen määrä) ei ole pelkkä olettamus; se voidaan todistaa paikkansa pitäväksi niin uskottavasti kuin todistaminen on ylipäättään historiassa ja erityisesti tämänlaatuisessa tapahtumassa mahdollista”. Ylikangas jatkaa päättelytapansa perustelua huomauttamalla, että ”täydellisen todistelun edellyttäminen heikentää ja köyhdyttää tutkimusta” (s. 34).

1. Heikki Ylikangas (2007) *Romahtaako rintama? Suomi puna-armeijan puristuksessa kesällä 1944*, Keuruu: Otava.

Hän myös muistuttaa, ettei esitä lopullista totuutta, vaan ainoastaan oman tulkintansa. Mainitsemalla erilaisia varauksia ja viitattaessaan virheiden mahdollisuuksiin hän vie aseita kriitikoiltaan. Se on järkevää, sillä huomattaviin täsmennyksiin on tarvetta. Ylikangas onkin osoittanut olevansa valmis tarkistamaan aiempia päätelmiään ja tulkintojaan. Hän alkoi varsin pian kirjan ilmestymisen jälkeen korjata ammuttujen nimilistaa netissä pitämässään blogissa.² Tämä teksti on kirjoitettu etupäässä lokakuussa 2007 julkaistun teoksen 2. painoksen perusteella.

Vaatimaton lähde pohja

Ylikangas on pyrkinyt todistamaan väitteen sä käyttämällä kattavasti erilaisia lähde ryhmiä. Hän julistaa antavansa enemmän painoa toisen käden lähteille kuin lähdepainotteiset tutkijat. Hän on käyttänyt kenttäpiispantoimiston arkistossa olevia kaatuneiden luetteloita sekä Tilastokeskuksen kuolinsyytödistuksia. Ne ovat asianmukaisia primaarilähteitä. Teoksen lähdeluettelo näyttää ensisilmäykseltä massiiviselta, mutta lähempi tarkastelu osoittaa, että Ylikangas on käyttänyt olemassa olevia primaarilähteitä varsin säästeliäästi, jopa valikoiden. Arkistotyöskentelyn keskeneräisyyden hän kuittaa itsensä ja tutkimusapulaaisensa työekonomisilla rajoituksilla (s. 189 ja 250).

Teoksen lähde pohjassa on siis tuntuja aukkoja. Maininnan arvoinen puute on se, ettei Ylikangas ole käyttänyt päämajan hallinnollisen toimiston diaaria vuodelta 1944 (T 19195). Erityisesti oikeudenhoitotoimiston (Järj. 2) diaari olisi ollut keskeinen lähde, koska se sisältää merkinnät päämajaan saapuneista ilmoituksista: sekä teloituksista että esimiehen ampumista alaisista. Lisäksi Sota-arkiston kätöksissä olisi ollut tarjolla huomattavaa lisävalaistusta ainakin Lappeenrannan tapahtumien osalta kesällä 1944. Ylikangas olisi esimerkiksi voinut hyödyntää laajemmin Etelä-Karjalassa toimineiden sotapoliisiyksiköiden ja henkilötäydennyskeskusten (1 ja 4) asiakirjoja.

Aiheen kannalta tärkeitä olisivat niin ikään olleet Lappeenrannan komendantinviraston ja asemakomennuskunnan, Itä-Karjalan sotilashallinto esikunnan alaisen Lap-

peenrannan evakuointiesikunnan sekä Lentorykmentti 3:n arkistot. Unohtaa ei sovi myöskään Lappeen suojeluskunnan sekä Lappeenrannassa toimineen IV armeijakunnan esikunnan alaisen ilmasuojelualuekeskuksen tuottamaa materiaalia. Aineistosta olisi selvinnyt yksityiskohtia karkureiden kiinnitoista ja se, miten IV armeijakunta tosiasiaassa järjesti henkilötäydennyksensä sekä karkurien, harhautuneiden, lomalaisien, komennuksilla olleiden ja toipilaiden palauttamisen yksiköihinsä.

Rajanvetoa

Kirjan otsikon ja sisällön vastaavuus herättää kysymyksiä. Otsikosta voi saada sellaisen vaikutelman, että teoksessa tarkastellaan Neuvostoliiton suurhyökkäystä kokonaisuutena. Näin ei kuitenkaan ole, vaan kirja käsittelee pääasiassa tapahtumia Karjalankannaksella ja Etelä-Karjalassa. Tämä herättää ihmetystä, sillä Ylikankaan ammuttujen listalla esiintyvistä henkilöistä kymmenet on teloitettu/ammuttu Laatokan pohjoispuolisilla alueilla tai kotirintamalla. Jäin näin ollen kaipaamaan Leningradin rintaman hyökkäyksen kanssa synkronoidun ja siihen olennaisesti liittyneen Karjalan rintaman offensiivien esilletuontia.

Romahtaako rintama? -teoksessa sivutaan pakoilun ja karkuruuden ohella taistelukykyä menettäneiden ja henkisesti luhistuneiden joukkojen hallintaa ja saattamista uudestaan taistelukykyiseksi. Ylikangas, joka keskittyy ensisijaisesti äärimmäisiin rankaisutoimiin, tuo esiin lyhyesti miesten moraalisiin vedonneet puhuttelut, siirrot työkomppanioihin, joukkojen vahvistamisen ja täydennystoimet. Taistelussa kuluneen, taistelukunnoltaan ratkaisevasti heikentyneen ja pakokauhun valtaan joutuneen joukon taistelukyvyyn palauttaminen on kuitenkin laajempi asia. Siihen kuuluu eri tahojen erilaisia toimenpiteitä, muun muassa taistelutahdon ja mielialojen kohottamiseen tähtääviä päiväkäskyjä, kannustavaa hallintaa (palkitsemisia ja ylennyksiä), lepoa, tiedotusta ja valistusta, hengellistä työtä, koulutusta ja – totta kai – myös sotaväen rikoslain määräämien rangaistusten koventamista.³

Lisäksi on aiheellista kiinnittää huomiota siihen, että Ylikangas käsittelee yhtenä kokonaisuutena teloituksia, esimiesten aseenkäyttöä sekä vartiomiesten ja poliisien rikollisia kiinni otettaessa suorittaneita ampumisia. Tämän kaiken perusteella hän päätyy lukuihinsa. Viimeksi mainittujen kiinniottotilanteiden tuominen aiempien tapausten rinnalle on omintakeinen ratkaisu. Niin ikään Ylikangas pidentää tarkasteluperiodiaan vuosiin 1941–44, vaikka kirjan alaotsikko viittaa ainoastaan kesään 1944. Hän ei ole jostain syystä havainnut, että ns. Partasen tilasto (s. 179, 188) käsittelee juuri kesää 1944. Sen olisi voinut päätellä helposti sisällön ja asiayhteyden perusteella. Ylikangas ei ole liioin kyennyt löytämään, keitä henkilöitä Partasen lukujen takana on. Nimien ja yksiköiden selvittäminen ei olisi myöskään ollut vaikeaa.

Todisteiden salaaminen?

Ylikangas päättelee, että sotilasasiakirjojen epä johdonmukaisuudet ja muut ristiriitaisuudet (esim. s. 224–251 ja eri kohdin) ovat todisteita teloitusten ja ampumisten salaamisesta. Hänen mukaansa Sota-arkisto ”tarjoilee sittenkin valikoidun ja muokatun, ei välttämättä todenmukaisen kuvan tapahtuneista, laadultaan arkaluontoisista teoista” (s. 10, 289). Kun Ylikangas on – mitä ilmeisimmin ylimalkkaisissa tai otantatyypisissä – etsinnöissään löytänyt niukalti teemaansa liittyviä asiakirjoja, hän epäilee niitä puuttuvan. Väite on vailla pohjaa, koska dokumentteja olisi ollut läpikäytävissä huomattavasti enemmän kuin Ylikangas on tehnyt. Yhä oudompaan valoon väite joutuu, kun muistetaan Ylikankaan kelpuuttaneen mukaan myös kiinniottotilanteissa ammuttuja siviilejä. Hän on siis etsinyt sotilasasiakirjoista tietoja kiinniottotilanteissa surmatuista, vaikka kyseisistä tapauksista ei edes tarvinnut tehdä ilmoituksia päämajalle. Silti hän on vankasti sitä mieltä, että tietoja surmatuista karkureista ja kieltäytyjistä tasattiin ja osa tapauksista jätettiin tarkoituksella ilmoittamatta (s. 187–188, 315).

Ajatus siitä, että joitakin asiakirjoja olisi hävitetty erityisesti kesäkuussa 1944, on tiettyyn rajaan saakka järkeenkäypä. Tilan-

ne varsinkin kentällä lähenteli suurhyökkäyksen jälkeen sekasortoa, eikä paperitöiden tekeminen varmasti ollut tuolloin prioriteetti. Puolustusvoimien asiakirjoja tiedetään tuhoutun; näin kävi muun muassa päämajan valvontaosaston arkistolle syyskuussa 1944⁴. Ylikangas pitää esimerkiksi asiakirjoissa olevia poltettava tiedoksi lukemisen jälkeen -tyyppisiä merkintöjä todisteina salailusta (s. 136, 276). Asiaan voidaan valita toinenkin näkökulma, koska vastaavia asiakirjoja on säilynyt varsin runsaasti. Kyse lienee pikemminkin siitä, että haluttiin estää arkaluontoisten tietojen joutuminen vihollisen haltuun. Lisäksi noista asiakirjoista jäi jälkiä arkistoihin. Oikeudenhoitoon liittyvien dokumenttien täydellinen puhdistaminen olisi ollut vaativa urakka. Ainakin diaareihin olisi siinäkin tapauksessa jäänyt mainintoja asiakirjojen käsittelystä, myös tieto niiden polttamisesta.

Kirjasta ei käy ilmi, että armeija itse asiassa pyrki pohtimaan Ylikankaan tutkimaa ilmiötä ja sen hoitoa, jotta olisi kyetty ehkäisemään karkuruuden ja pakoilun toistuminen. Näin tapahtui jo heinäkuun 1944 jälkipuoliskolla, ja siitä löytyy asiakirjoja valistusupseerien aineistoista. Selvityksissä käsiteltiin esimerkiksi esimiehen aseenkäyttöoikeutta ja sen vaikutusta. Johtopäätöksenä tuli, että aseenkäyttö saattoi tulla kyseeseen pakokauhun ehkäisemiseksi, ennen kuin ilmiö oli levinnyt. Näin ollen Ylikankaalla voisi olla perusteet kaivella ilmoittamatta jääneitä ampumisia erityisesti kesäkuulta 1944. On luonnollista, että epämääräisissä oloissa tapahtuneita kuolemia, jopa vahingonlaukauksia, olisi pyritty peittelemään. Surmanteot ovat saattaneet kohdistua myös vihattuihin esimiehiin. On kokonaan toinen asia olettaa, että kyse olisi ollut järjestelmällisestä salaamisesta, jonkinlaisesta salaliitosta, ja että näin olisi menetelty ai-

2. <http://blogs.helsinki.fi/hylikang/> Luettu 26.10.2007.

3. Ks. esim. Aulis Leinonen (1980) 'Joukon taistelukyvyyn palauttaminen sodissamme 1939–45', teoksessa *Huoltopäällikkö 1981*, Kouvola: Huoltoupseeriyhdistys ry, 145–161.

4. Vladimir Panschin (2000) *Kasvottomien miesten sota: Päämajan valvontaosaston toiminta jatkosodassa*, Saarijärvi: Maanpuolustuskorkeakoulun Sotahistorian laitos, 7.

noastaan ”sotilaallisen tarkoituksenmukaisuuden” vuoksi (esim. s. 275–278). Sellainen olisi ollut vastoin kuolemantuomioiden langettamisen ja täytäntöönpanon peloteloikkua (vrt. s. 269).

HTK 1:n salainen lisäelin?

Lappeenrannan kaupungilla ja sen lähialueilla on merkittävä rooli Ylikankaan kirjassa. Kaupunki oli tärkeä liikenteen solmukohta, jonka kautta kuljivat paitsi sotilaat myös tuhannet länteen pyrkinneet evakot. Vaikka Ylikangas kuoppaa ns. ”Syväkurkun” levittämät Huhtiniemi-huhut (s. 261–262), hän herättää mysteerin uudelleen henkiin väittäessään, että Lappeenrannassa toiminut Henkilötäydennyskeskus 1:n (HTK 1) salainen lisäelin (ja mahdollisesti muut vastaavat) olisi laittomasti pannut täytäntöön muutamia kymmeniä teloituksia (s. 293).

Ylikangas ei kuitenkaan esitä riittävää näyttöä väitteensä tueksi. HTK 1:n asiakirjoihin tutustuminen ei laisinkaan tue Ylikankaan spekulatiivista tutkimustulosta. Sotilaiden yksiköihinsä palauttamista varten oli IV armeijakunta kehittänyt alueelleen järjestelmän, jota johti 10. sotapoliisikompania. Ajatuksena oli, että divisioonat palauttivat itse itselleen miehet lähiselustataan. Syvemmälle päässeet harhautuneet ja karkurit koottiin Lappeenrannassa sijainneelle Armilan koululle. Sen läheisyyteen perustettiin Lappeenrannan komendantinviraston osoittamiin paikkoihin yhtymien omat vastaanottopisteet. Niistä yhtymien edustajat järjestivät omien miestensä kuljetukset. HTK 1 oli vain yksi järjestelmän osa. Keskuksen päätehtävä oli rintamajoukkojen täydennyksen järjestäminen kolmesta täydennyspataljoonastaan. Sen yhteydessä toiminut lisäelin vastasi toiminnaltaan divisioonan opastuspistettä, ja sen kautta kuljivat IV armeijakunnan ulkopuolelle, esimerkiksi Itä-Karjalaan, menossa olleet.

Lukumääräeroista ja muista epätasällisyyksistä

Tekijä on siis itsekkin todennut, että hänen teoksensa sisältää virheitä. Siihen on todellakin jäänyt erittäin runsaasti pikkuvirheitä ja epätasällisyyksiä, joita tarkat harrastajat

ovat havainneet ja tuoneet julkisuuteen. Lillukanvarsiin kohdistuva kritiikki on oikeutettua. Asiavirheet saattavat kertoa kiireestä sekä siitä, ettei Ylikangas ole omimmalla alueellaan. Toisen maailmansodan historia – etenkin lähteiden, organisaatioiden ja tapahtumien osalta – vaikuttaa olevan hänelle vieras. Toisaalta hän on arvostettu oikeushistorioitsija, ja teloituksissa on kyse oikeudenkäytöstä. Siinä mielessä hän on aiheen kiistaton asiantuntija.

Ylikangas leimaa Jukka Kulomaan ja Jukka Lindstedtin tutkijoiksi, jotka ovat ottaneet annettuina puolustusvoimien viralliset luvut. Silti Ylikangas myöntää, että molempien tutkimukset perustuvat huolelliseen arkistotyöskentelyyn (s. 23). Tässä kohtaa vertailua hankaloittaa se, että Kulomaa ja Lindstedt eivät ole tarkastelleet täsmälleen samaa aihetta kuin Ylikangas. Sitä paitsi tältä on jäänyt huomaamatta Lindstedtin tulos, jonka mukaan talvi- ja jatkosodassa teloitettiin kaikkiaan 67 suomalaissotilasta (talvisodassa heistä vain yksi). Kesän 1944 aseenkäyttötapauksiakaan Lindstedt ei ole piilottellut: tuolloin niissä sai surmansa kaikkiaan 12 karkuria tai kieltäytyjää. Lindstedt on päätenyt lukuun ottamalla mukaan vartiomiehen ampumat karkurit. Varhaisemmalta ajalta tunnetaan ainoastaan yksi vastaava, Arndt Pekurisen tapaus. Näin ollen virallisten teloitusten lisäksi on ollut 13 ampumistapausta, mutta Ylikangas pitää itsepin-taisesti luvussa 11 (s. 178).⁵ Toinen suurempi lipsahdus on se, että jatkosodan aikana palvelukseen saapumatta jääneiden määräksi hän ilmoittaa 30 000 (s. 199, 309), vaikka Kulomaan luku on vain runsaat 1 500 miestä.⁶

Lisäksi Ylikangas epäilee, että aiemmin ilmoitetut pakoilusta, sotapelkuruudesta ja sotilaskarkuruudesta teloitettujen määrät saattavat olla väärin perustein laskettuja. Hänen oma 89 nimen luettelonsa on varsin heterogeeninen. Vaikka on mahdollista, että lukuihin voi tulla tarkennuksia, hänen arvionsa teloitettujen kokonaismäärästä (ainakin 250 tapausta) vaikuttaa varsin korkealta. Hän esittää sen todennäköisyyspohjalta käyttämällä perusteenaan aineistosta eteen tulleen 44 kadonneen karkurin listaa.

Hän myöntää otannan pienuuteen liittyvät ongelmat. Ylikangas puhuu ”epäsystemaattisesta otannasta”, joka on toteutettu ”jokseenkin sattumanvaraisesti” (s. 247).

Epäselvien tapausten (esimerkiksi päällekkäisyyksien) varmentamiseksi sotilaskantakorttien ja niiden liitteiden tarkka läpikäynti olisi saattanut kannattaa. Lisäksi kuolinsyiden osalta olisi ollut hyödyllistä perehtyä Lääkintäkeskusarkiston (LKA) sekä 15. kaatuneiden evakuoitokeskuksen (KEK) papereihin. Keskusten laatimat kuolinsyikortit ja kuolinilmoitukset sekä niiden pataljoonilta ja rykmenteiltä vastaanottamat lomakkeet kadonneista ja kaatuneista muodostavat varsin luotettavan tietokannan kuolemien syistä ja niiden ajankohdista. Kaatuneiden evakuoitokeskusten hautauspäiväkirjoista ja ylösnostomerkinnöistä olisi myös saattanut saada täydentävää tietoa esimerkiksi Taipalsaarelle haudatuista (s. 30–31, 262–263, 293). Ilmeisesti Ylikangas ei tunne uusien joukkojen muodostamisperiaatteita. Ainakin muutamien heinä-elokuussa 1944 teloitettujen osalta on kummallista, että he ovat kuuluneet sellaisiin joukko-osastoihin, jotka oli hajotettu jo huomattavasti aikaisemmin (JR 47 keväällä 1942 sekä JR 101 vuoden 1943 lopussa). Toki Ylikankaan käyttämiin lähteisiin on voinut jäädä virheitä.

Ylikangas on paikoin turvautunut muistitietoon. Osa hänen tapauksistaan jää sen vuoksi ”lähes varmojen” kategoriaan. Muistikuville on taipumus kertoa kokemuksesta ja sen muutoksesta. Folkloristit lähtevät siitä, että yksityiskohtavirheet kuuluvat muistitietohistorian luonteeseen eikä muistitietoa tulisi käyttää faktana. Kuvaava esimerkki muistitiedon ongelmallisuudesta on, että Ylikangas itse muistaa Sortavalan valtauksen lähes kolme vuotta väärin (s. 86).

Ruusuja

Vaikka Ylikankaan tutkimustulokset eivät juurikaan ole vakuuttavia ja *Romahtaako rintama?* -teoksen anti jää vähäiseksi, kirjaa voidaan pitää tervetulleena keskustelun vauhdittajana. Ylikangas on parhaimmillaan kuvatessaan tapahtumien taustaa ja viedessään lukijansa siihen kaaosmaiseen tilantee-

seen, joka johti puolustusvoimissa todelliseen kriisiin kesällä 1944. Kyse oli siis joukkojen herkkyydestä lähteä asemistaan ylivomaisen puna-armeijan edetessä vauhdilla kohti Moskovan rauhan rajoja.

Karkurin poliittisella kannalla oli epäilemättä merkitystä karkaamisaltiuteen ja jopa teloitusten kohdentumiseen (s. 177, 218–222, 279–290). Tässä Ylikangas on Kulomaan linjoilla. Teloitettujen joukko koostui etupäässä työmiehistä ja käsityöläisistä. Kysymys politiikan ja palvelusmotivaation suhteesta saattaa sittenkin olla varsin monisäikeinen (esim. onko parikymppinen mies vielä välttämättä poliittisesti kovin valveutunut?). Asian selvittämistä vaikeuttaa se, etteivät poliittiset tai ideologiset motiivit yleensä käy kuulustelu- tai muista oikeudenkäyntiasiakirjoista ilmi.⁷

Ylikangas on varmasti osittain oikeassa todetessaan, että teloituksilla oli toivottu vaikutus. Ne auttoivat omalta osaltaan vahvistamaan taistelukykyä, eikä rintama päässyt romahtamaan (s. 315). Toisaalta on silmiinpistävää, että ainakin kesällä 1944 viralliset teloitukset toteutettiin myöhässä. Huomattava osa niistä pantiin täytäntöön siinä vaiheessa, kun rintama oli saatu vakautetuksi, eikä Stavka enää tosissaan suunnitellut maamme valtaamista.⁸ Tämä ei tietysti voinut olla suomalaisten tiedossa.

Teoksen ansioksi on laskettava Ylikankaan pyrkimys kokonaistulkintaan ja laillisuusnäkökulman korostamiseen. Hänen

5. Jukka Lindstedt (1999) *Kuolemaan tuomitut. Kuolemanrangaistukset Suomessa toisen maailmansodan aikana*, Vammala: Suomalainen Lakimiesyhdistys, 203, 561.

6. Jukka Kulomaa (1995) *Käpykaartiin? 1941–1944. Sotilaskarkuruus Suomen armeijassa jatkosodan aikana*, Helsinki: Painatuskeskus, 47–49.

7. Kulomaa (1995) 67, 326.

8. Petroskoin yliopiston historian professori Juri Kilinin mukaan Leningradin rintaman Kannaksella hyökkäneiden joukkojen hyökkäyskyky oli käytännössä ehtynyt jo 29.6.1944 eli Tali-Ihantalan taistelun keskivaiheessa. Kilin toteaa, että puna-armeijan suurhyökkäys Kannaksella päättyi 14.–15.7. Myös Karjalan rintaman päävoimien hyökkäys pysäytettiin U-aseman eteen 14.–17.7. Näin ollen Stavka ei enää heinäkuun puolivälin jälkeen käytännössä tavoitellut Suomen armeijan lyömistä ja maan valtaamista tai suunnitellut voimakasta jatko-*hyökkäystä*. Tiedonanto Juri Kiliniltä 30.10.2007.

esityksensä on pääosin looginen. Ylikangas on taitava sanankäyttäjä, joten hänen tekstinsä on nautinnollista luettavaa. Kirjassa on jopa dramaattisia käänteitä (Paasosen viholistilannekatsaus 19.6., Heinrichsin käsky 20.6. ja lainmuutos 4.7.).

Kohti suurempaa varmuutta

Ylikangas on ilmoittanut jatkavansa kesken jäänyttä urakkaansa. Samalla hän heittää haasteen valtiovallalle ja tulevalle tutkimukselle testata esittämiensä tutkimustulosten paikkansapitävyys.

Toivottavasti kirjan saaman julkisuuden seurauksena käynnistetään Kansallisarkis-

ton hallinnoitavaksi suomalaisten kadonneiden kohtaloihin keskittyvä selvitysprojekti, jollaiseen myös Ylikangas viittaa (s. 250, 317). Sellaisen nuo runsaat 5 300 kadonnutta toki ansaitsisivat siinä missä vuosina 1914–22 surmansa saaneet tai vuosina 1939–45 menehtyneet sotavangit taikka Saksaan ja Neuvostoliittoon luovutetut henkilöt. Samalla saataisiin kaivattua lisävalaistusta siihen, onko kadonneiden joukkoon esimerkiksi upotettu teloitettuja karkureita. Lisäksi kuvamme jatkosodasta, etenkin sen loppuvaiheista, voisi edelleen täsmentyä. Selvitysprojektin aikaansaamisessa olisi jo yhdelle kirjalle saavutusta kerrakseen.

Lapsuus, perhe, kuolema

Katariina Mustakallio, Jussi Hanska, Hanna-Leena Sainio, Ville Vuolanto (toim.): Hoping for continuity. Childhood, education and death in Antiquity and the Middle Ages. Acta Instituti Romani Finlandiae 33, Rooma 2005, 253 s.

■ *Hoping for continuity* -teos on antiikin ja keskiajan tutkijoiden yhteistyön tulosta. Se perustuu esitelmiin, joita yhdeksäntoista tutkijaa yli kymmenestä maasta on pitänyt kolmessa eri konferenssissa. Tärkeimpinä teemoina ovat lapsuus, perhesuhteet ja kuolema.

Kirjan toimittajista Katariina Mustakallio ja Jussi Hanska vastaavat johdannosta. He selittävät, että tarkoituksena on tutkia ilmiöitä pitkältä ajanjaksolta ja että teoksen innoittajina ovat olleet ranskalaisen tutkijan Ferdinand Braudelin kirjoitukset ja hänen käsitteensä "la longue durée". Toimittajat poh-

tivat, miten pitkälle itse asiassa on mahdollista kirjoittaa "la longue durée" historiaa. Braudel kirjoitti yksin, mutta Mustakallio ja Hanska katsovat, että yhden ihmisen on vaikea kuvata pitempää ajanjaksoa ja suosittavat siksi tutkijoille yhteistyötä tutkimusprojektien puitteissa.

He eivät kuitenkaan esittele teoksen artikkeleita, kuten tällaisissa antologioissa on usein tapana, vaan jättävät tietoisesti jatkuvuuskien, muutosten, yleisten piirteiden ja tuoreiden ideoiden tunnistamisen lukijan tehtäväksi. Näin menetellen he tulevat hylänneeksi suosituksensa tutkijoiden yhteistyöstä projektin puitteissa. Artikkelit jäävät ikään kuin erillisiksi saarekkeiksi, joista monellaakaan ei ole mainittavaa yhteyttä muihin. Kirja olisi hyötynyt perusteellisemmasta johdannosta tai loppuyhteenvedosta, jossa olisi käsitelty artikkelien esiin nostamia kysymyksiä ja valaistu joitakin vastauksia.

Useat kirjan artikkelit käsittelevät lapsia, jotka ovat aina olleet tärkeä väestön osa. He ovat tärkeitä myös yhteisön eloonjäämisen ja tulevaisuuden kannalta. Lapsuuden tutkimus on usein rajoittunut kasvatukseen ja psykologiaan,

mutta viime vuosina lapsiin kohdistuva tutkimusten määrä on kasvanut ja tutkimusaiheet ovat monipuolistuneet. Tämä lisääntynyt huomio lapsiin on osaksi seurausta YK:n lapsen oikeuksien sopimuksesta.

Beryl Rawson on kirjoittanut yleisen historiografian tutkimuksista, joiden aiheena on lapsuus antiikin aikana. Hänen mukaansa lisääntynyt mielenkiinto lapsuuteen on vaikuttanut antiikin tutkimukseen. Rawsonin artikkeli on mielenkiintoinen sekä aikaisemman tutkimuksen yhteenvetona että lähtökohtana uudelle tutkimukselle. Rawson tuo esille uusia tutkimusalueita ja myös sellaisia alueita, joilla perusteellisempi tutkimus voi tuottaa uutta tietoa. Hän korostaa myös erilaisten lähteiden yhdistelyn tärkeyttä ja muistuttaa esimerkiksi, että ikonografia tarvitsee historiaa ja taidehistoriaa mutta myös arkeologiaa. Hän vaatii tutkijoita laajentamaan näkökulmaansa, pitämään silmällä omia kulttuurisia ehdollistumiaan ja olemaan tietoisia kulttuurisesti spesifeistä olettamuksista, unohtamatta tutkimuskontekstin luomista.

Janet Huskinsonin artikkeli "Disappearing Children?" käsittelee lasten esittämistä Roo-

man hautataiteessa ensimmäiseltä vuosisadalta 300-luvulle jKr. Hautamuistomerkkejä tekivät aikuiset, ja heidän tarpeistaan ja asenteistaan riippui miten ja milloin lapsia kuvattiin. Tässä Huskinson on huomannut ajan myötä tapahtuneita muutoksia ja pohtii, sellittävätkö niitä taiteellisen ilmaisan muutokset vai aiheuttivatko niitä pikemminkin ulkoiset tapahtumat. Jakson ensimmäisellä puoliskolla lapset esitettiin hautareliefeissä fyysiomialtaan, kooltaan ja attribuuteiltaan aikuisista poikkeavasti. Heidät on kuvattu yhdessä vanhempiensa kanssa ja siten tärkeänä osana perhettä. Poikia on kuvattu enemmän kuin tyttöjä.

Ensimmäisen vuosisadan lopulla ja 100-luvulla jKr. hauta-alttarit korvasivat hautareliefit, ja monet niistä omistettiin lapsille. Hauta-alttareita pystytettiin yksittäisille henkilöille, ja niihin kuvattiin tyttöjä yhtä usein kuin poikia. Huskinson mainitsee myös toisen tuona aikana tapahtuneen muutoksen. Sekä tytöt että pojat on usein kuvattu sellaisissa asuissa ja sellaisin symbolein, jotka kuuluivat aikuisten maailmaan. Näin osoitettiin millaisia poikien ja tyttöjen odotettiin olevan aikuisina, esimerkiksi pojat on kuvattu toogassa tai sotilasasussa ja tytöt seksuaalisoidusti yllään Venuksen tapaan olkapäältä alas valahtanut vaate. Huskinsonin mukaan 100-luvun alkupuolta voikin sanoa lasten näkyvyyden "huippukaudeksi" Rooman hautataiteessa.

Myös 100-luvun alkupuolen koristellut sarkofagit, joita käytettiin ruumishautauksen kor-

vattua polttohautauksen, antavat tietoa lapsista. Lapsia kuvattiin usein aikuisten sarkofagien tapahtumakohtauksiin ja siten, että aikuiset näyttävät saavan heistä jotain positiivista lisäarvoa (vrt. nykyajan kuuluisuudet, jotka haluavat haastatteluissa tulla valokuvatuiksi lastensa kanssa). 100-luvun puolivälistä lähtien myös lapsille tehtiin pieniä koristeltuja sarkofageja. Niissä pojat on kuvattu aktiivisempina kuin tytöt.

Huskinson panee merkille, että lasten kuvaaminen väheni 200- ja 300-luvuilla jKr., vaikkakin tässä oli vaihtelua. Joitakin lapsiaiheita käytettiin edelleen, mutta kristilliset sarkofagit koristeltiin raamatunaiheilla ja symbolisilla henkilöihahmoilla, kuten hyvällä paimenella. Lapsilla ei ollut keskeistä roolia.

Huskinson esittää mielenkiintoisia näkökohtia selitykseksi lapsia esittävien kuvien vähenemiselle. Elämän ja kuoleman jälkeisen elämän uudella tavalla ymmärtänyt kristinusko on saattanut edesauttaa muutosta. Myös sarkofagien koristelutavassa tapahtui muutoksia, esimerkiksi kertovat kohtaukset vähenivät. Huskinsonin mukaan sarkofagien koristelussa tulee esiin uudenlainen kuva perheestä. Aviopari kuvattiin kuten varhaisempina aikoina, mutta ei liitettyä lapsiin vaan filosofeihin. Huskinson tulkitsee, ettei näissä perheissä lapsilla ollut erityisasemaa. Kuitenkin hän myös toteaa, että mielenkiinto lapsen ja aikuisen selkeästi toisistaan erottavia kuvaustapoja kohtaan oli vähenemässä. Koosta tuli aseman ilmaisija.

Artikkeli on sekä kiinnostava että innostava, mutta sille olisi todennäköisesti ollut eduksi, jos huomioon olisi otettu myös muunlaisia yhteiskunnallisia olosuhteita, ja sukupuolinäkökulmakin olisi voinut olla enemmän mukana. Mutta keskustelu vaihtuvista näkökulmista lapseen ja lapsen yhteisöllisen aseman muutoksista jatkuu. Sitä voidaan viedä eteenpäin käyttämällä muunlaisia lähteitä ja vertailemalla miten lapset tulevat esiin eri konteksteissa. Rawsonin tavoin Hutkinsonkin korostaa tällaisen tutkimuksen tärkeyttä.

Perheitä koskeva tutkimus on usein keskittynyt vanhempien ja lasten välisiin suhteisiin, kun taas vähemmän huomiota on kiinnitetty sisarusten suhteisiin. Siksi Didier Lett'n artikkeli sisarusuhteista avaa laajempiakin uusia näkymiä kuin vain keskiajan perheeseen. Lett käsittelee sekä sisarusuhteiden luonnetta perheessä, että sitä kuinka sellaisia käsitteitä kuten sisar ja veli käytettiin eri yhteyksissä perheen ulkopuolella. Esimerkkeinä hän mainitsee puheen munkeista veljinä, ritareista aseveljinä tai kuinka käsitteitä veli ja sisar on käytetty kirjeissä ilmaisemaan kiintymystä. Iällä ja sukupuolella oli myös suuri merkitys. Lett havaitsi, että sisaruksia luetteltaessa vanhemmat sisarukset mainittiin ennen nuorempia, mutta sukupuoli oli tärkeämpi kuin ikä. Pojat mainittiin ensin iän mukaan ja sen jälkeen tytöt, myös ikäjärjestyksessä.

Toinen hieman yllättävä aihe on monikkosynnytyt, jota Véronique Dasen käsittelee.

Useamman kuin yhden lapsen saaminen samalla kertaa oli antiikin Roomassa, ja on vielä nykyäänkin, epätavallinen ja odottamaton tapahtuma. Mielenkiintoista on lukea myös Christian Laes'n artikkeli lasten lyömisestä. Muun muassa hän pohtii sitä, kuinka yhteiskunnan yleinen väkivallan taso vaikuttaa lasten olosuhteisiin perheessä ja koulussa.

Kaksi kirjan artikkeleista käsittelee roomalaisia hautajaisia. Katariina Mustakallion artikkelista saa kokonaiskuvan hautajaisten kulusta, Maurizio Bettini käsittelee tiettyjä erityisnäkökohtia hautajaiskulkuun symboliikasta. Rikkaiden ja mahtavien hautajaisista on olemassa kuvauksia, ja ne ovat pääosassa kummassakin artikkelissa, alempiarvoisia ihmisiä mainitaan harvoin niin lähteissä kuin näissä artikkeleissa. Bettini kuitenkin esittelee lyhyesti vähemmänkin äveriäät hautajaiset. Köyhien ruumiit asetettiin vuoteelle tai vastavalle ja peitettiin vanhalla toogalla. Sen jälkeen haudankaivajat huolehtivat ruumiista, joka haudattiin suuremmista seremonioista. – Kuinka erilaiset olivatkaan yläluokan hautajaiset.

Mustakallio aloittaa artikkelinsa esittelemällä lähteensä: kirjallinen traditio Polybiuksesta (2. vuosisata jKr.) Suetoniukseen (70–140 jKr.). Niissä kuvatut hautajaiskulkuet kuuluivat kulttuurin syväkerrokseen, eivätkä ne muuttuneet vuosisatojen aikana paljoakaan. Mustakallio identifioi erilaisia tapahtumasarjoja hautajaisten aikana: kotona pidettävät seremoniat, hautajaiskulku ja tuhkan hautaaminen,

puhdistautumisriitit kotona. Näiden toimintojen tausta-ajatuksena oli pitkälti kuoleman tuhovoimien lepyttäminen. Vainajan perhe katsottiin saastuneeksi, ja vasta sitten kun sen jäsenet olivat puhdistautuneet, mikä vei yli viikon, he saivat jatkaa tavallista elämäänsä Rooman kansalaisina. Talon ja perheenjäsenten puhdistuminen ei kuitenkaan riittänyt; kuoleman pahat voimat piti pelotella pois metelöimällä ja itkemällä kovaan ääneen. Tässä saatettiin mennä liian pitkälle, ja jo 450 eKr. hautajaiskäytännöille asetettiin rajoituksia, esimerkiksi luutunsoittajien lukumäärälle asetettiin yläraja. Kulkuessa suosittiin huiluja ja torvia, koska ne sopivat hyvin itkunhuutojen ja valitusten säestykseksi. Toinen rajoitus koski naisia, he eivät saaneet raapia poskiaan hautajaisten aikana (tätä tapaa on tavattu monilta alueilta 1900-luvulle saakka, esimerkiksi Iranin sisäosista).

Hautajaisten tarkoituksena ei kuitenkaan ollut vain taistelu pelottavaa kuolemaa vastaan, vaan ne olivat myös yksi tärkeimmistä siirtymäriiteistä. Kuten kuuluisa antropologi Arnold van Gennep totesi jo 1960, siirtymäriitit eivät sisällä vain eron ja siirtymisen vaiheita vaan myös yhteen liittämisen. Mustakallio viittaa van Gennepiin ja on omistanut yhden kappaleen yhteen liittämiseksi, nimittäin käsitellessään nuorten miesten pitämiä julkisia puheita. Ne merkitsivät tärkeää tilaisuutta nuoremman polven perheenjäsenille, johtajille *in spe*, tulla tunnetuksi ja saavuttaa arvoantoa yhteiskunnassa. Siten nämä puheet, jois-

ta Octaviuksen puhe Caesarin ruumiin äärellä on kuuluisin, merkitsivät siirtymistä kuolleen statuksesta elävän statukseen.

Mustakallio mainitsee myös sangen erikoisen tradition, nimittäin pilkanteon hautajaiskulkuudessa. Bettini käsittelee tätä tapaa enemmän ja myös selittää sitä. Hänen perusideanaan on hautajaisten dualismi (*double*) elämän ja kuoleman ja lisäksi synkkyöden ja iloisuuden välillä. Erityisen mielenkiintoinen ja hyvin dokumentoitu tapa on kuolleen pilkkaaminen. Sitä esiintyi etenkin silloin kun vainaja oli ollut eläessään vaikutusvaltaisessa asemassa. Joukko tanssijoita kulki arkun edessä parodioiden ja pilkaten muuta kulkuetta ja tehden pilaa myös arkussa makaavasta vainajasta. Esimerkiksi jo eläessään ahneeksi tunnetun keisari Vespasianuksen hautajaiskulkuudessa eräs mies näytteli keisari-vainajaa ja kertoi muille sano-neensa sen jälkeen kun oli kuullut hautajaistensa tulevan maksamaan satatuhatta sesteriusta: anna rahat minulle ja heitä ruumiini Tiberjokeen sen sijaan että pidettäisiin hautajaiset.

Tällainen ilveily saattaa tuntua kovin oudolta, mutta samanlaisia tapoja löytyy monista kulttuureista. Esimerkiksi Ranskan Arlessa 400-luvulla istunut synodi lausui, ettei hautajaisissa pidä enää sallia laulamista, hauskanpitoa ja juopottelua. 900-luvun Venäjällä hautajaisia vietettiin usein häiden tapaan. Ruotsissa 1800-luvulla hautajaisten jälkeisissä pidoissa juotiin, tanssittiin ja jopa laskettiin leikkiä vainajasta. (Hagberg: *När döden gästar*,

Stockholm 1937). Tämä ei tietenkään ole perua Rooman ajalta, vaan pikemminkin kyse on inhimilliseen kulttuuriin kuuluvasta dualistisesta käytäytymisestä. Bettini on tulkinassaan samoilla linjoilla.

Useat kirjoittajat käsittelevät sukupuoleen liittyviä aiheita. Kirja tarjoaakin useita esimerkkejä siitä, kuinka hyödyllinen ja hedelmällinen tällainen näkökulma on sekä tehtäessä näkyviksi yhteiskunnan rakenteita että niitä analysoitaessa. Sama koskee ikää. Kun huomion keskiössä ovat lapset ja lapsuus, tutkimus nostaa esille uusia kysymyksiä ja ne voivat puolestaan vaikuttaa kattavampien tulkintojen syntyyn yhteiskunnallisesta muutoksesta.

*Janken Myrdal –
Ingrid Söderlind*

Aleksandr Nevski – historian peili

Mari Isoaho: The Image of Aleksandr Nevskiy in Medieval Russia. Warrior and Saint. Leiden – Boston: Brill 2006 (=The Northern World 21), VIII, 417 s.

■ Aleksandr Nevski on ehdottomasti yksi Venäjän varhaisen historian kiehtovimmista hahmoista, ovathan hänen elämänsä ja tekonsa olleet keskeinen osa venäläistä historiallista muistia tähän päivään saakka. Ne ovat myös herättä-

neet kiinnostusta lukuisissa venäläisissä ja ulkomaisissa historioitsijasukupolvissa. Viljo Mansikka (1884–1947) piti luultavasti itseään venäläisen tieteellisen yhteisön jäsenenä julkaistessaan Aleksandr Nevskin elämäkertatekstin tärkeimmät käsikirjoitusversiot Pietarissa 1913. Ottaen huomioon, että ensimmäisen maailmansodan jälkeen hän kuitenkin teki töitä ja julkaisi kirjoituksiaan Helsingissä, häntä voidaan pitää Mari Isoahon varhaisena edeltäjänä ja suomalaisen Aleksandr Nevskiä koskevan tutkimuksen edustajana. Niin ikään kysyttäessä, mitkä julkaisut muodostivat pohjan Mari Isoahon tutkimukselle, Mansikan kirja saa varmasti keskeisen sijan.

Kuten kirjan nimestä käy ilmi, Mari Isoaho on kiinnostunut Aleksandr Nevskiin liittyistä mielikuvista; hän ei pyri tarjoamaan uutta versiota venäläisen ruhtinaan elinajan tapahtumista. Itse asiassa on epätodennäköistä, että kukaan pystyisi nykypäivänä lisäämään mitään uutta tunnettuihin ja yleisesti hyväksytyihin tietoihin Aleksandr Nevskin maallisesta elämästä. Niinpä Isoaho tyytyy kertaamaan lyhyesti Aleksandrin elämänvaiheet johdantoluvussaan.

Verrattuna läntisiin hallitsijoihin tuona aikana, 1200-luvun kolmannelle neljännekselle, käytettävissämme on hyvin vähän luotettavia lähteitä: maininnat venäläisissä kronikoissa – itse asiassa lähdeyyt huomioon ottaen olisi sopivampaa puhua vuosikirjoista – sekä Aleksandrin pyhimyselämäkertatekstit ja eräät ulkomaiset lähteet: kaksi kirjettä paavilta

ruhtinaalle, maininnat liiviläisessä riimikronikassa sekä Peter Dusburgilaisen kronikka.

Aleksandr Jaroslavitš syntyi vuoden 1220 aikoihin, ja Novgorodin ruhtinas hänestä tuli vuonna 1236. Vuonna 1240 hän voitti ruotsalaisen armeijan taistelussa Nevalla. Koska novgorodilaiset olivat haluttomia laajentamaan ruhtinaan valtaoikeuksia, Aleksandr Nevski jätti kaupungin, mutta palasi takaisin novgorodilaisten pyytäessä apua saksalaisen ritarikunnan armeijaa vastaan. Ritarikunnan kärsimä tappio taistelussa Peipsijärven jäällä vuonna 1242 pysäytti lopullisesti sen etenemisen luoteeseen. Aleksandr Nevski taipui mongolien valtaan vuonna 1242, ja vehkeilemällä veljeään Andreita vastaan hän onnistui saamaan mongoleilta nimityksen Vladimirin ruhtinaaksi vuonna 1252. Hän jopa pakotti novgorodilaiset taipumaan mongolien väestönlaskentaan vuonna 1257. Vuonna 1263 hän matkusti neljännen kerran tapaamaan kaania toimiakseen mongoleita vastaan kapinoiden rostovilaisten välittäjänä. Sairastuttuaan paluumatkalla hän pyysi tulla vihityksi munkiksi ja vaihtoi nimensä Alekseiksi. Hänen ruumiinsa siirrettiin ja haudattiin Vladimiriin.

Aleksandr Nevskin nykyistä kuvaa venäläisten kansallisten arvojen symbolina eivät muodostaneet niinkään yksityiskohtaiset ja historiallisesti pätevät elämäkertatiedot, kuin vanhojen tekstien hänestä antamat kuvat. Mari Isoaho pyrkii analysoimaan, mistä aineista nämä kuvat rakentuivat teksteissä ja millaisissa luomis-

prosesseissa ja millaiset olosuhteet aiheuttivat kuvien muuttumista.

Niinpä hän esittää keskiaikaisen tekstintuotannon muodostaneen edellytykset, joiden puitteissa Aleksandr Nevskin elämäkerran eri käsikirjoitusversiot luotiin. Tekstit ovat sidoksissa kristillisiin perinteisiin. Kirjoittajat, lukijat ja kuulijat olivat tottuneet tietynlaisiin aiheisiin, vertauskuvallisiin ilmaisuihin, vertauksiin ja symboleihin. Muinaisvenäläistä kirjoittajaa ei kiinnostanut pyrkiminen mahdollisimman luovaan jälkeen, eikä hän karttanut perinteisten mallien seuraamista. Sen sijaan hän käytti tekniikkaa, jota italialainen slavisti Picchio on luonnehtinut ”kokoamiseksi ja sommitteluksi”. Mari Isoaho painottaa kirjoittajan joutuneen ottamaan huomioon lukijan odotukset: tämä halusi tunnistaa vakiintuneet arvot ja merkitykset uudessa tekstissä. Kirjoittajan mahdollisuudet luovuuden harjoittamiseen olivat hyvin vähäiset.

Sekä johdannossa että sitä seuraavissa kappaleissa Isoaho korostaa, että sommittelutekniikkansa vuoksi pyhimyselämäkertatekstit ovat erittäin epäluotettavia tapahtumahistorian lähteinä. Niinpä positivistisella historiankirjoituksella oli taipumus jättää pyhimyselämäkerrat huomiotta niin pitkälle kuin mahdollista. Sittemmin niiden kuitenkin huomattiin olevan hyvin arvokkaita lähteitä tutkittaessa pitkän aikavälin asenteita ja arvoja. Tämä on näkökulma, joka Isoahoa ensisijaisesti kiinnostaa. Mitä Aleksandr Nevskin elämäkertoihin tulee, epäily niiden

kelpoisuudesta Peipsijärven taistelutapahtumien kuvaajina on varsin oikeutettu. Tästä olen jokseenkin samaa mieltä kirjoittajan kanssa. Mutta yleinen skeptisismi koskien pyhimyksen elämäkerran tulkitsemista kirjaimellisesti ei minus-ta tunnu oikeutetulta. Mitä tietäisimme Vienanmerellä, lähes tasan 500 kilometriä Oulusta itään sijaitsevan Solovetskin luostarin varhaisvaiheista, jollemme tukeutuisi Savvatin ja Sosiman elämäkertoihin? Kiitos kuvatutkimuksen ja kirjoitustekniikoiden tutkimisen, pystymme vetämään melko siistin ja luotettavan rajan kuvan ja historiallisen taustan välille.

Mikäli rajanveto on vaikeampaa Aleksandrin elämäkertojen tapauksessa, on se selitettävä yksinkertaisesti sillä, että erityisesti vanhemmissa versioissa yhdistyy kaksi kirjallisuustyyppiä: pyhimyselämäkerta ja maallinen sotakertomus.

Mitä käsikirjoitusperinteeseen ja eri käsikirjoitusversioiden lajitteluun tulee, aina 1500-luvulle saakka Isoaho on voinut nojautua ennen muuta Viljo Mansikan ja Juri Begunovin tarkkoihin tutkimuksiin. Kappaleiden järjestys heijastelee käsikirjoitusperinteen pääkerroksia.

Ensimmäinen osa ”Thannehallitsijan keskiaikainen kuva” on omistettu vanhimmalle kerrostumalle, elämäkerran ensimmäiselle versiolle. Isoahon mukaan ”historiallinen kerronta yhdistettynä ruhtinaalliseen ylistystekstiin muodostaa elämäkerran perusolemuksen”. Teksti nostaa esiin lukuisia nimiä Vanhasta testamentista, ja Aleksandria verrataan Salomo-

niin. Mutta tekstin kuvakieltä seurattaessa käy selväksi, että kirjoittaja on tuntenut myös varhaiset venäläisversiot Flavius Josefuksen ”Juutalaisesta sodasta” tai Digenes Akriteksesta kertovan bysanttilaisen sotakertomuksen, joka on sovellus Aleksanteri Suurta käsittelevästä romanttisesta tarinasta.

Ruhtinas Aleksandr Nevski esitetään puolustajana kolmin-kertaisessa merkityksessä: rajaseudun, hallitsijasuvun ja uskon puolustajana. Kerrontaa vie selvästi eteenpäin antikatolinen sävy ja tunne ortodoksisuuden ylivoimaisuudesta ainoana oikeana uskona. Marttyyriprinssien Borisin ja Glebin ilmestyminen ennen ruotsalaisia vastaan käytyä taistelua Nevalla palvelee ennen muuta hallitsijasuvun valtapyrkimysten oikeuttamista. Epäilemättä Boris ja Gleb oli tuolloin hyväksytty tehokkaiksi välittäjiksi ihmisen ja Jumalan välillä ja heidän kulttinsa oli vakiintunut, joten oli varsin luonnollista, että heidät kuvattiin Aleksandrin auttajina. Tulisi kuitenkin tähdentää, että tekstissä he eivät esiinny Aleksandrin malleana suoraan sen enempää kuin viitteellisestikään. He olivat epäoikeudenmukaisuuden uhreja ja saivat kärsiä, koska eivät halunneet nousta kieroja veljeään vastaan. Heidät tulkittiin pyhiksi, koska he tulivat murhatuiksi samaan tapaan kuin Norjan Olavi tai Böömin Vaclav, mutta Aleksandr sai täydellisen sankarin määreet, ja hänen pyhyytensä liitettiin myöhemmin jopa sotilaalliseen ja poliittiseen menestykseen.

Ilmestellenpä, pyrkikö ensimmäisen käsikirjoitusversion

kirjoittaja ylipäänsä luomaan kuvaa "ihannehallitsijasta". Näen sen vain hurskaan, kyvykkään ja menestyksekkään sotilaan ja puolustajan kuvana. Mikäli elämäkerrassa olisi haluttu tuoda esiin ihanteellisen, kristityn hallitsijan arkkityyppi, kirjoittaja olisi liittänyt mukaan tyypillisiä hyveitä sellaisina, kuin ne mainitaan monissa varhaisten venäläiskronikoiden ylistysteksteissä: anteliaisuuden pappeja ja munkkeja kohtaan, köyhistä huolehtimisen sekä avun antamisen leskille ja orvoille.

Mikään ensimmäisen käsikirjoitusversion viittauksista tataareihin ei ole sävyiltään kielteinen. Kaani esitetään jopa Aleksandrin erityisen rohkeuden ja hyveiden todistajana. Vain Aleksandrin vertaaminen Jerusalemin onnettomaan Hiskia-ruhtinaaseen voidaan tulkita vihjauksena tataareista vihollisvaltana. Kuten Hiskia päätti hyväksyä assyrialaiden ylivallan ja pelastaa siten valtaistuimensa, myös Aleksandr valitsi yhteistyön tataarien kanssa sen sijaan, että olisi muiden venäläisruhtinaiden tapaan ottanut marttyyriuden riskin.

Isoaho viittaa vastaaviin aiheisiin ja kuviin läntisissä sotakertomuksissa ja pyhimyselämäkertoissa. Mutta lieneekö oikeutettua sanoa, että kirjoittaja "osoitti ritarihenkeä, joka oli vallannut koko Euroopan ristiretkien aikaan" (sivu 380, myös sivu 138)? Läntisten ritareiden kulttuurista maailmaa voidaan tuskin verrata saman ajan venäläisiin olosuhteisiin. On syytä olla varovainen oletamuksissa, että teksteissä olisi lännen vaikutusta. Sikäli kuin

vastaavuuksia esiintyy, ne perustuvat yhteiseen antiikin perintöön latinalaisessa ja bysanttilaisessa kirjallisuudessa sekä jälkimmäisen slaavilaiskäännöksiin.

Viime vuosikymmenten aikana varhaiseen venäläiseen kirjallisuuteen erikoistuneet tutkijat ovat yleisesti hyväksyneet ajatuksen, että elämäkerran ensimmäinen käsikirjoitusversio kirjoitettiin Vladimirissa, metropoliitta Kirillin lähipiirissä 1280-luvun alussa. Kuten tunnettu tutkija Dimitri Lihatssev vuonna 1947 osoitti, elämäkerta näyttää saaneen vaikutteita galitsialaisesta kronikasta. Tämä selittyy sillä, että metropoliitta Kirill oli muuttanut 1250-luvulla eteläisestä Galitsiasta koillisessa sijaitsevaan Vladimiriin. Tätä tulkintaa mukaillen kirjoittajalla oli tukenaan henkilökohtainen kontakti, jolle itse Aleksandriin, ainakin hänet tavanneisiin ihmisiin.

Mari Isoahon tutkimusten jälkeen nämä oletukset voidaan kyseenalaistaa. Ensinnäkin, kuten hän todistaa, teksti oli niin täynnä aiheenmukaista puhetta, ettei henkilökohtainen tunteminen ollut lainkaan tarpeen, ja tyylillinen samankaltaisuus Galitsian kronikan kanssa voidaan selittää tuon ajan kirjallisen perinteen yhtenäisyydellä. Sitä paitsi ei ole todisteita metropoliitta Kirillin pysyvistä oleskelusta Vladimirissa, missä hän olisi voinut huolehtia elämäkerran laatimisesta. Mikä tärkeintä, todisteita ei ole myöskään Aleksandrin paikallisen kultin kehittymisestä tuon ajan Vladimirissa, mikä sopii yhteen sen kanssa, ettei teksti ole tyypil-

tään klassinen pyhän ihmisen elämäkerta. Isoahon mukaan elämäkerta laadittiin vasta 1290-luvun Vladimirissa, ja sen oli tarkoitus tukea Aleksandrin poikaa Dimitri Aleksandrovitšia tämän vastustajia vastaan. Se oli vetoamus sisäisen rauhan ja tasapainon puolesta. Isän hyveiden ja tekojen muistelemisen oli tarkoitus oikeuttaa pojan vaarantunut valta-asema. Vaikka voidaankin kysyä, tulevatko venäläiskollegat lopulta hyväksymään Isoahon väitteitä, joutuvat he puntaroimaan niitä vakavasti. Viime kädessä meidän tulisi hyväksyä se, ettei historiografisen rekonstruoinnin kysymyksiä voida aina ratkaista lopullisesti. Samanaikaisesti saattaa olla useita ratkaisumalleja, joista yksi on yhtä mahdollinen kuin toinen.

Kirjan toinen osa "Kuvaa muuttamassa" käsittelee elämäkerran yhdistämistä kronikoihin sekä kerronnan pieniä mukautuksia. Kun Aleksandrin elämäkerta ja kertomus ruhtinas Mihail Tšernigovilaisen kuolemasta Kultaisessa Ordassa esitetään samassa yhteydessä, myös Aleksandrin elämäkerta saa tataarivastaisen sävyn. Lopulta Aleksandr Nevski esiintyy edeltäjänä Dimitri Donskoille, ensimmäiselle venäläisruhtinaalle, joka sai tärkeän voiton tataareista Kulikovon kentällä vuonna 1380. Tämä voitto merkitsi tataarivallan lopun alkua. Koko niin kutsuttu Kulikovon sykli, joukko Dimitri Donskoin ylistämiseksi pyhitettyjä tekstejä 1400-luvulta alkaen, on saanut inspiraationsa Aleksandrin elämäkerrasta.

Aleksandrin kultin vakiinnuttaminen moskovalaiseen

tsaarinvaltaan ja hänen pysyvä liittämisensä hallitsijasuvun historiaan ovat teemana Isoahon kirjan kolmannessa osassa ”Aleksandr Nevski Venäjän uutena ihmeidentekijänä”. Kun metropoliitta Makari yhteistyössä nuoren tsaari Ivan IV:n kanssa valmisteli lukuisten uusien, koko Moskovan hallitsemalla alueella kunnioitettavien pyhimysten kanonisointia, hän pyrki lujittamaan uuden tsaarinvallan identiteettiä. Kahdentoista kirkollisen henkilön lisäksi hän valitsi vain yhden maallikon, ruhtinas Aleksandr Nevskin, joka – sivumennen sanoen – oli niin ikään kuollut munkkina. Elämäkerran olemassa olevat versiot sekä epävirallinen paikallinen kunnioitus pohjustivat valintaa, mutta ihmeet yhtenä pyhyiden osoituksista puuttuivat toistaiseksi lähes kokonaan. Ensimmäinen käsikirjoitusversio mainitsee vain yhden ihmeen: Aleksandr in ruumis tarrasi kiinni synninpäästökirjeseen, jonka metropoliitta Kirill halusi laittaa kuolleen käsiin ennen arkun sulkemista. Nyt elämäkertaan lisättiin koko joukko parannusihmeitä, ja yksi ihme viittasi Aleksandr in Dimitri Donskoille antamaan apuun tämän taistellessa tataareja vastaan. Toisessa käsikirjoitusversiossa näkyvä tataarivastainen sävy pysyi, ja sitä vahvistettiin kanonisoinnin jälkeen kirjoitetuissa teksteissä.

Stepennaja knigan laatiminen vakiinnutti Aleksandr in keskeisen roolin moskovalaisessa historiografiassa. Kahdeksas askelma seitsemästätoista askelmasta, jotka johtivat hallitsijasuvun alkuvaiheista tsaarinvaltaan, oli omistettu

nimenomaan Aleksandr Nevskille.

Loppuluvussa Isoaho pohtii Aleksanterin esittämistä ikoneissa ja seuraa hänen kuvansa myöhempiä kehitysvaiheita aina nykypäivään saakka. Niinpä voidaan sanoa, että Mari Isoahon kirja täydentää Frithjof Benjamin Schenkin teosta *Aleksandr Nevskij: Heiliger – Fürst – Nationalheld. Eine Erinnerungsfigur im russischen kulturellen Gedächtnis 1263–2000* (Pyhimys – Ruhtinas – Kansallissankari. Muistohahmo venäläisessä kulttuurissa muistissa, Köln–Wien–Weimar: Böhlau 2004), koska Schenk keskittyy moderniin aikaan, ennen muuta 1800- ja 1900-lukuun.

Aleksandr Nevski pysyi epätyypillisenä pyhimyksenä; hän ei koskaan saavuttanut todellista suosiota venäläisenä pyhänä verrattuna Sergei Radonezilaiseen tai Borisiin ja Glebiin. Huolimatta siitä, että hänen kuvaansa oltiin taipuvaisia pyhittämään elämäkerran ensimmäisestä käsikirjoituskerroksesta kolmanteen asti, hän on aina esiintynyt pyhimyksen ja maallisen sankarin välimuotona. Juuri tämä suosi moderneja pyrkimyksiä liittää Aleksandr in maalliseen keskusteluun kansallisesta yhtenäistämisestä.

Mari Isoahon tutkimus on arvokas lisä tutkimukseen Aleksandr Nevskin muistoon liittyvien kirjallisten traditioiden keskinäisistä sidoksista. Kirjaa voidaan pitää kiehtovana tutkimuksena pyhimyskultin luomisesta ja keskiaikaisesta muistamiskulttuurista. Loppujen lopuksi monografia osoittautuu venäläisen histori-

an peiliksi 1200-luvulta 1500-luvulle. Muutokset Aleksandr Nevskin kuvassa heijastelevat kehitystä tatarivallan varhaisvaiheista ja sen kanssa tehdyistä järjestelyistä aina monitunnustukselliseen Moskovan imperiumiin saakka, ja rajallisuudessa määrin tämä peili näyttää myös venäläisen historian myöhemmät vaiheet.

Ludwig Steindorff

(Käännös Kati Parpei)

Birgittalais- veli Jöns Budde

Marko Lamberg, Jöns Budde. Birgittalaisveli ja hänen teoksensa. SKS, Helsinki 2007. 431 s.

■ Suomalaisia on hemmoteltu viimeisten vuosien aikana useilla mielenkiintoisilla tutkimuksilla Ruotsi-Suomen keskiajan historiasta. Roomaan asettunut Tampereen yliopiston dosentti Kirsi Salonen on löytänyt merkittäviä Suomea ja muita Pohjoismaita käsitteleviä mainintoja Vatikaanin arkistoissa sijaitsevista katumusoi-keudenpöytäkirjoista. Näitä hän on muun muassa käsitellyt Jussi Hanskan kanssa kirjoittamassaan kirjassa ”Kirkko, kuri ja koulutus” (SKS 2004). Tuomas Heikkilä on kirjassaan ”Pyhän Henrikin legenda” (SKS 2005) valottanut maan suojelepyhimyksen kulttia keskieurooppalaisen pyhimys-tutkimuksen valossa. Markus

Hiekkasen ”Suomen keskiajan kivikirkot” (SKS 2007) on kirkkoarkkitehtuurin ja kirkollisen elämän majesteettillinen perusteos. Marko Lambergin massiivinen tutkimus *Jöns Budde. Birgittalaisveli ja hänen teoksensa* (SKS 2007) tarjoaa puolestaan huomattavan lisäyksen Suomen keskiajan vähäisiin narratiivisiin lähteisiin.

Jöns Budde. Birgittalaisveli ja hänen teoksensa sisältää 1400-luvulla vaikuttaneen birgittalaisveli Jöns Budden tekemien käännösten suomennoksia ja Marko Lambergin niihin laatimat johdannot. Mukana on myös perusteellinen tutkimuksellinen osa, jossa Lamberg käsittelee Jöns Budden tuotantoa, Suomen keskiajan kirkkoa sekä birgittalaisnunnien ja -veljien elämää. Lopputulos on massiivinen ja kunnioitusta herättävä – kokonaisuus kertoo tutkijan pitkäaikaisesta kiinnostuksesta sekä perusteellisesta arkistotyöstä ja tutkimuskirjallisuuden tuntemuksesta. Vaikka Jyväskylän yliopistossa toimiva Marko Lamberg on ollut monessa mukana – hän on muun muassa ollut perustamassa keskiaikaan erikoistunutta verkkojulkaisu *Miratoria* – ja kirjoittanut laajasti myös keskiajan porvaristosta, käsissä oleva kirja on tavallaan hänen tämänastisen elämäntyönsä tiivistymä. Siinä näkyy paitsi hänen pitkäaikainen Jöns Buddea koskeva tutkimustyönsä niin myös hänen historiankirjoituksen historiaa ja metodiikkaa kohtaan tunteensa mielenkiinto.

Jöns Budde oli uskonnollinen valistaja, joka vaikutti latinasta ruotsiin tekemiensä käännösten avulla. Häntä kiin-

nostivat erityisesti pyhimysten legendat, mutta myös sakramenteja, kirkollisia juhlapyhiä ja hengellisiä ihanteita selkeyttävät traktaatit. Lambergin suomentama Jöns Budden käännösten kokoelma pohjaa Tukholman Kuninkaallisesta kirjastosta löytyvään ja Jöns Budden kirjana tunnettuun käsikirjoitukseen ”Codex Holmiensis A 58”. Tässä kokoelmassa on antiikkiin sijoittuvien ja lähinnä fiktiivisten pyhimysten, kuten Julianuksen, Basilissan ja Justinan, elämäkertoja ja lyhyitä allegorisia hengellisiä opetuksia, kuten Bernard Clairvaux’laisen kulttiin liittyvä ”Pyhän Bernhardin mietelmät” ja 1300-luvulla kirjoitettu ”Guidon sielun ilmestyminen”. Kokoelman avaa sen pisin kirjoitus, ”Lucidarius”, joka käsittelee hengellisen elämän perusoppeja ja -käytäntöjä. (Sitä ei pidä sekoittaa birgittalaisnunnien ohjekokoelmaan ”Lucidarium”.) Pohjoismaisittain erityisen merkittävä on käsikirjoituksesta löytyvä pyhimyselämäkerta Pyhän Birgitan tyttärestä, Katariinasta. Näitä kirjoituksia lukee hymyssä suin – keskiaikaiset ilmaukset ovat usein hykerryttäviä ja kertomusten vauhti melkoinen. Ajan kirjoittajien mielikuvitus ei ollut vielä poliittisella korrektiudella pilattu ja siksi esimerkiksi Budden käännökset helvetin vaivoista kirjoituksissa ”Lucidarius” sekä ”Tundalus ja hänen näkynsä ja ilmestyksensä” ovat suorasukaisuudessaan jopa hauskoja.

Marko Lamberg on tehnyt huomattavan työn kääntäessään Budden tulkinnat mehukkaaksi ja sujuvaksi suomeksi. Hänen työnsä suomentajana

ansaitsee hatun korkean kohouksen – kyseessä on kärsivällisyyttä ja luovuutta vaativan monen tuhannen työtunnin projekti. Lukija saa olla kiitollinen myös Lambergin laitmista huolellisista johdannoista ja alaviitteistä: ne eivät olisi syntyneet ilman laaja-alaista asiantuntemusta ja yksityiskohtiin kohdistuvaa tarkkaavaisuutta. Toinen tutkija tietää kuinka vaivalloista tekstien yksityiskohtien, kuten henkilöiden, termien ja ilmiöiden, kommentointi saattaa olla; välillä yhden henkilön tai eriskummallisen ilmauksen selkeyttämisessä hujauttaa työpäivä poikineen. Onneksi Lamberg ei ole lipsahtanut kustantajien suosimaan ja tutkijoiden turhan halukkaasti omaksuun alaviitteiden poisjättämiseen, vaan on jaksanut palvelella lukijoitaan alusta loppuun. Tekijän palkinto on kirjan pysyvässä käyttöarvossa: *Jöns Budde. Birgittalaisveli ja hänen teoksensa* on perusteellisuutensa vuoksi arvossaan vielä vuonna 2107.

Jöns Budden käännösten lukijakunta muodostui ilmeisesti ennen kaikkea birgittalaisnunnista ja -veljistä. Lamberg luonnehtii osuvasti Budden kääntämien kirjoitusten asemaa birgittalaishengellisyyden kontekstissa, huomauttaen samalla, että käännöskien valinnassa saattoi vaikuttaa myös päiväpoliittiset kysymykset. Lamberg esimerkiksi ehdottaa, että Budden kokoelmaan mukaan valittu kirjoitus ”Kelvoton Piispa Udo” voitaisiin mahdollisesti lukea epäsuorana hyökkäyksenä birgittalaisten kanssa huonoissa väleissä ollutta Turun piispaa vastaan. Lamberg

kuvaa monipuolisesti myös käännösten merkitystä hengellisten käytäntöjen vakiinnuttajana. Yllättäen hän ei kuitenkaan kommentoi Budden tekstikokoelman matalakulttuurisuutta: vaikka monet Budden käännökset luonnehtivatkin luostarielämäni niitä leimaa silti kansanomaisuus ja uskonnollisten odotusten suhteellisen alhainen taso. Yksikään teksteistä ei edusta älyllisesti vaativaa filosofista pohdiskelua tai pitkälle edennyttä mystistä harjaantumista. Sen sijaan niissä on keskeisellä sijalla helvetin kuvaukset, joilla yleensä peloteltiin pikemminkin kansaa kuin luostarien asukkaita. Vastaavasti kirkollista elämää ja sakramenteja koskeva opetus vaikuttaa valituissa kirjoituksissa huomattavan kansanomaiselta. Oliko Budde valinnut käännettävät tekstinsä uskoen Naantalien luostarin jäsenten olevan suhteellisen alhaisella hengellisen kehityksen tasolla?

Koska *Jöns Budde. Birgittalaisveli ja hänen teoksensa* on pitkään jatkuneen tutkimustyön tulos, siinä on lukijan kannalta jopa liikaakin tietoa – tutkimuksellisissa osuuksissa on jonkin verran toistoa ja sivupolkuja. Lamberg palaa useaan otteeseen käännösten merkitykseen historiallisina lähteinä, ja vastaavasti kysymys birgittalaisnunnien ja -veljien yhteistyön muodoista toistuu huomattavan monessa yhteydessä. Kirja olisi ollut hyvä lyhyemmänkin kaavan mukaan. Samalla olisi ollut helpompi kontrolloida kirjaan lipsahaneita pieniä kirjoitus- ja editointivirheitä. *Jöns Budde. Birgittalaisveli ja hänen teoksensa*

ansaitsee joka tapauksessa aseman suomalaisen keskiajan opetuksen perusteoksena; siinä historian tuoreet tulkinnat yhdistyvät kestäväään perustietoon. Erityisen toivottavaa on, että keskiajasta luennoivat innostavat hyödyntämään kirjan tekstikäännöksiä osana opetustaan.

Maiju Lehmijoki-Gardner

Ihmisluento ja 1700-luvun yhteiskunta

Christopher J. Finlay: *Hume's Social Philosophy: Human Nature and Commercial Sociability in A Treatise of Human Nature*. Continuum, Lontoo & New York, 2007. 202 s.

■ David Hume *A Treatise of Human Nature* -teosta on pidetty vaikeasti tulkittavana teoreettisena tutkielmana ihmismielestä. Teos on usein nähty yritykseksi hahmotella uusi ihmistiede, *science of man*. Valtavirrasta poiketen Christopher J. Finlay tulkitsee Hume teosta aikalaisyhteiskunnan heijastumana ja empirisenä tutkielmana ihmismielestä 1700-luvun kaupallistuvassa yhteiskunnassa. Hän ei väitä, että Hume kuva aikalaisyhteiskunnasta olisi objektiivinen tai erityisen osuva, vaan kyseessä on subjektiivinen tulkinta ihmislouteen anatomista kaupungistuvassa ja materialisoituvassa yhteiskunnassa.

Keskeiseksi teemaksi Hume ihmismielen teoriassa nousevat käsitteet, jotka olivat merkittäviä taloudellisesti kehittyvässä yhteiskunnassa; oma etu, itsekkyyys, kilpailu ja luksus sekä kaikkien näiden myötä arvostuksen tavoittelu. Taloudellisen kasvu ja aineellisen hyvinvoinnin etsintä saa Finlayn tulkinnassa merkittävän roolin ihmisten motivoijana, vaikka Hume aikana ei vielä ollut tietokään teollisen yhteiskunnan kasvuoletuksista. Tämän Finlay myöntääkin. Mutta myös rakkaus, yhteenkuuluvuus sekä muut positiivisina pidetyt tunteet nousevat ihmisten omista kokemuksista ja heitä ympäröivästä maailmasta. Kaikki tunteet ovat seurausta empirisistä kokemuksista ja ovat tässä mielessä rationaalisia. Tästä seuraa radikaali väite; epämääräinen hyväntahtoisuus, *benevolence*, ei sellaisenaan riitä ihmisen toiminnan motiiviksi. Tämän väitteen merkitystä Finlay olisi voinut pohtia enemmän.

Teoksessaan Hume pohtii tieteenteoriaa, kausaliteettia ja empirismia. Hän, kuten myös monet muut skotlantilaiset valistusfilosofit, pyrki muotoilemaan yleisiä tieteellisiä väittämiä. Finlayn mukaan tieteen pyrkimyksenä Hume aikana ei ollut niinkään löytää perimmäisiä selityksiä vaan ymmärtää arkista elämää. Hume teos tarjoaisi siis sekä metodin arkielämän ymmärtämiseksi että tulkinnan siitä.

Finlaylle filosofia ei ole vain suuria ideoita vaan siinä yhdistyvät filosofin henkilökohtaiset kokemukset, havainnot ympäröivästä yhteiskunnasta ja sen menneisyydestä sekä filosofia.

Finlay yhdistääkin teoksessa Humen elämäkokemuksia, varhaisia esseitä sekä erityisesti Bernard Mandevillen ja Francis Hutchesonin ajatuksia ava- takseen Humen kokemusmaailmaa.

Finlay tekee erään metodologisesti mielenkiintoisen linjanvedon. Poliittisen ajattelun tutkimuksessa, erityisesti käsi- tehistoriassa, tutkimuskohteenä on poliittinen elämä. Näin poliittinen filosofiakaan ei olisi keskustelua perimmäisistä teoreettisista kysymyksistä vaan intentionaalinen poliittinen teko ja puheenvuoro aikalaispoliittisessa keskustelussa. Vaikka Finlay analysoi Humen ihmismielen teorian, Humen kokemusten ja valistusajan yhteyksiä, hän tarkentaa kuitenkin, että hänelle Humen intenciot eivät ole vain vastustajan ”retorista manipulointia” poliittisessa keskustelussa. Finlay viittaa tunnettuun luonnonoikeusfilosofian tutkijaan, Knud Haakonsseniin, jonka mukaan filosofin aitona pyrkimyksenä voi olla jonkin idean tulkinta. Finlaykaan ei pyri kuvaamaan poliittista argumentointia, vaan hän pyrkii ymmärtämään Humen ihmismielen teoriaa historiallisena ilmiönä. Linjaus on tämän tutkimuksen osalta onnistunut.

Finlay rakentaa tutkimuksessaan eheän kokonaisuuden Humesta havainnoitsijana ja kokijana sekä *A Treatise of Human Nature* -teoksen keskeisten teemojen suhteesta aikalaisyhteiskuntaan. Finlay ei niinkään tulkitse uudelleen Humen tekstien keskeisiä käsitteitä ilmiönä, tältä osin hän tukeutuu hyvinkin perinteiseen argumentointiin, vaan

hän asettaa Humen teorian ihmismielestä kontekstiinsa. Samalla Finlay antaa lukijalle yhden mallin siitä, kuinka filosofian teorit kenties syntyvät ja kuinka niitä voisi lukea ajankuvina.

Oili Pulkkinen

Piirilääkärit kierroksella

Heikki S. Vuorinen: Tautinen Suomi 1857–1865. Tampere University Press 2006. 220 s.

■ Vuonna 1857 lääkintötoimen ylläpito ohjeisti piirilääkäreitä raportoimaan tarkasti piirinsä elinolosuhteista ja väestön terveyden tilasta. Lääketieteen ja kirurgian tohtori Heikki S. Vuorisen teos *Tautinen Suomi 1857–65* muistuttaa, kuinka hienon lähdeaineiston piirilääkärien kertomukset muodostavat. Parhaimmillaan parinkymmenen painetun sivun pituiset kertomukset dokumentoivat alueen elinoloja ja arkielämää verrattomalla tavalla.

Vuorisen tavoitteena on ollut luoda kokonaiskuva terveydellisistä oloista esiteollisessa Suomessa. Lyhyen aikavälin kokonaisläpileikkauksella yli 60 piirilääkärien kertomukseen hän on halunnut tutkia, miten piirilääkärit hahmotivat väestön terveysongelmat ja minkälaisia tekijöitä he niihin yhdistivät. Lisäksi häntä on kiinnostanut, minkälaisia keinoja lääkäreillä oli käytettävissään väestön terveyden edistä-

miseksi. Tutkimuksen aikarajaus perustuu lähdeaineiston saatavuuteen ja esiteollisen yhteiskunnan tavoittamiseen. Krimin sodan ja suurten nälkävuosien välinen aika oli tekijän sanoin viimeinen normaali ajanjakso ennen teollistumisen ja maatalouden modernisoitumisen laajempaa toteutumista.

Vuorinen pohtii huolellisesti piirilääkärien kertomusten luotettavuusongelmia. Piirit olivat laajoja ja lääkärin joutui turvautumaan kansan antamiin tietoihin. Tautien erottelu ja nimeäminen oli aikalaislääkäreille vaikeata ja niiden tarkastelu nykyisin tautikäsittein hankalaa. Lähtökohdat yleisluonteiselle synteessille eri tautien tarkasta esiintymisestä eivät ole parhaat mahdolliset, mutta mikrohistoriallinen taso tuntuu huomattavasti kiinnostavammalta. Tutkimus raottaa kiehtovia mahdollisuuksia tutkia tauteja sosiaalisena ilmiönä eli sitä, kuinka taudit kytkeytyivät yhteisöjen jokapäiväiseen elämään: lastenhoidon, asumiseen, ravintoon, työntekoon, markkinoihin ja juopotteluun.

1800-luvun lääketieteen keinoja hoitaa sairaita on korostettu tehottomiksi ja lääkäreitä oli vähän – kansa oli pitkälle omien hoitokäytäntöjen varassa. Lääkärikunta näyttäytyy tässäkin teoksessa valistushaluisena, kansan elintapoja moralisoivana sivistyneistönä. Vuorisen tutkimuskysymyksistä johtuen piirilääkärit tulevat kuitenkin esille aidosti oman piirinsä terveysoloista kiinnostuneina aktiivisina toimijoina. Tämä on tervetullutta sellaisen tutkimuksen rinnalle, jossa lää-

käreiden rooliksi on jätetty valtion biopoliittisten intressien toteuttaminen. Aktiivisuus näkyy erityisesti piirilääkärien värikkäissä pohdinnoissa tautien syiksi ja selityksiksi. Esimerkiksi silmävaivoja selitettiin altistumisella savulle ja pölylle savupirteissä, kaskenpoltossa ja viljan puinnissa. Mutta myös järvestä nousevaa usvaa pidettiin syyllisenä: tästä oli todistettuna silmätautien yhteys alueella yleiseen nuotanvetoon.

Piirilääkärien kertomukset olivat tarkoitettu julkisiksi raporteiksi ja ne painettiin lääkäreiden kotimaiseen ammattilehteen. Tämä olikin käytetty kanava yhteiskuntareformistisille ajatuksille. Piirilääkärit olivat vakuuttuneita, että köyhyys edisti tautisuutta ja he kaipaivat erilaisia toimenpiteitä väestön elinolojen parantamiseksi. Esimerkiksi erään lääkärin mukaan väestön kurjuus ei ollut seurausta kansan flegmaattisesta luonteesta vaan vuosisatoja jatkuneesta feodalismista. Piirilääkäreiden uskosta käytännön todistusvoimaan soisi myös nykyajan tieteellisesti todistetun mantraan uskovien terveyden asiantuntijoiden ot-tavan oppia. Hyvänä esimerkkinä tästä on riisitaudin hoidossa hyväksi huomattut aurin-gonvalo ja kalanmaksaöljy, joita oli osattu käyttää yli sata vuotta ennen kuin niiden vaikutusmekanismi todennettiin.

Heikki S. Vuorisen teos on oivallinen inspiraatioiden lähde kaikille, joiden tarkoituksena on tutkia agraarisen Suomen elinoloja. Tartuntatautien historiasta laajemmasta näkökulmasta – siitä miten ne ovat vaikuttaneet suomalaiseen yhteiskuntaan – on erityisen suo-

siteltavaa luettavaa Mika Kallioisen tutkimus *Rutto & rukous. Tartuntataudit esiteollisen ajan Suomessa* (Atena 2005).

Hanna Kuusi

Modernisaation monimuotoisuus

Hilkka Helsti, Laura Stark & Saara Tuomaala (toim.), Modernisaatio ja kansankokemus Suomessa 1860–1960. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1101. SKS, Helsinki, 2006. 336 s. Kuvitettu.

■ Hilkka Helstin, Laura Star-kin ja Saara Tuomaalan toimittama artikkelikokoelma *Modernisaatio ja kansan kokemus Suomessa 1860–1960* käsittelee kiinnostavalla tavalla suomalaisten modernisaatiota koskevia jaettuja kokemuksia. Kyse on professori Laura Star-kin vuosina 2002–04 johtaman ja Suomen Akatemian rahoittaman monitieteisen tutkimusprojektin *Modernization and Popular Experience in Finland 1860–1960* piiriin kuuluneiden tutkimusten tulosten koosteesta. Kirjoittajia on kuusi. He edustavat etnologiaa, folkloristiikkaa, uskontotiedettä ja historiantutkimusta.

Teoksen johdantoartikkelissa Laura Stark linjaa teoksen ja sen taustalla olleen tutkimushankkeen lähtökohdat, keskeisimmät käsitteet ja metodologiset lähestymistavat. Johdantoa seuraavat kuusi artikkelia

edustavat varsinaista tutkimusta. Arvioitavana olevan artikkelikokoelman lähtökohtana on tutkia kansan kokemusta modernisaatiosta soveltamalla tutkimuksissa folkloristista näkökulmaa, jonka keskeisinä elementteinä ovat jaetun kommunikaation ja kulttuuristen merkitysten käsitteet.

Artikkelit keskittyvät tarkastelemaan suomenkielistä maaseutua noin sadan vuoden aikana eli 1860-luvulta 1950-luvulle. Tärkeäksi käsitteeksi nousee *kansa*, jonka tekijät ovat rajanneet käsittämään ns. tavallisia suomalaisia, joita ovat *suomen kieltä puhuvat maalaisyhteisön jäsenet, joiden täytyi tehdä ruumiillista työtä*. Heihin lasketaan kuuluvaksi myös ne toisen polven kaupunkilaiset, joiden vanhempien juuret olivat maaseudulla.

Teoksesta ei käy ilmi, millä perusteilla ja millaisen prosessin seurauksena käsite kansa on saanut rajauksensa. Kansa on ongelmallinen käsite, joka on eri aikoina ja erilaisissa yhteyksissä tarkoittanut hyvin erilaisia asioita. Kun esimerkiksi käsitellään kansalaisyhteiskunnan muodostumisprosessia, kansaan kuuluvat myös kaupunkilaiset ja eliitti. Myös 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun sivistyneistön tapa käyttää käsitettä kansa oli horjuva ja ristiriitainen: siihen sisällytettiin kaupunkityöväki sekä toisinaan tarvittaessa sivistyneistön edustajat.

Teoksen rajaus kattaa toki suurimman osan väestöstä, mutta Suomen kaupunkien pienuudesta huolimatta maassa oli olemassa myös kaupunkityöväkeä. Tämä herättääkin

kysymyksen siitä, miten modernisaatio kosketti heitä. Miten erilainen tai samanlainen prosessi heidän kohdallaan oli verrattuna maalaiskansaan? Jotta maalaisväestön elämäntavan ja kokemuksen modernisaatiota voidaan tarkastella, tulisi rinnalla pohtia modernisaation vaikutusta myös kaupunkiväestöön.

Toinen tähän liittyvä seikka on, että kun teoksessa korostetaan voimakkaasti juuri maalaisväestöä ja sen kokemuksia modernisaatiosta, näyttäytyy agraari tässä jaottelussa traditionaalisen ja kaupunkilaisen modernina. Toisin sanoen asetelma toistaa, luultavasti aivan tahattomasta, juuri niitä modernisaatioprosessin suoraviivaisuutta koskevia stereotyyppioita, joita tekijät itse sanovat purkavansa. Teoksen tarkoituksenahan on tuoda esille kansan näkemys ja kokemus modernisaatiosta sekä nostaa keskustelun kohteeksi myös kansan modernisaation eri ilmiöitä kohtaan esittämä vastustus ja kritiikki.

Käytännössä keskittyminen maaseudun väestöön johtaa asetelmaan, jossa otetaan annettuna oletus, että modernisaatio pohjimmiltaan suuntautui kaupungeista maaseudulle ja eliitiltä rahvaalle. Kiinnostava kysymys olisi se, modernisoituiko kaupunkien väestö aiemmin ja kivuttomammin kuin maaseudun. Tämä on erityisesti Suomen kannalta tärkeä kysymys, sillä useimmat kaupungit olivat pitkään pieniä ja elämäntapa niissä "maalaismainen". Ajatteliko ja toimiko kaupunkien tavallinen kansa oleellisesti eri tavoin kuin maalaisrahvas?

Vaikka tutkimuksessa korostetaan sitä, että kansa oli aktiivisesti mukana modernisaatioprosessissa, on lähtökohdista se, että eliitti oli viime kädessä modernisaation käytevoima. Olisi kuitenkin tärkeä tutkia ja keskustella myös eliitin suhteesta modernisaatioon ja kyseenalaistaa modernisaatioprosessin suoraviivainen eteneminen myös sen osalta. Suomalaisella eliitillä oli varsin ristiriitainen suhde yhteiskunnalliseen muutokseen. Esimerkiksi kristillinen ajattelu oli eliitin kannalta keskeistä pitkälle 1900-luvun puolelle, eikä eliitti tässä suhteessa eronnut mitenkään muusta kansasta.

Myös *modernisaatio* on käsite, jonka määrittelemine jää teoksessa vajaaksi. Modernisaatioon liitetään teoksessa kyllä mm. muutos. Mielestäni käsite olisi kuitenkin ansainnut hieman enemmän pohdintaa. Ensinnäkin, käsitteen käytön kannalta on keskeistä selvittää se, minkä ilmiöiden katsotaan olevan modernisaation kannalta keskeisiä. Toiseksi, miten teoksen tekijäkunta ymmärtää modernisaation: onko sillä alku ja loppu, vai onko kyse prosessista, joka on eräällä tapaa päättymätön ja siten lähinnä synonyymi muutokselle. Jos tekijät katsovat modernisaation päättymättömäksi prosessiksi, sen seikan selvittäminen, mitä ilmiöitä modernisaatio ensisijaisesti koskee, muodostuu tärkeäksi.

Kolmas teosta koskeva ongelma koskee useimpia pitkäkestoisia tutkimusprojekteja: kuinka säilyttää tutkimusprojektin tuoreus rahoitushakemuksesta loppuraportointiin saakka, kun tutkimusprojektit

kestävät vuosia? Teoksen ongelmana on toisin sanoen se, että vaikka hanke on aloitettaessa ollut innovatiivinen, on sen jälkeen tutkimuksen kentällä tapahtunut paljon ja tutkimuksen tulokset eivät välttämättä näyttäydäkään yhtä uusina ja ansiokkaina kuin ansaitisivat. Tekijät korostavat voimakkaasti "tavallisen ihmisen" historiaa ja artikkelien tutkimusaineistot koostuvat pääasiassa muistelmista ja haastatteluista ts. erilaisista muistitietoaineistoista, joiden käytön korostetaan olevan erityisesti historiantutkimuksen piirissä uutta.

Aivan näin ei kuitenkaan ole. Jo viimeistään 1970-luvulta on Suomessakin vaikuttanut historiantutkimuksen piirissä suuntaus, joka tarkastelee tavallisen ihmisen kokemuksia ja näkemyksiä käyttämällä muisteluaineistoja lähdeaineistona. Toki on myönnettävä, että tämä suuntaus on vahvistunut vasta 1990-luvulta lähtien. Artikkelikokoelman uutuusarvo ei tässä suhteessa ole aivan niin suuri kuin teoksen johdannossa annetaan ymmärtää.

Teoksen suurin innovatiivinen arvo on tavassa, jolla kirjoittajat ovat yhdistäneet folkloristiikan ja historiantutkimuksen näkemyksiä ja tutkimustapoja. Metodologisesti painopiste on folkloristisissa tutkimusmenetelmissä, joihin on yhdistetty voimakas historiatietoisuus eli tutkittavien ilmiöiden tarkastelu yhteiskunnallisissa yhteyksissään. Koska tutkimuksen kohteena ovat mentaaliset ja maailmankuvaliset kysymykset, on ratkaisulla selvät perusteensa. Folklo-

risteille tutuilla metodeilla, kuten kerronnan narratiivisiin rakenteisiin keskittymisellä, tekijät ovat saaneet aineistostaan irti vastauksia kysymyksiin, jotka koskevat sellaisia hankalasti tutkittavia ilmiöitä kuin asenteet ja arvot. Lisäksi eri aloja edustavien tutkijoiden välillä näyttää vallitsevan sellainen saumaton yhteistyö, jota harvemmin tämänkaltaisissa hankkeissa näkee. Kokoelma on yhtenäinen kokonaisuus. Artikkelit liittyvät toisiinsa ja puhuvat samasta asiasta poikkeuksellisen johdonmukaisesti.

Teoksesta tekee kiinnostavan myös aiheiden kirjo. Laura Starkilla on johdantoartikkelin lisäksi teoksessa toinen artikkeli, jossa hän käsittelee maalaiskansaan kuuluneiden miesten ja naisten 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa kirjoittamia omaelämäkertoja, jotka ovat tähän saakka olleet heikosti tunnettuja, sillä tutkijat ovat Suomessa kohdistaneet huomionsa tuorempiin omaelämäkerrallisiin aineistoihin. Artikkelit täyttävät näin aukkoa, joka aikaisemmassa tutkimuksessa on ollut.

Artikkelissa Stark tarkastelee sitä, miten kirjoittajat suhtautuivat modernisoituvan yhteiskunnan tarjoamiin uusiin mahdollisuuksiin ja miten ne muokkasivat heidän käsityksiään itseystensä ja persoonasta. Starkin mukaan sosiaaliselta asemaltaan hierarkian alatasoilla olevat ihmiset käyttivät sivistyneistön kehittämiä sivistys- ja valistusdiskursseja aktiivisesti ja luovasti hyväkseen koettaessaan nousta korkeampaan sosiaaliseen asemaan. Keskeisenä motivaationa eivät

olleet sivistyneistön tarjoamat perusteet vaan kirjoittajien oman elämän todellisuudesta nousevat toiveet ja tarpeet.

Hilkka Helstin artikkeli käsittelee erään perheen 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa keskinäisessä kirjeenvaihdossa ilmaisemia perhestrategioita, joilla Helsti tarkoittaa erilaisia ympäristön hallinnan tekniikoita. Hänen mukaansa perheen merkitys ei tässä suhteessa vähentynyt modernisaatioprosessin alkuvaiheessa. Vaikka perhe hajaantui ympäri maata, säilyivät suhteet tiiviinä ja sisarukset tukivat toisiaan koettaessaan edetä sosiaalisesti parempaan asemaan. Monet strategiat olivat laajemman suvun omaksuja, kuten tyttöjen kouluttaminen tai yhteistyö vaatteiden hankinnassa ja huollossa.

Uutuuskien vastustamista käsittelee Kati Mikkola, jonka mukaan uutuuksia vastustivat useammin vanhemman sukupolven edustajat sekä yleensä ne ihmiset, jotka kokivat uutuudet uhkana elämänjärjestykselleen ja asemalleen. Vastustuksen muodot vaihtelivat aktiivisista, kuten esineiden tuhoaminen ja pilkka, passiivisiin, joita olivat välttely, paheksunta ja yleinen passiivisuus uutuuskien käyttöönotossa.

Eija Starkin artikkelin aiheena on se, miten maaseudun köyhä väestönosa suhtautui työväenliikkeen tuottamaan luokkatietoisuus-puheeseen omien puutetta ja hyvinvointia koskevien kokemustensa valossa. Stark toteaa, että tutkittavat tekivät selvän eron omien kokemustensa ja poliittisten julistusten ja diskurssien välillä. Oma köyhyys oli kirjoitta-

jille keskeinen elämäntapaa muovannut seikka, mutta yhteiskunnallisena ilmiönä köyhyydestä puhutaan abstraktimmin ja filosofisemmin.

Saara Tuomaala kirjoittaa kansakoulun käyntiin liittyvistä kokemuksista. Hänen mukaansa koulutiestä muodostui keskeinen sukupolvia erottanut kokemus. Kansakoulussa lapset oppivat tulkitsemaan koulutietään ja siihen liittyviä kokemuksia tietyllä, kansallisesti oikealla tavalla. Samalla koulutie erotti lapset vanhempiensa kokemusmaailmasta: koulunkäynti oli sidottu lineaariseen aikaan. Koulutie oli myös fyysinen kokemus, matka, joka oli taitettava.

Ulla Piela käsittelee kansanlääkintään liittyvän luontosuhteen muutosta 1800-luvun lopulta lähtien. Pielan mukaan sairauden ja terveyden kertomisessa siirryttiin vähitellen anomalisesta pragmaattiseen luontosuhteeseen. Molemmissa tapauksissa terveys ja sairaus projisoitiin vastamaailmaan, joka anomalisessa oli tuonpuoleisessa ja pragmaattisessa tämän puoleinen yhteiskunta. Luonnosta tuli puolestaan sairastuttavasta ja parantavasta vain parantava tämän puoleinen maailma, ts. tapahtui terveyttä ja luontoa koskevien käsitysten maallistumien.

Modernisaatiota koskevassa keskustelussa teos on hyvä ja tärkeä puheenvuoro, joka korostaa modernisaatioprosessin monimuotoisuutta ja -äänisyyttä. Samantapaisen oppiainerajat ylittävän yhteistyön soisi yleistävän entisestään. Yhteistyön suunnittelussa teos esimerkki siitä, kuinka jäntevä ja

yhtenäinen hanke ja sen tuloksena hyvä artikkelikokoelma saadaan aikaiseksi.

Heli Valtonen

Jumalan valtakunnan naiskalastajat – Suomen NNKY:n historia

Marjo-Riitta Antikainen: Suuri Sisarpiiri. NNKY-liike Suomessa 1890-luvulta 1990-luvulle. SKS, Helsinki 2006. 328 s.

■ Suomen Nuorten Naisten Kristillisen Yhdistyksen historian satavuotistaivalta käsittelevä *Suuri sisarpiiri* keskittyy ”Jumalan naiskalastajien” toimintaan naisten hyväksi. NNKY perustettiin Suomessa vuonna 1896 ja siitä tuli ensimmäinen vain naisille tarkoitettu valtakunnallinen uskonnollinen järjestö. Tämä on syytä todeta heti aluksi, sillä suomalaista kansalaisjärjestötoimintaa on usein leimannut miesten ja naisten yhteistyö. Erityisesti näin on ollut uskonnollisissa yhteisöissä, joissa naisten toimintatilaa ovat sukupuolen ja teologian perusteella hallinneet miehet. Siten NNKY olikin syntyessään poikkeus luterilaiseen kutsumuskaitykseen soveliaasta naisuudesta sekä kritiikkiä suomalaista kirkollista elämää kohtaan.

Tästä lähtökohdasta kirkkohistorioitsija Marjo-Riitta Antikainen on taitavasti asettanut tutkimuksen tavoitteet sukupuolen ja uskonnollisuuden sekä suomalaisen ja kansainvälisen järjestötoiminnan ja vaikutteiden leikkauksohtiin. Tuloksena on kaikkea muuta kuin kuivaa organisaatiohistoriaa kristillisten naisten keskusjärjestöstä NNKY-Liitosta. Teos rakentuu järjestön kehitystä seuraten kronologisesti mutta ajanjaksojen sisällä huomio kohdistuu asetetun tehtävän näkökulmasta kunkin aikakauden keskeisiin ilmiöihin. Tutkimuskysymykset eivät karkea Antikaisen käsistä taphatumahistorian virtaan.

Pääasiallisena lähdeaineistona ovat NNKY-Liiton kattava arkisto ja julkaisut sekä joidenkin paikallisyhdistysten arkistot. Lisäksi Antikainen on haastatellut Liiton monia aktiiveja. Teos jakaantuu viiteen lukuun. Ensimmäisessä käsitellään NNKY:n perustamisen taustaa ja järjestön varsinaista syntyä. Toisessa luvussa ”Naiset naisten hyväksi” tarkastelussa on kaksi ensivuosisikymmentä Suomen itsenäistymiseen saakka. Kolmannessa luvussa ”Vastuuta kristillisestä kotimaasta” 1917–47 keskeiseksi nousee NNKY:n läpikäymä isänmaallinen herätys, jonka tuloksena järjestö ryhtyi ajamaan uudenlaista naisihannetta. Kun liike oli aiemmin evankelioinut nuoria naisia pois ”maailmallisuuden” houkutuksista, yhteiskunnalliset asiat katsottiin nyt myös kristityn naisen velvollisuudeksi. Samalla liike myös politisoitui ja asettui avoimesti oikeistolaisen Suomen puolustajaksi.

Neljännessä luvussa käydään läpi sodanjälkeiset kirkollistumisen ja kriisiytymisen vuosikymmenet 1947–70. Modernisoituminen otti lujille mutta oli välttämätöntä järjestön jatkuvuuden kannalta aikana, jolloin muuttoliike, vapaa-ajan lisääntyminen ja poliittinen radikalismi huolestuttivat kristittyjä naisia.

Viidennessä luvussa ”Globaaliin vastuuseen” Antikainen hahmottaa NNKY-liikkeen aktivoitumista naisasiakysymyksissä sekä uudenlaista kansainvälistymistä. NNKY:n naisihanne on jälleen uudistunut. Kristityn naisen mallina on nykyään itsenäinen, vastuullinen maailmankansalainen. Teoksen kuudes luku ”NNKY-historian välitilinpäätös” on luotaus nykytilaan pitkän historian perspektiivistä. NNKY-liike on Suomessa ollut aina hyvin keskusjohtoinen toisin kuin esimerkiksi sisarusjärjestö NMKY, jossa toiminnan ja omistusten painopiste on paikallisyhdistyksillä. Tänä päivänä NNKY on ”yleishumanistinen ja yleiskristillinen naisjärjestö”, jonka aiempia vuosikymmeniä leimannut ”toimielias kristillisuus” on Antikaisen mukaan muuttunut ”henkiseksi pääomaksi, yleiseksi kannanottamiseksi ja erilaisiksi projekteiksi” (s. 279).

NNKY-liikkeen alkuperäiset piirteet ovat allianssikristillisuus, kansainvälisyys ja naiserietyisyys, jotka tekivät siitä varsin poikkeuksellisen sekä suomalaisessa naisjärjestökentässä että uskonnollisessa kentässä. Vahvasti luterilaisessa maassa allianssikristillisuus höystettynä alkuvuosikymmenien vahvalla herätyskristillisyydellä merkitsi kirkkokritiikkiä. Naiset kokoon-

tuivat yhteen yli kirkkokunta- ja herätysliikerajojen. Jäsenkuntaan on aina kuulunut luterilaisten lisäksi myös vapaa-kirkollisia ja ortodokseja. Tästä huolimatta liikkeen keskusjohto pysyi luterilaisilla. Eri-laisten uskonnollisten taustojen lisäksi NNKY:n naisia erotivat kieli, yhteiskunnallinen status sekä elämäkokemukset. Työläisnaisia liikkeeseen ei oikeastaan kuulunut koskaan, vaan NNKY:tä voi luonnehtia keskiluokkaiseksi. Pitkään se pyöri todellisella ”neitienergialla” (s. 63), koska naimattomat naiset olivat aktiivisimpia toimijoita.

Yhteisö ei ole ollut sisäisesti yhtenäinen, eikä aina yksimielinenkään. Hurjin kriisi oli 1960-luvun lopun ”olutsota”, jossa Hospitz-hotelleille ja ravintoloille haettiin anniskelu-oikeuksia (s. 224–227) samaan aikaan, kun lakimuutokset pakottivat sääntöuudistuksiin. Seurauksena oli jäsenkatoa ja paljon sanaharkkaa, mutta edelleen elinvoimainen NNKY-liike.

NNKY:läisyys on merkinnyt ennen muuta toimeliasta naisseutta, käytännöllistä lähimmäisenrakkautta, mikä on auttanut pitämään vakaumukselliset, kielelliset ja sosiaaliset ristiriidat aisoissa tai poissa kokonaan. Nuorisotyö, kerhot ja partio, aikuisille suunnatut perinteiset rukous- ja raamatupiirit, sekä heikompien auttaminen pitivät NNKY:n herkkänä yhteiskunnallisille muutoksille ja uudenlaisille tarpeille. Yhteiskunnallista vastuuta NNKY kantoi perustamalla esimerkiksi työläisnaisille asuntoita ja punaorvoille lastenkoteja. Pisimpään toiminut

NNKY:läinen laitos oli saamelaislähettyksen tuloksena perustettu Riutulan lasten- ja vanhainkoti Inarissa (1907–78; s. 69, 274). Sodan jälkeen perinteinen nuorisotyö joutui kriisiin sekä radikaalistuvan nuorisokulttuurin myötä että luterilaisten seurakuntien ottaessa nuorisotyön ohjelmaansa ja noustessa NNKY:n toiminnan kilpailijaksi. NNKY:n johto luotsasi uuden strategian avulla nuorison kasvatustoimintaan nuorten naisten kanssa *yhdessä*, eikä kuten ennen, heidän *hyväkseen*. Suurin osa paikallisista jäsenyhdistyksistä tekikin niin 1960-luvulla kuin 1990-luvun alussa nuorisotyötä (s. 180, 278).

Kansainvälisyys on näkynyt NNKY:n käytännön toiminnassa lähetystyönä, pakolaistyönä ja kehitysyhteistyönä. Lähetystyö on näistä vanhinta perua. NNKY kannatti 1900-luvun ensivuosisista saakka naisia läheiksi yhteistyöjärjestöjen, erityisesti Suomen Lähetysseuran, palkkaloilla. Pakolaistyö tuli ohjelmaan 1970-luvulla, kehitysyhteistyö seuraavalla vuosikymmenellä. NNKY on ollut aktiivinen myös ihmisoikeuksien esillä pitämisessä sekä rauhanliikkeen asialla. Lisäksi Suomen NNKY:n naisia on toiminut näkyvissä tehtävissä NNKY:n maailmanliitossa ja muissa kansainvälisissä ekuumeenisissa tehtävissä. Tutkimuksen painopiste on NNKY:n toiminnan kansallisessa tasossa mutta esiin välähtävät toisinaan myös paikallistason kautta kirjavat toimintamuodot.

Käytännön toiminnan korostaminen on taannut eri taustoista tulevien kristittyjen naisten yhteistyön sujumisen. Teologi-

set kysymykset eivät ole nousseet kiistakysymyksiksi kotimaaisessa toiminnassa. Sen sijaan kansainvälisesti näin kävi, kun Suomen NNKY-liitto erosi maailmanliitosta vuonna 1930. Suomalaiset eivät sulattaneet katolisille tarjottua äänivaltaisuutta. Paluu maailmanliiton jäseneksi tapahtui vasta sodan jälkeen vuonna 1947, jolloin Suomen NNKY avartui yhteistyöhön niin kansainvälisesti kuin kotimaassa muiden naisjärjestöjen ja ei-kristillisten järjestöjen kanssa. Maailmanliiton uusi jäsenyys koetteli osaltaan myös kirkon ja NNKY:n suhteita, sillä se korosti järjestön allianssihenkisyttä.

NNKY:ssä puolestaan koettiin kirkko kilpailijaksi monella sektorilla nuorisotyöstä lähetystyöhön. Tarmokkaan ja pitkäaikaisen liittosihteerin, Sylvi Visapään (1902–95), johdolla luterilaisuus otettiin liikkeen perustaksi, jopa niin että NNKY:stä puhuttiin omassa piirissä ”kirkon käsivartena” (s. 193). Yksi tulos tästä oli naisten ajaminen kirkon viralliseen ekumeeniseen toimintaan. Useissa toimielimissä oli ennen pitkää jäsenenä juuri vahvoja NNKY-vaikuttajia. NNKY myös aktivoitui kirkollisissa naiskysymyksissä ja asettui naisten pappouden kannalle sekä edistämään naisten pääsyä kirkolliskokousedustajiksi. Yllättäen juuri NNKY toi ensimmäisenä feministiteologiaa Suomeen 1970- ja 80-luvulla (s. 247–249). Naiskysymyksissä NNKY on Antikaisen mukaan ollut maltillinen toimija, mutta kuten *Suuri sisarpiiri* osoittaa, järjestö on toiminut näkyvästi ja määrätietoisesti ajamiensa asioiden puolesta.

Nais erityisyys onkin ollut NNKY:n ilmiselvä perusta. Esimerkiksi NMKY on pidetty aina käsivarren mitan päässä, ei siksi että yhteistyötä olisi karsuttu, vaan pelosta että miesten järjestö pyrkisi hallitsemaan naisten toimintaa. Naisjohtoisuutta on vaalittu ja samalla on taattu naisten hengellisyydelle tärkeä tila ja vapaus. Ilman miesten ohjausta naiset ovat itse toimineet NNKY:ssä ajattelijoina ja puhujina, johtaneet rukous- ja raamattupiirejä sekä kuoroja, toimittaneet lehtiä sekä järjestäneet valtakunnallisia tilaisuuksia.

Sukupuolisidonnaisuus on tarkoittanut, että NNKY:n naiset ovat pohtineet uskonnollis-moraalisia kysymyksiä keskenään. NNKY merkitsi kirkollistumisesta huolimatta aina aluetta, jolla naiset saivat kappamiaan toimintamahdollisuuksia nimenomaan uskonnollisella kentällä. Tämä korostuu varsinkin NNKY:n ensivuosisymmeniä käsiteltäessä, mutta sukupuoli, nais erityisyys olisi saattanut selittää vahvemmin myös myöhempiä vaiheita, esimerkiksi kirkon epäluuloa liikettä kohtaan sekä sen tuloa nuoriso- ja lähetystyön saralla NNKY:n kilpailijaksi. Vastaavasti paikallisyhdistykset jäävät hieman varjoon, mikä voi johtua siitä, että keskusjärjestön rikkaan ja pitkän historian käsittely ei ole jättänyt niille tilaa. Keskusjohtoisuus korostuu siis historiallista todellisuutta myötäillen myös historiateoksessa.

Suuri sisarpiiri sijoittaa NNKY:n ja sen historian vakuuttavasti sekä Suomen kristilliseen että ei-kristilliseen kenttään ja kansainväliseen

yhteyteen sekä osoittaa, miten järjestö on varmistanut jatkuvuutensa reagoimalla yhteiskunnallisiin murroksiin.

Seija Jalagin

Kuinka puukauppaa käytiin Itä-Suomessa?

Jaana Laine: Puukaupan säännöt. Yksityismetsänomistajien ja metsäteollisuuden puukauppa Itä-Suomessa 1919–1939. Bidrag till kannedom av Finlands natur och folk 168, Helsinki, 2006, 219 s.

■ Viime vuosisadan alussa metsiemme tulevaisuudesta huolta kantaneet jälleen kerran pelkäsivät niiden loppuvan. Puulle ilmaantui uusia käyttömuotoja, mm. selluloosa- ja vaneriteollisuus, jotka aiheuttivat puun kulutuksen nopean kasvun. Metsäteollisuus joutui yhä enemmän turvautumaan yksityismetsistä ostettuun puuhun. Tiedot Suomen metsävaroista ja metsien tilasta olivat pitkään puutteellisia ja epävarmihin laskelmiin perustuvia, kunnes 1920-luvun alussa tehtiin koko maan metsien yhtäaikainen arvioimistyö. Metsien inventointi osoitti, että yksityismetsien osuus metsien kokonaispinta-alasta oli 51 %, niiden puuvarasto samoin 51 % ja kasvu 65 % metsien vuotuisesta kasvusta.

Yksityismetsät muodostivat

siis tärkeimmän osan Suomen metsäpääomasta. Monissa piireissä huolta aiheutti se arvioimistyössä todettu tosiasia, että yksityismetsien kokonaispinta-alasta lähes kolmannes oli hakkuilla pilattu tai kokonaan hävitetty. Yksityismetsistä käytiin julkista keskustelua vuodesta 1922 alkaen, jolloin yksityismetsälakia valmistelemaan asetettiin yksityismetsäkomitea. Laki saatiin säädettyä vuonna 1928, jolloin eduskunnassa käytiin tiukkaa kädenvääntöä lain sisällöstä. Yksityismetsälakikeskustelussa ei ollut kyse pelkästään metsien käsittelystä, vaan kokonaan uudesta tavasta hahmottaa maaseudun taloudellisia resursseja. Yksityismetsälaissa puututtiin metsien omistusoikeuteen eli miten ulkopuolinen taho sai oikeuden puuttua toisen omaisuuteen. Saiko yksittäinen maanviljelijä tehdä metsäomaisuudellaan enää mitä halusi? Vaikka yksityismetsäkeskustelu kohdistui etupäässä yksityismetsien hoidollisiin kysymyksiin, yksityismetsistä ei voinut myydä puuta enää vapaasti.

Jaana Laine on ottanut tehtäväkseen selvittää väitöskirjassaan, millaiset käytännöt vallitsivat yksityismetsänomistajien ja metsäteollisuuden keskinäisessä puukaupassa 1920- ja 1930-luvulla. Erityisesti painotetaan yksityismetsänomistajien näkökulmaa. Tutkimusongelma ja näkökulman valinta ovat erinomaisia, sillä tähänastisissa historian väitöskirjatoisissa tutkimuksissa (eikä juuri muussakaan tutkimuksessa) yksityismetsätalouden ongelmat eivät ole saaneet paljon huomiota. Pääpaino on ollut

metsäyhtiöiden metsäomaisuuden hankinnassa. Maa- ja metsätieteilijät ovat selvittäneet runsaasti yksityismetsänomistajien metsätaloudellista käyttäytymistä, mutta tutkimukset käsittelevät pääosin toisen maailmansodan jälkeistä aikaa; tutkimukset painottuvat aikaan 1970-luvulta nykypäiviin.

Tutkimusongelmaansa Laine ratkaisee hakemalla vastauksia kysymyksiin millaiset puukaupan säännöt olivat ja miksi ja keiden toimesta ne mahdollisesti muuttuivat. Erityisesti painotetaan kysymystä, mitkä olivat yksityismetsänomistajien mahdollisuudet vaikuttaa puukaupan sääntöihin. Pidän hyvänä ratkaisuna sitä, että tutkimusongelman teoreettisena viitekehystenä käytetään klassista taloushistorian lähestymistapaa instituutioiden, organisaatioiden ja toimintaympäristön vuorovaikutuksesta.

Jaana Laineen käyttämä lähdeaineisto on väitöskirjassa riittävän kattava. Tällaisessa tutkimuksessa ongelmana on lähdeaineiston hajanaisuus. Kun mistään lähteestä ei saa selville koko puukaupan prosessia, se on luotava useasta erityyppisestä lähdeaineistosta. Puukaupan kirjoitettuihin sääntöihin on löydettävissä eri organisaatioiden arkistoista runsaasti arkistoaineistoa, mutta kun Laineen tarkastelussa pääpaino pannaan yksittäisen metsänomistajan ja ostajan näkemyksille, ei kirjoitettua lähdeaineistoa ole runsaasti.

Laineen onneksi Suomen Kirjallisuuden Seuran Kansanrunousarkistossa on 344 kirjoittajan muistitietoaineisto, joka käsittää noin 11 500 sivua. Tämä aineisto muodostui ke-

ruukilpailussa, jonka järjestivät SKS:n Kansanrunousarkisto, Osuuskunta Metsäliitto ja Metsäliiton Viesti 1.10.1971–31.1.1972 välisenä aikana. Laine kuvaa seikkaperäisesti, miten muistitietoaineuksesta seulottiin lähdeaineisto väitöskirjaan. Aineistosta hän käyttää 45 kirjoittajan tekstejä. Tutkimuksen yhtenä keskeisenä ajatuksena on ollut, että tutkija tulkitsee vastaajien kokemuksia siten, että kuvaus vastaa heidän omia käsityksiään puukauppojen merkityksistä.

Lukijalle jää vähän epäselväksi kirjoittajien näkemyksien analysoinnissa käytetyn Atlas/TI -ohjelman anti ja ennen kaikkea yksityiskohdat primaariaineiston luomisesta ohjelmistoon. Olisi vaatinut hieman tarkempaa selvitystä, kuinka ohjelman tuloksia on tutkimuksessa raportoitu. Vaikka kirjoittajien oma ääni tuodaan tutkimuksessa hyvin esille suorina lainauksina, tehdyt tulkinat ovat kuitenkin tutkijan tekemiä. Tässä suhteessa toivotavaa olisi ollut syventää muistitietoaineiston käytön problematiikkaa. Metsäkaupoissa ihmiset kertovat kokemuksistaan tai toisilta kuulluista kokemuksista. Erilaiset ihmiset, miehet, naiset, nuoret, vanhat kuten myös erilaisiin yhteiskuntaluokkiin kuuluvat ihmiset antavat kokemuksilleen erilaisia merkityksiä ja tuovat ne esiin omalla tavallaan. Se, mistä ja miten kertoja kertoo ja miten hän tulkitsee kokemaansa ja kertomaansa, saattaa ilmetä kirjoituksissa tarkoituksellisinä valintoina.

Tämä pätee myös painettuihin lähteisiin. Niinpä olisin kaivannut jonkin verran enemmän

selvitystä yksityismetsätaloudesta käytyyn keskusteluun ja keskustelijoihin 1920-luvulla. Tutkimuksessa siteerataan paljon A. K. Cajanderin, A. B. Helderin, Eino Saaren, K. T. Jutilan jne. käsityksiä. Oman asemansa johdosta he olivat huolissaan (aiheesta tai aiheesta) talonpoikien metsänkäytöstä, erityisesti kotitarvekäytöstä, jota pidettiin tuhlailevana ja metsätalouden raaka-ainehuoltoa uhkaavana.

Tutkimustuloksia esiteltäessä olisin kaivannut vastausta kysymykseen, oliko Itä-Suomessa alueellisia eroja puukauppojen teossa. Tekijä määrittelee tarkasti Itä-Suomen eri aluekriteereiden perusteella. Yksityismetsäkauppojen teossa oli varmasti eroja esim. rajakarjalaisten, kannakselaisten, eteläkarjalaisten ja pohjoiskarjalaisten metsänomistajien keskuudessa. Eri alueiden taloudellisyhteiskunnalliset olot vaikuttivat varmasti puunmyyntiin. Esimerkiksi suojärveläisille talonpojille yksityismetsänomistus toteutui vasta vuonna 1922, sen jälkeen kun lahjoitusmaakysymys saatiin vihdoin ratkaistua, mutta pohjoiskarjalaiset isännät omistivat metsänsä jo lähes sata vuotta aiemmin. Pietarin läheisyys loi myös yksityismetsien käyttöön omat käytänteet. Kannakselta ja Laatokan pohjoispuoliselta alueella keskityttiin viemään halkoja Pietariin ennen rajan sulkeutumista. Itä-Suomen eri alueilla käräjille viedyt riitapaukset olisivat tarjonneet metsäkauppoihin ja yksityismetsälain rikkomuksiin oivan lähdeaineiston.

Jaana Laineen valitsema tutkimusaihe on tieteellisesti

merkittävä, sillä yksityismetsätalous on tärkeydestään huolimatta jäänyt vähän tutkituksi historiatieteessä. Puukauppojen tutkiminen on lähteistöltään vaikea aihe; tutkijan on sirtaleista koottava jäsenely kokonaisuus. Laine on ensimmäisenä tutkijana perusteellisesti analysoinut 1970-luvun alkupuolella kerättyä muistitietoaineistoa, josta tehty käsikirjoitus jäi julkaisematta, koska muistitieto antoi liian kielteisen kuvan puukaupasta.

Monipuolisella aineistolla Jaana Laine pystyy osoittamaan vääräksi yleisen käsityksen, että 1920- ja 1930-luvulla metsäteollisuusyhtiöiden metsäherrat pettivät metsäkaupoissa lähes aina yksinkertaisia talonpoikia. Metsäteollisuusyhtiöiden ja ostajien suhtautuminen myyjiin muuttui 1930-luvun laman jälkeen. Metsäteollisuus alkoi kohdella myyjää tasavertaisena osapuolena. Taustalla vaikutti metsänhoitolautakuntien ja -yhdistysten aktiivinen toiminta yksityismetsätalouden edistämiseksi ja kilpailu raaka-aineesta. Painettujen kauppakirjojen sisältöön myyjät eivät voineet vaikuttaa. Puukaupan pelisäännöissä 1930-luvulla muuttui kaksi keskeistä asiaa: kuka valitsi tehtävään kaupan puut ja miten puutavara mitattiin. Jälkimmäinen säilyi metsäteollisuudella, edellinen säilyi metsäomistajalla. Valtion rooli oli valvoa, etteivät hakkuut hävittäneet metsiä.

Erityisen huomion Laineen väitöskirja ansaitsee kurinalaisesta ja tiivistä tutkimustulosten esittelystä. Se sopii esimerkiksi kaikille väitöskirjan tekijöille.

Tapio Hämynen

Sotaa, reippailua ja urheilupuhetta

Rolf Haslum: Idrott, borgerlig folkfostran och frihet. Torsten Tegnér som opinionsbildare 1930–1960. Stockholm, Historiska institutionen 2006. 414 s.

Johnny Wijk: Idrott, krig och nationell gemenskap. Om riksmarscher, fältsport och Gunder Hägg-feber. Stockholm, Symposion 2005. 359 s.

■ Kun Suomen urheilurintamalla touhusi paremmin "Tahkona" tunnettu Lauri Pihkala, ruotsalaista urheilua elävöitti Torsten Tegnér, toimittaja ja entinen keihäänheittäjä, joka oli Tahkon tavoin syntynyt 1888.

Nuorukaiset tutustuivat toisiinsa Pihkalan kilpailumatkalla Tukholmassa 1906, jolloin modernilla urheilulla ei ollut enempää ikävuosia kuin heillä yhteensä. Kirjoittajina, pohdiskelijoina ja korkean profiilin keskustelijoina he vaikuttivat 1970-luvulle asti. Lähtökohdat olivat yhtä suosiolliset: Gummeruksen pappissuku täällä, Tegnérin kulttuurisuku siellä. Ja siinä missä suomalaisen urheiluliikkeen sisällä älyllinen elämä hiipui Pihkalan poismenoon 1981, Ruotsissa näin oli tapahtunut joitakin vuosia aikaisemmin Tegnérin kuollessa.

Yhtäläisyydet eivät lopu sii-

hen. Pihkala sai tutkimuksellisen muistomerkkinsä vuonna 2000, kun Harri Salimäen teos *Isänmaan ja urheilun uskon mies* ilmestyi; se oli samalla väitöskirja, aivan kuten Rolf Haslumin tutkimus *Idrott, borgerlig folkfostran och frihet*. Alaotsikon mukaisesti Haslum lähestyy Tegnériä ensisijaisesti mielipidevaikuttajana: tämä oli alan johtavan julkaisun *Idrottsbladetin* päätoimittaja 1915–67, ennättäen siinä ohessa hääräillä järjestötehtävissäänkin.

Aiheen kannalta on valitusten todettava, että urheilupiirien keskeisin ja alati aktuaali kysymys koskee fyysisen suorituskyvyn kehittämistä. Sen huolen sivuuttava pohdiskelu on niin satunnaista, että historioitsijoilla on ollut vaikeuksia edes muotoilla mielekkäitä tutkimusongelmia. Haslum on käynyt tunnollisesti läpi Tegnérin tuotannon ja jäsentänyt työnsä luku kerrallaan, kuten journalismiin, urheiluideologiaan ja naisurheiluun. Tegnérin avaukset jäivät vain useimmiten raapaisuiksi, ja sekun kai sanottava, että ystävänsä Pihkalan veroinen intellektueli hän ei ollut. Tekstiotteissa toistuvat "terveen sielun" kaltaiset fraasit, ja vastaavasti "vapauden" ja "totuuden" tapaiset iskusanat, jotka ajoivat periaatteellisen keskustelun virkaa.

Ehdottomasti rohkeimpia linjauksia Tegnérillä oli sotilaallisen väliintulon vaatimus talvisodan aikana. Tegnér käytti Ruotsin suurimman urheilulehden palstoja "Suomen asian" ajamiseen, ja Haslumin teoksen kuvallitteessa hän lukee *Idrottsbladetia* asepuvussa Hangon-rintamalla 1941. Sihen mennessä Tegnér myös

omisti lehtensä, mikä osaltaan selittääkin hänen ottamiaan vapauksia urheilujulkaisussa. Toisaalta Haslum muistuttaa tässäkin kohdassa, että Tegnérin näkemysten painoarvoa niin sanotulla yhteiskunnallisella arenalla ei pidä liioitella.

Väitöskirjasta kun on kyse, tekijä sommittelee Gramscin ja Bourdieun ajatelmista teoreettista kehikkoa. Lopputulos on siitä huolimatta kuvaileva ja luettelomainen, mitä piirretty numerosarjoja kussakin luvussa esitetyt kysymykset ja yhtä eksaktisti numeroitua vastaukset korostavat. Vanhahava esillepano korreloi tutkimuskohteen kanssa: Tegnér suosi typografisia tehokeinoja (huutomerkki, kursivointi, ellipsit), joiden tuhlaileva käyttö hätkähdyttää 2000-luvun lukijaa väärällä tavalla.

Sitäkin hyödyllisempää on havaita, miten Tegnér ihastui Haslummin sanoin ”natsismin estetiikkaan” Berliinin kisoissa 1936, ja kuinka hän heti sodan jälkeen Neuvostoliitossa vieraillessaan mieltä kurinalaisesti organisoituneeseen punaiseen ruumiinkulttuuriin. Kun tiedetään Tahko Pihkalan, Martti Jukolan ja lukuisten muiden kotimaisten urheiluvaikuttajien niin ikään kiintyneen Berliinin olympiseen spektaakkeliin, asiaa ei voida enää kuitata vetoamalla urheilun ”konsensus-ideologiaan”.

Termi on peräisin toiselta ruotsalaiselta historioitsijalta. Johnny Wijkin teoksessa *Idrott, krig och nationell gemenskap* pyöritellään melko pitkälti samoja teemoja kuin Rolf Haslummin tekstissä, ja Torsten Tegnér on keskeinen henkilö

myös hänen kirjassaan. Mutta opportunisti taitaisi olla osuvampi nimi hänen kehittämälleen konsensusideologialle. Urheiluliikkeelle on aina ja kaikissa yhteiskunnissa riittänyt, että kilpailuralli pyörii, ja mitä uhkeammin marssirivit paisuvat, sen parempi. Amerikkalaistutkija John Hoberman ei ole suotta lanseerannut kansainvälisen olympiajärjestön kohdalla sanaparia ”amoraalinen universalismi”.

Wijk viihtyy sotavuosien parissa ja tarkentaa katseen niin sanottuun kenttärheiluun (fältsport), kuten jalkapattikaan, suunnistukseen ja pyöräilyyn. Ulkoilmarientoja harastivat sadat tuhannet ruotsalaiset toisen maailmansodan pituudelta. Tässä katsannossa naapurimaat sotivat, Ruotsi reippaili. Tapahtumia suojele kuningashuone, käytännön organisaattorina puuhaili Tegnér, ja ajatuksena arvatenkin oli terävöittää massojen sotilaallisia valmiuksia. Teoreettinen kehys Wijkillä on muuten yhtä kevyt kuin Haslumilla. Tekijä puhuu ”tieteellisistä selitysmalleista”, jotka paljastavat kenttärheilujen näinä vaikeina aikoina yhdistäneen ruotsalaisia, ja sehän tulee ainakin tilastollisesti todistetuksi.

Suomen näkökulmasta kulminaatio saavutettiin toukuussa 1941. Ruotsissa tempaus tunnettiin nimellä riksmarschen, Suomessa maaottelumarssina. Siihen osallistui toisaalta puku päällä maan poliittinen johto, toisaalta pientilojen emännät lypsytakeissaan, ja sitten mestariurheilijat Paavo Nurmesta alkaen. Kun tässä maassa maantietä mittasi puolitoista miljoonaa henkeä,

Ruotsissa jalkeille saatiin niukasti miljoona ihmistä.

Tutkijan mukaan nimenomaan sotavuosina urheilusta tuli ruotsalaisen identiteetin rakentaja ja suurten joukkojen viihdyttäjä. Gunder Hägg juoksi maailmansodan jatkuessa ennätystilastot uusiksi, ja käväisi Atlantin takanakin kykijään näyttämässä, kuten Nurmi pari vuosikymmentä aikaisemmin. Ikävä kyllä minkä tahansa kehityskulun alkupisteen täsmällinen osoittaminen on harvoin mielekäs hanke. Esimerkiksi Salimäen Tahko-tutkimuksessa kilpaurheilun kotimainen läpimurto ajoitetaan epämääräisin perustein vuoteen 1902. Ruotsissa tapahtui huomattava käänne Tukholman olympiakilpailujen ansioista 1912; niistä juhlista jo raportoi nuori Tegnér, ja kohta sen jälkeen valtiovalta kävi rahoittamaan urheiluliikettä. Kohdallisempaa olisi kenties ollut sanoa, että toisen maailmansodan tuloksena urheilun ja ennen kaikkea kuntoliikunnan asema kansankodissa entises-tään vahvistui.

Haslummin ja Wijkien tutkimuksia edelleen yhdistää 1930-luvun urheilukritiikin esittely. Merkittävin urheiluskon epäilijä oli kirjailija Ivar Lo-Johansson, joka sai urheiluväen suunnalta vastaansa oikeastaan vain Torsten Tegnérin. Näitä väittelyjä seurattiin Suomessakin, lähinnä Pihkalan selostamina, mutta Haslum tekee nyt selväksi, että mitään dialogia ei koskaan syntynyt. Tegnériltä puuttui halu kilpaurheilun käytäntöjen radikaaliin punnintaan; sen sijaan hän takertui detaljeihin, syytti Lo-Johanssonia asiantuntemat-

tomuudesta, ja marssitti sanonsensa tueksi häkellyttävän suurmieskokoelman. Muun muassa Runeberg ja Topelius ylennettiin postuumisti modernin urheilun pioneereiksi.

Kohtuullisten ruumiinharjoitusten merkityksen hekin tunnustivat, ja maaottelumarssi olisi tietysti saanut taitavan propagandistin Lönnrotista, hyötyliikunnan kotimaisesta mestarista. Ruotsalaisten alkuperäisenä ajatuksena oli tosin ollut haastaa Saksan kansa patikoimaan. Sellainen asetelma olisi ollut keväällä 1941 siinä suhteessa epäreilu, että saksalaiset olivat hiljattain jaloitelleet panssareiden perässä Jäämerelle asti, ja niin vastustajaksi valikoitui piskuinen Suomi, joka oli puolestaan torjunut puna-armeijan paraatimarssin Helsinkiin.

Erkki Vettenniemi

Monipuolinen, hyvin kirjoitettu, tärkeä

Tiina Kinnunen ja Ville Kivimäki (toim.), Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta. Minerva, Jyväskylä, 2006. 349 s.

■ Teoksessa *Ihminen sodassa – Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodassa* seitsemäntoista tutkijaa kirjoittaa ihmisten kokemuksista sodas-

sa soveltaen erilaisia käsitteitä, metodologisia lähtökohtia ja teorioita. Antologia irtautuu suomalaisen historiantutkimuksen tavanomaisista tavoista käsitellä sotaa – se että ”sota” tarkoittaa toista maailmansotaa ei useinkaan kaipa selityksiä. Aikaisemmin tutkimuksen mielenkiinto on kohdistunut lähinnä sotilaallisiin ja poliittisiin kysymyksiin. Antologian tutkijat analysoivat mm. kulttuuri- sosiaali- ja psykohistoriallisista perspektiivistä selailten sanojen kuin ”uhri” ja ”uhrautuminen” käyttöä ennen sotaa, sen aikana ja jälkeen tutkiessaan millaisia merkityksiä suomalaiset ovat eri aikoina antaneet sotakokemuksilleen.

Kirjassa käsitellään sotaan liittyviä teemoja, joita historian tutkijat ovat harvoin nostaneet esiin, mm. pelkoja, aggressiivisuutta ja valmiutta uhrautua isänmaan puolesta. Yhden artikkelin aiheena on kuinka syyllisyydentunteita ja kokemuksia tappamisesta on käsitelty ja kohdattu eri aikoina. Myös sodan poikkeusolojen homoseksuaaleille ja homoseksuaalisille käytännöille antamaa tilaa käsitellään. Kaksi artikkelia käsittelee naisia, jotka saivat lapsen saksalaisen miehen kanssa, kun taas yhden artikkelin aiheena on yhden sotilaan ja hänen vaimonsa sota- ja kotirintaman välinen kirjeenvaihto.

Sota ei merkitse tässä teoksessa mitään selkeän kronologisesti rajattua suuretta. Kun jotkut artikkeleista problematisoivat sotaa edeltäneen ajan kielen- ja symbolien käyttöä, toiset tutkijat keskustelevat sodanjälkeisen ajan muisteluta-

voista. Tiina Kinnusen lähtökohtana ovat suomalaisten historioitsijoiden harvoin käyttämät historiakulttuuriin ja historian käyttöön liittyvät käsitteet hänen kirjoittaessaan Lotta-kuvan seksuaalisuudesta sodan jälkeisenä aikana. Psykohistoriavaikutteisessa Tuomas Teporan artikkelissa, joka käsittelee Suomen lippua ”uhrisymbolina” sotien välisenä aikana, käytäntö ja teoria punotaan yhteen onnistuneella tavalla. Ilona Kempin artikkelissa hautajaisrituaaleista ja uhriretorikasta mentaliteettihistoria ja kulttuurihistoria kohtaavat onnistuneesti. Kempin onnistuu suuremmassa määrin kuin Tepora osoittamaan uhriretorikassa tapahtuneita siirtymiä ja muutoksia.

Lyhyessä arvostelussa on mahdotonta tehdä oikeutta kaikille antologian kirjoittajille. Huolimatta siitä, että antologia-genre on vaativa, toimittajat Tiina Kinnunen ja Ville Kivimäki ovat onnistuneet kokoamaan 19 erilaisesta tekstistä yhtenäisen, hyvin toimitetun ja lukemisen arvoisen kokonaisuuden. Suurin osa kirjoittajista on suhteellisen nuoria. He sijoittuvat historiatieteen eri aloille, ehkä lähinnä nk. uuden kulttuurihistorian alalle, jossa huomio kohdistuu toisaalta diskurssin ja struktuurin väliin yhteyteen, toisaalta toimijoiden keskinäiseen yhteyteen.

Kirja pystyy erilaisine lähtökohtineen syventämään ja muuttamaan ymmärtämystä sota-ajasta ja sen pitkään säilyvistä merkityksistä; siinä sovelletaan luovasti erilaisia metodologisia lähestymistapoja aiheisiin, joihin tavallisesti tar-

tutaan itsestään selvällä mutta refleктоimattomalla metodilla.

Erityisesti kirjan keskeinen teksti, Kivimäen pohdinta siitä, kuinka rintamakokemukset voidaan ymmärtää ja tulkita, on käyttökelpoinen muidenkin tutkimusaiheiden suhteen. Kivimäki esittelee eri näkökulmia, joista *kokemusta* on käsitelty uudemmassa saksalaisessa tutkimusperinteessä. Hän korostaa, että ”sukupuoli on sisällytettävä sotahistorian teoriaan ja metodologiaan”. Vaikka Kivimäki korostaa sukupuolikäsityksen keskeisiä merkityksiä, hän ei kuitenkaan viittaa keskusteluun, jota vuonna 1991 ilmestynyt Joan Scottin artikkeli ”Experience” herätti naishistorian piirissä.

Kirja osoittaa – kuten edellä mainittu Scott korosti kaksikymmentä vuotta sitten – että analyttinen sukupuolikäsitys muuttaa historiankirjoittamisen tapoja. Sukupuolinäkökulma otetaan huomioon ja se on keskeinen monissa artikkeleissa. Anders Ahlbäck analysoi kertomuksia toveruudesta, simputuksesta ja väkivallasta sotienvälisen asevelvollisuusarmeijan erilaisten miesryhmien välisiä suhteita käsittelevässä artikkelissaan. Arto Jokisen diskurssianalyttisesti suuntautunut kirjoitus käsittelee Värikki Stälén tarinoiden käyttöä ja siitä tehtyjä kirjallisia sotatulkintoja. Sekä Ahlbäck että Jokinen korostavat yhteyttä sotilaana olemisen ja ”kunnon miehen” välillä. Kun Ahlbeck tarkastelee lähinnä miesten välisiä suhteita, Jokinen osoittaa myös kuinka käsitykset taistelevasta miehestä liittyivät käsityksiin naisista ja naiseudesta.

Kun aikaisempi tutkimus naisten sotakokemuksista käsittelee enimmäkseen työtä ja järjestöelämää, nyt kiinnitetään huomiota ennen kaikkea seksuaalisuuteen liittyviin kysymyksiin, näin mm. kahdessa sosiaali- ja mikrohistoriaan keskittyvässä artikkelissa, joiden kirjoittajat ovat Marianne Junila ja Anu Heiskanen. Molemmissa kirjoituksissa käsitellään muutoksia naisten seksuaalisessa toimintavapaudessa.

Omasta näkökulmastani kirja käy erityisen jännittäväksi silloin, kun se onnistuu synnyttämään vuoropuhelua eri historianalojen kesken. Juha Siltalan sisältörikas teksti psykohistoriasta on kiinnostavimmillaan silloin, kun se kytkee yhteen tai suorastaan purkaa historiografisia diskursseja, mutta juuri eri tutkimusalojen välisen dialogin puuttuminen on tietyissä tapauksissa tekstin heikko kohta. Sirpa Kähkönen osoittaa, että sotien välisenä aikana käydyllä keskustelulla sosiaalisista kysymyksistä, mm. äitiysavusta, oli vahva yhteyttä natsistiseen kansanyhteisöajatteluun. Mikrohistoriallisella tutkimusotteellaan Kähkönen tekee näkyväksi keskeisen mutta huomiotta jääneen näkökulman väestöpolitiikan ja hyvinvointivaltion historiaan. Tämä koskee myös Suomen yhteyksiä Natsi-Saksaan, mitä voidaan käsitellä eri tavoin – sekä moralisoiden että anteeksipyytelevän historioivasti. Ehkä juuri selkeän tutkimusdialogin puuttumisen vuoksi Kähkösen kirjoitus tuntuu paikoitellen moralisoivalta.

Kirjan toimittajien mukaan sotahistorian tutkimusala on

ollut pysyvästi ankkuroituneena kansalliseen kontekstiin, kansalliseen paradigmaan. *Ihminen sodassa* poikkeaa tästä traditiosta mm. analysoimalla sodanaikaista kielenkäyttöä, joka koskee uhrautumista ja yhtenäisyyttä. Sama vaikutus on tietoisella teorian käytöllä. Kuitenkin useimmat artikkelit pitäytyvät kansallisessa kontekstissä, eikä niissä tehdä eksplisiittisiä vertailuja muiden maiden tutkimuskeskusteluihin. Mutta esimerkiksi Junilan tekstissä käydään jatkuvaa vuoropuhelua norjalaisten ja tanskalaisten tutkimusten kanssa koskien naisia, jotka seurustelivat saksalaisten miesten kanssa.

Artikkelissaan homoseksuaalisuudesta sota-aikana Kati Mustola osoittaa, että muissa maissa tutkijat ovat keskustelleet tämänlaatuisista aiheista paljon aikaisemmin. Myös Joanna Burken teksti ”uudesta sotahistoriasta” osoittaa, että muissa maissa maailmansodan historiaa on kirjoitettu eriävisiä lähtökodista. Lisäksi antologian esipuheessa tuodaan ilmi, että ns. uusi sotahistoria tulee Suomeen myöhään. Miksi? Myös tässä kohtaa olisi hyödyllistä käydä keskustelua muiden maiden historiankirjoitukseen sisältyvistä kipupisteistä, vaikenemisista ja itsestäänselvyyksinä otetuista asioista. On yllättävää, että edelleenkin on olemassa vain harvoja historiografisia tutkimuksia siitä, miten toisen maailmansodan historia on huomioitu suomalaisessa historian oppiaineessa.

Ann-Catrin Östman

Kekkonen retorisena toimijana

Timo J. Tuikka: "Kekkonen konstit". Urho Kekkonen historia- ja politiikkakäsitykset teoriasta käytäntöön 1933–1981. Jyväskylä Studies in Humanities 70, Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä 2007. 413 s.

■ Timo J. Tuikka astuu väitöskirjallaan reippaasti ja rohkeasti kahdelle tutkimuskustelun kentälle. Kummallakin on ollut paljon toimeliasuutta viimeisten parinkymmenen vuoden aikana. Toinen kentistä avautui toden teolla Neuvostoliiton romahtaessa, ja sillä kilvoitellaan suomalaisessa kansallisurheilussa, Kekkos-tutkimuksessa. Toisen taas avasi humanististen ja yhteiskuntatieteiden ns. kielellinen käänne 1970- ja 1980-luvulla. Tällä politiikan tutkimuksen kentällä pelisäännöt ja pelaajat ovat sangen kansainvälisiä ja käytössä ovat sellaiset sanat kuin diskurssi, retoriikka, teksti ja konteksti. Nämä kaksi pelikenttää ovat hyvin erilaisia.

Kekkos-tutkimuksessa on kiteytynyt historioitsijoiden varmuus siitä, että heillä on kansallinen tehtävä. Kansalliseen tehtävä tietoisuuteen liittyy näkemys, jonka mukaan oikein toimiva historiantutkija pystyy selvittämään, miten asiat todella olivat, ja siten myös tunnistamaan ja parantamaan kansallisia traumoja. Jul-

kinen keskustelu on säilyttänyt historioitsijoille tämän tehtävän, ja siihen he itsekin mielellään vetoavat. Ns. kielellisen käänteen myötä taas on päädytty korostamaan, että se, miten maailma jäsennetään, käsitetään ja käsitteellistetään, on inhimillisen toiminnan olennainen ulottuvuus ja todellisuutta rakentavien kamppailujen kysymys. Sen käsittelemiseksi on otettava etäisyyttä historiantutkimuksen kansallisiin viitekehyksiin ja tehtävänasetteluihin ja tunnustettava historiallisen tiedon suhteellisuus, perspektiivisyys. Lähestymistapa on perin toisenlainen kuin se, joka on yhteisesti kehystänyt Kekkos-tutkimuksen keskenään ristiriitaisia tulkintoja.

Tuikka haluaa siirtää kielellisen käänteen avaaman pelikentän sääntöjä Kekkos-tutkimuksen pelikentälle. Hän arvostelee tähänastisen tutkimuksen "moraalisia ja lopputulosoitoituneita näkökulmia" ja pitää tärkeänä syventää tutkimusta siihen, miten Kekkonen poliittisessa toiminnassaan käsitteellisesti todellisuutta ja kamppaili käsitteille annetuista merkityksistä. Hän haluaa tutkia Kekkosta retorisena toimijana. Tästä näkökulmasta hän on asettanut itselleen erittäin vaativan tehtävän, Kekkonen historia- ja politiikkakäsitysten ja niiden muutosten erittelemisen. Hän luonnehti työtään "aatehistorialliseksi ja käsitteellis-retoriseksi tutkimukseksi" ja metodiaan "käsitehistoriallis-retoriseksi".

Monet erilaiset tutkimusotteet, tulkintatavat ja historialliset yleistyksset ovat inspiroineet Tuikkaa. Tutkimustehtävän

kehittäelyssä on ansiokkaita avauksia uusiin kysymyksenasetteluihin ja vastaussuuntiin. Oppimis- ja tutkimusprosessin jäljiltä esitykseen on kuitenkin jäänyt purkamattomia rakennustelineitä ja toisiinsa kiinnittämättömiä aineksia.

Tuikka jäljittää Kekkonen historian- ja politiikkakäsityksiä siitä, miten hän osallistui kamppailuihin sellaisten käsitteiden kuin demokratian ja kansanvallan, ulkopoliittisen realismin, kansallisen edun ja vallan määrittelyistä. Ajan hallitsemisen tapoina historia ja politiikka liittyivät toisiinsa monella tasolla Kekkonen ajattelu-, toiminta- ja puhetaivoissa: hän suhteutti kokemuksiaan ja odotuksiaan, arvioi ja oikeutti toimintaansa sen historiallisten edellytysten ja poliittisten seurausten kannalta, koetti hallita toiminnan tarkoitusten ja tarkoittamattomien tulosten jännitteitä, käsittelee kansakuntaa historiallisen prosessin toimijana sekä työsti ja käytti menneen tulkintoja politiikan keinona. Tuikan analyysi Kekkonen historialle antamista merkityksistä painottuu viimeksi mainittuun, ilmeisimpään tasoon.

Kiehtova on Tuikan tulkinta siitä, että Kekkonen kirjoitusten ja puheiden kehityksestä erottuu "ohjelmallisia liikkeellelähtöjä" ja että näissä eri vaiheissa tärkeiksi nousseet teemat sitten kerrostuivat, kasautuivat ja sulautuivat toisiinsa hänen historian- ja politiikkana-käymyksissään. Tällainen teemojen ja periodien määrittelemisen rikkoo ansiokkaasti lineaarisia historianankuvia ja johtaa etsimään kulloisenkin

nykyisyyden monikerroksista historiallisuutta.

Aineisto on valittu tematisoivan ja periodisoivan pyrkimyksen mukaan. Pääosassa ovat Kekkonen tekstit, joiden Tuikka tulkitsee ilmentävän neljää eri vaiheissa etualalle tullutta ja eri tavoin toisiinsa kietoutunutta käsitteellisen ja retorisen kamppailun teemaa: demokratiaa ja kansanvaltaa, ulkopoliittista realismia, kansallista etua ja (presidentin) valtaa. Keskeisiin teksteihin kuuluvat *Demokratian itsepuolustus* sekä väitöskirja *Kunnallinen vaalioikeus Suomen lain mukaan* 1930-luvulta, Pekka Peitsen kirjoitukset sotavuosilta, *Onko maallamme malttia vaurastua?* ja eräät muut pääministerikauden julkaisut, Liimataisen pakinat 1960-luvun lopulta ja 1970-luvun alusta sekä, epämääräisemmin, Kekkonen erinäiset 1970-luvun alkupuolen kannanotot ja kirjoitukset, joihin kuuluvat hänen vastauksensa Antti Eskolan ja Jan-Magnus Janssonin kyselyyn demokratiasta ja perusoikeuksista. Tuikka on perehtynyt myös Kekkonen puheisiin ja kirjeisiin, hänen päiväkirjoihinsa, hänen omistamiensa kirjojen reunamerkintöihin ja alleviivauksiin, hänen lehtileikekokoelmaansa sekä radio- ja televisioesiintymisiinsä. Julkaistut puhe-, kirjoitus- ja kirjekokoelmat, päiväkirjajulkaisut sekä elektroninen aineisto ovat helpottaneet työtä, mutta lähteistö on yhtä kaikki huomattavan laaja.

Valintojen perusteluja ja rajauksia olisi kuitenkin voinut selvittää ja pohtia pitemmälle. Kun kunkin vaiheen yhteydessä Kekkonen historian- ja poli-

tiikankäsityksiä valaistaan jonkin tietyn teeman avulla ja kun näitä eri teemoja lisäksi käsitellään erityyppisten tekstien pohjalta, on vaikeata tehdä perusteltuja johtopäätöksiä Kekkonen käsitysten pysyvistä ja muuttuvista aineksista.

Aineiston retorinen ja käsitehistoriallinen luenta toimii työssä lopultakin väljähkönä tulkintakehyksenä eikä hienojakoisena tekstianalysinä. Tämä on sinänsä aivan hyväksyttävää. Retorisen toimijuuden erittely tahtoo kuitenkin hajota poliittisten kamppailujen tapahtumahistorialliseksi tarkasteluksi, ja toisinaan retorisessa luennassa ei oteta riittävästi huomioon tekstien erilaisia lajityyppejä ja yleisöjä. Paikoin tulkinnoissa näkyy tekstien liian kiireinen luenta. Esimerkiksi tulkinta Kekkonen kaksitahoisesta suhtautumisesta sosialidemokratiaan ei saa tukea *Demokratian itsepuolustuksesta*, vaikka se muutoin olisikin perusteltavissa (s. 103). Eräaseen Kekkonen sodanjälkeistä uudelleensuuntautumista valaisevaan puhetekstiin sisältyvä varoitus siitä, ettei Suomi voinut luottaa länsivaltojen apuun, irtoaa asiayhteydestään harhaanjohtavasti leikatun lainauksen vuoksi (s. 190).

Quentin Skinnerin tuella Tuikka tähdentää perustellusti kontekstien tarkkaa selvittämistä. Laveat ”taustoittavat tarkastelut” saavat kuitenkin kontekstualisoinnissa turhan suuren osan. Olisi ollut paikallaan pitäytyä lujemmin siinä, että tapahtumien ja tilanteiden kuvauksen tehtävänä on osoittaa Kekkonen toiminta- ja kokemuksyhteyksiä ja hänen ajattelu- ja toimintatapoihinsa tätä

tietä kehittyneitä kerroksia. Pitkää ajanjaksoa käsittelevä 400-sivuinen kirja jättää sijaa myös yksityiskohtien epäselvyyksiä ja virheitä osoittavalle arvostelulle. Tämän tason horjuvuutta on esimerkiksi kuvauksessa 1960- ja 1970-luvun vasemmistolaisuuden vaiheista ja Yleisradion ohjelmapolitiikan käänteistä (s. 345–348).

Tutkimustehtävä vaatii paitsi poliittisen tapahtumahistorian hyvää tuntemusta myös vankkaa aatehistoriallista lukeisuutta. Työssä olisi tältä osin vahvistamisen varaa, mikä ilmenee esimerkiksi erilaisten demokratiakäsitysten käsitelyssä. Esseististen kiteytysten tavoittelu tuottaa toisinaan liiallista lennokkuutta tai vaikeaselkoisuutta.

Kekkonen realismia käsitellessään Tuikka nostaa esiin toisaalta hänen yhteytensä Machiavellin ajatteluun, toisaalta hänen sitoutumisensa kansallisen välttämättömyyden retoriikkaan. On ansiokasta, että Tuikka hakee Kekkonen kytköstä Machiavelliin republikanismin traditiosta eikä tyydy toistamaan machiavellismina politiikan häikäilemättömyyttä koskevia latteuksia.

Kriittisemmin voidaan arvioida esitystä siitä, mikä asema kansallisen välttämättömyyden retoriikalla oli Kekkonen toiminnassa. Syvempää pohdintaa toivoisi siitä, miten Kekkonen puheissa ja kirjoituksissa 1960-luvulla vahvistuneet aktiivisuuden ja pluralismin teemat suhteutuivat epäpoliittisoi- van välttämättömyysretoriikan pitkään linjaan. Eikö Kekkonen 1960- ja 1970-luvun ulkopoliittisissa puheissaan ja kirjoituksissaan korostanut aktii-

vista valitsemista pikemmin kuin reaktiivista sopeutumista? Hänen viestinsä mukaan Suomi oli itse vapaasti valinnut linjansa ja toteutti sitä yhä aktiivisemmin kansainvälisessä politiikassa, lopulta Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökokouksen isäntänä. Aktiivisuuden retorikan merkitystä osoittavat välillisesti myös myöhemmät suomettumissyttökset. Arvostelijoiden mukaan Kekkonen ei tyytynyt vain mukautumaan siihen, mikä olisi ollut välttämätöntä, vaan sen sijaan käänsi Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden vaalinnan aktiiviseksi, Suomen kansan vapaaehtoiseen valintaan vetoavaksi ja siten kansan moraalialia heikentäväksi toimintalinjaksi.

Toivottavasti tästä väitöskirjasta kiinnostuvat ja keskustelvat niin Kekkonen kuin kielenkäytönkin tutkijat. Työstä ilmenee vahvasti motivoituneen, rohkeasti ja oivaltavasti uusiin tulkintoihin tähtäävän nuoren tutkijan ote. Kiirehtimisestä kielii, ettei teoksessa ole henkilöhakemistoa.

Pauli Kettunen

Jatkosodan ulkoministeri

Erkki Maasalo: Päämäärä ennen mainetta – Rolf Witting jatkosodan ulkoministerinä 1940–1943. Pilot-kustannus 2007. 384 s.

■ Kun Risto Ryti talvisodan jälkeen muodosti toista hallitustaan, sopivan ulkoministe-

rin löytäminen osoittautui työlläksi. Lopulta päädyttiin mentutkimuksen alalla ansioituneeseen professori Rolf Wittingiin, joka toimi Helsingin Osakepankin pääjohtajana ja joka oli ollut joskus aiemmin lyhyehköjä jaksoja valtioneuvoston jäsenenä. Ruotsalaiseen kansanpuolueeseen kuulunut Witting tuli ulkoministeriksi ammattiministerinä.

Jotenkin unohtuiksi jäänyt Witting on nyt saanut Erkki Maasalon kirjoittaman elämäkerran. Se keskittyy Wittingin toimintaan ulkoministerinä, mutta Maasalo valaisee mielenkiintoisesti myös Wittingin persoonallisuutta, jossa yhdistyivät lahjakkuus, särmikkyys ja taiteellisuuskin (hän kirjoitti lystikkäitä runoja sekä suomeksi että ruotsiksi).

Ulkoministerin tehtäviä tuolloisissa vaikeissa oloissa ajatellen Witting oli aluksi kirjoittamaton lehti. Maasalo todistelee hänen anglofiilisyytään ja väittää Saksassa häntä pidetyn myös sosiaalidemokraattina. Witting oli Kivimäen hallituksen apulaisulko- ja valtiovarainministerinä toimiessaan ystävystynyt Saksan lähettilään Wipert von Blücherin kanssa ja tuntuu epäuskottavalta, että Berliini olisi saanut näin harhaanjohtavat tiedot oikeistolaismielisen Wittingin poliittisesta suuntautumisesta.

Talvisodan jälkitilanteessa uudella ulkoministerillä oli kädet täynnä erilaisia ongelmia. Pääministeri Ryti johti politiikkaa. Witting oli hänelle silloin ja koko ministerikautensa ajan hyvin lojaali. Puolueettomuuttaan korostava Suomi pyrki vahvistamaan suhteitaan kaikkiin suuntiin; Neuvostoliittoa

kuitenkin pelättiin. Todistellesaan Wittingin alkuun osoittamaa anglofiilisyttä Maasalo katsoo Suomella olleen valmiutta Englannin avustamiseen Pohjois-Norjassa miehittäjävaltio Saksaa vastaan käydyssä taistelussa. Tuskinpa sentään näin on. Mahdollisimman pitkälle menevää yhteistyötä Ruotsin kanssa yritettiin, mutta Ruotsi oli varovainen. Kaikki muuttui kesällä 1940 Saksan ja Suomen suhteiden alettua lämmentä. Maasalo kuvaa tätä kehitystä tunnettujen lähteiden pohjalta. Wittingin rooli jää kuitenkin aika ajoin taustalle. Häneltähän ei ole jäänyt paljoakaan aineistoa, joka valaisisi hänen henkilökohtaisia tunteuksiaan. Toisaalta ulkopoliittikkaa johtava suppea piiri, johon Witting kuului, oli melko yksimielinen ratkaisuisaan. Paljonko Witting eri vaiheissa tiesi Suomen ja Saksan välisestä sotilasyhteistyöstä ja sen tavoitteista jää kirjassa jonkin verran avoimeksi.

Wittingin jotenkin kritiikittömän suhtautuminen Saksan lähettiläiseen von Blücheriin oli jo sota-aikana tunnettu. Maasalo on tutkimuksessaan varsin hyvin hyödyntänyt von Blücherin raportteja, joista näkyy, että Witting paljasti tälle laveasti ja tarpeettomasti salaisia asioita.

Mannerheim suhtautui Wittingiin ylseästi. Maasalon kirjan kannessa olevassa kuvassa lienee kysymys tilanteesta, jossa Mannerheim on moittimassa Wittingiä tämän menettelystä laadittaessa saksalaisten kanssa tiedotetta marsalkan 75-vuotissyntymäpäivien vietosta. Ko. syntymäpäivien osalta Maasalo muuten esittää tiedon,

jonka mukaan 200 neuvostokonetta olisi pommittanut Immolan-Imatran aluetta, jossa syntymäpäiviä vietettiin. Harvinainen väite!

Wittingin suhteet eduskuntaan, jonka jäsenenä hän oli ollut lyhyen aikaa 1920-luvulla, olivat heikonlaiset. Hänen esiintymisensä sen ulkoasiainvaliokunnassa eivät ilmeisesti olleet kovinkaan onnistuneita. Maasalo selittää tätä asioiden salassapidon välttämättömyydellä, mutta kenties Witting olisi voinut esiintyä diplomaattisemmin.

Niin kuin edellä viitattiin, Witting kaiketi olisi halunnut parempia suhteita Ruotsiin, mutta esimerkiksi ulkoministeri Christian Güntherin käynti Helsingissä toukokuussa 1941 tuskin oli niille eduksi. Günther oli tullut Helsinkiin saadakseen selville, mihin suuntaan Suomen ulkopoliitiikka oikein oli kulkemassa tilanteessa, jossa Saksan ja Neuvostoliiton yhteenottoa pidettiin enemmän kuin mahdollisena. Witting ei ollut Güntheriä kohtaan kovinkaan avomielinen. Witting pyrki jatkosodan aikana useammankin kerran vierailulle Tukholmaan, mutta hän ei ollut tervetullut. Selostaessaan Güntherin Helsinginvierailua Maasalo tukeutuu pitkälti von Blücherin raportteihin mutta ei lainkaan Güntherin itse kirjoittamaan muistioon keskustelusta Wittingin kanssa.

Mielenkiintoinen on Maasalon tieto Wittingin myötvaiikutuksesta inkeriläisten auttamiseksi sodan aikana. Siinä tulee esiin Wittingin humaani mielenlaatu. Juutalaisten luovuttamisasiasta, jonka on tä-

tynyt sivuta myös Wittingiä, Maasalolla ei kuitenkaan ole mitään sanottavaa.

Maasalo on epäilemättä onnistunut oikomaan eräitä Wittingistä vallinneita vääriä käsityksiä. Siitä ei kuitenkaan pääse mihinkään, että tietynlainen apologeettinen sävy kirjassa on.

Johtuneeko sitten apologeettisuudesta, että lähteenä ei ole lainkaan käytetty Edwin Linkomiehen *Vaikea aika*-teosta, jonka henkilöluonnehdintoja yleensä on niiden suorasukaisuudesta huolimatta pidetty oikeina tai ainakin oikeansuuntaisina (mm. Urho Kekkonen). Melkein kaikki mitä Linkomiehellä on Wittingistä sanottavaa, on vähemmän myönteistä olipa sitten kysymys toiminnasta ja käytöksestä yleensä tai esimerkiksi alkoholinikäytöstä erityisesti. Wittingin demokratianvastaisuudenkin Linkomies on kirjannut.

Mutta toinenkin lähde on jäänyt pois: Heikki Brotheruksen *Ritarikadun asiamiehenä*. Brotherus oli ulkoministeriön virkamiehenä paljon tekemisissä Wittingin kanssa (mm. tämän Berliinin-matkalla marraskuussa 1941) ja hänellä puolestaan on varsin myönteinen käsitys esimiehestään: "Mielestäni hän suoritti vaikean tehtävänsä ulkoministerinä taitavasti ja kylmäverisesti".

Erkki Maasalo on täyttänyt pitkään olemassa olleen aukon suomalaisessa henkilöhistoriasa ja tehnyt sen tavalla, jota asialle omistautuneelta historiantutkijalta voi odottaa.

Pekka Harttila

Työnantajien historia yksiin kansiin

Markku Mansner: Suurlakosta Euroopan unioniin. Vuosisata työnantajatoimintaa. Elinkeinoelämän Keskusliitto, Helsinki 2007. 317 s.

■ Markku Mansnerin kirjoittaman Suomen Työnantajain Keskusliiton historian ensimmäinen, vuoteen 1940 ulottuva osa ilmestyi vuonna 1981 ja neljäs ja viimeinen osa vuonna 2005. Elinkeinoelämän Keskusliitto antoi Mansnerille tehtäväksi sijoittaa työnantajien toiminnan vaiheet yksiin kansiin kirjaksi, joka ilmestyi STK:n perustamisen satavuotisjuhlan aikaan keväällä 2007. Kysymyksessä ei ole pelkkä yhteenveto STK:n vaiheista 1907–92, vaan esitys kattaa myös keskusjärjestön seuraajan Teollisuuden ja Työnantajain Keskusliiton toiminnan 1993–2004 ja entistä laajemman keskusjärjestön Elinkeinoelämän Keskusliiton alkutaipaleen vuonna 2005.

300-sivuinen satavuotishistoria ei luonnollisestikaan voi olla kovin yksityiskohtainen, mutta kirja tavoittaa kuitenkin talous- ja yhteiskuntakehityksen ja työmarkkinasuhteiden pääpiirteet varsin oivallisella tavalla. Jokaisessa tutkimuksessa on näkökulma. Tässä kirjassa se on työnantajien näkökulma, mutta asiat ja kehityspiirteet on hahmotettu niin laaja-alaisesti ja yleispätevästi, että kirja käy paitsi työmarkkinakuvauksesta myös Suomen

historian (teollisuus- ja talouskeskeisestä) yleisesityksestä. Joitain asioita olisin painottanut hiukan eri tavoin, mutta kokonaiskuva on mielestäni asianmukainen ja paikkansapitävä.

Mansner tarkoitti neliosaisen historiategoksensa myös hakuteokseksi ja sama ominaisuus leimaa myös käsillä olevaa yhteenvetoa. Osakokonaisuuksien ja aikakausten hahmottaminen ehkä hiukan kärsii tästä. Toisaalta on kuitenkin muistettava, ettei mitään kaikenkattavaa työmarkkinahistoriaa ollut Suomessa kirjoitettu ennen STK:n neliosaista historiaa. Mansnerin kirjat ovat asettaneet työmarkkinasuhteiden historian peruskordinaatit, joista jokainen toinen saman aihepiirin käsittelijä lähtee liikkeelle, silloinkin kun kysymys on työntekijäpuolen järjestöjen historiasta. On suureksi avuksi, että työmarkkinaratkaisujen keskeiset tiedot on valmiiksi koottu jonnekin.

Mittava ja vuosikymmeniä kestänyt tutkimusprojekti (joka oli välillä vuosikymmenen ajan pysähdyksissä) on saanut arvoisensa päätöksen. Mansner on itse kertonut, kuinka STK:n edesmennyt toimitusjohtaja Pentti Somerto värväsi aikanaan hänet todella pikavauhtia järjestön historiankirjoittajaksi. Nopea päätöksentekijä oivalsi, keneltä työ sujuisi.

Antti Kujala

Modernin arkkitehtuurin suojeleminen

Jean-Yves Andrieux ja Fabienne Chevallier (toim.): La réception de l'architecture du Mouvement moderne: Image, usage, héritage. Septième conférence internationale de DOCOMOMO/The Reception of Architecture of the Modern Movement: Image, Usage, Heritage. Seventh International DOCOMOMO Conference. Paris 16–19.9.2002. Publications de l'Université de Saint-Etienne, 2005. 477 s.

■ Uusin tulokas rakennussuojelun kohteeksi on moderni arkkitehtuuri, jota on purettu siinä missä muutakin "vanhentunutta" rakennuskantaa, eikä sen erityisyyttä ole korjauksissa ja muutostöissä useinkaan kunnioitettu. Modernin arkkitehtuurin kohtalo ei ole ollut sen kummempia kuin sitä vanhempien historiallisten aikakausien rakennusten.

Modernin ajan arkkitehtuurin suojelukysymykset koskevat Suomea, sillä suhteellisesti suurempi osa suomalaisesta rakennuskannasta on peräisin ensimmäisen maailmansodan jälkeiseltä ajalta kuin useimpien Euroopan maiden. Suomalainen rakennussuojelu on hyötynyt kansainvälistymisestä, kuten osallistumisesta vaikkapa UNESCO:n maailmanperintökohteiden luettelointiin. Kansainvälinen ver-

kostoituminen on ainakin kohottanut rakennussuojelun imagoa poliittisten päättäjien ja yleisön silmissä. Siten on ymmärrettävää, että Suomessa on myös osoitettu kiinnostusta modernin rakennusperinnön säilyttämiseen, dokumentointiin ja konservointiin erikoistuneen järjestön toimintaan. Järjestön virallinen nimi on *International Working-Party for Documentation and Conservation of Buildings, Sites and Neighbourhoods of the Modern Movement* eli lyhennettynä DOCOMOMO.¹

DOCOMOMO:n sihteeri, Wessel de Jonge tekee selkoa järjestön synnystä ja vakiintumisesta käsillä olevassa konferenssiraportissa, joka on koottu 2002 pidetyn DOCOMOMO:n seitsemännen konferenssin esitelmistä. Eri puolilla maailmaa toimivien asiantuntijoiden spontaani liikehdintä modernin arkkitehtuurin suojelemiseksi johti DOCOMOMO:n perustavaan kokoukseen Hollannissa Eindhovenin teknillisessä yliopistossa 1990.² Järjestö on julkaisujensa kautta tukenut modernin arkkitehtuurin tutkimusta ja konferensseissaan koonnut tutkijoita ja rakennussuojeluväkeä keskustelemaan sen suojeluproblematiikasta. Painostusryhmänä DOCOMOMO on luonut suhteet UNESCO:n Maailmanperintökeskukseen tarkoituksella laajentaa keskuksen kiinnostusta teollisen aikakauden kohteisiin ja saada niitä UNESCO:n maail-

1. Laura Tuominen (1002) *1900-luvun rakennusperintö. Luettelointi- ja suojelukysymyksiä*, Ympäristöministeriön kaavoitus- ja rakennusosaston selvitys, 8, 75.

2. Ks. myös Tuominen (1992) 75.

manperintöluetteloon. DOCOMOMO suuntautuu yhteistyöhön myös ICOMOS:n (International Council of Monuments and Sites) ja TICCIH:n (International Committee for the Conservation of Industrial Heritage) kanssa. Nämä ovat arvovaltaisia kansainvälisiä organisaatioita, jotka eri maiden asianomaisten ministeriöiden suojeluksessa yhdistävät rakennus- ja monumenttisuojelun viranomaisia. Niihin verrattuna DOCOMOMO on heterogeeninen ja epävirallinen. Sen yksittäisillä jäsenillä voi olla arvovaltaa, ja sen konferensseihin voi osallistua rakennussuojelun virkakuntaa, mutta järjestönä se ei toimi valtioiden edustuksen periaatteella.

Yhteistyö Maailmanperintökeskuksen kanssa on jo tuottanut tulosta. Maailmanperintöluetteloon on alettu hyväksyä modernin eli teollisen aikakauden rakennuskohteita, ilmeisesti juuri DOCOMOMO:n aktiivisuuden ansiosta. Länsimaisesta näkökulmasta katsottuna moderni arkkitehtuuri on maailmanperintöluettelossa aliedustettua määräänsä nähden, mitä konferenssiin osallistunut maailmanperintökeskuksen johtaja Francesco Bandarin valittaa, mutta mikään automaatti määrällinen suhde ei tietenkään voi olla. Vaikka rakennussuojelun motivoinnissa on tavallista puhua kohteen ”edustavuudesta”, jolloin se implisiittisesti vertautuu johonkin laajempaan rakennusten ryhmään, jokainen kohde edustaa viime kädessä uniikkia itseään ja omaa paikkaansa maantieteellisesti, topografisesti, sosiaalisesti ja historiallisesti.

Periaatteessa merkittävämpi aliedustuksen probleema syntyy, kun ajatellaan, että kaikkien aikakausien arkkitehtuurista juuri modernin, teollisen ajan rakennukset edustavat kolonialistista ja imperialistista länsimaista kulttuuria. Pitäisikö UNESCO:n maailmanperintöluettelokin koostumuksellaan osoittaa länsimaisen tuotantopohjan ja arvomaailman ylivoimaa suhteessa esiteollisiin kulttuureihin? Teollisen ajan arkkitehtuuri on nykyisin osa maailmanlaajuisista historiallista prosessia. Sen pois jättäminen rakennussuojelun piiristä osoitaisi, että ajatellaan historian prosesseissa tapahtuneen katkoksen. Ironista kyllä, juuri tällaista katkosta monet modernistit aikoinaan kuvittelivat olevansa aikaansaamassa.

Länsimainen ylivalta koskee myös arkkitehtien, ei vain teosten julkisuutta. Mm. Hannah Le Roux, eteläafrikkalainen arkkitehti ja Witwatersrandin yliopiston lehtori käsittelee modernin arkkitehtuurin vastaanottoa ammattilehdissä. Modernia arkkitehtuuria alkoi 1940–50-luvulla ilmestyä tuolloisiin brittiläisiin siirtomaihin, Kultarannikolle ja Nigeriaan suunnittelijoina aluksi emämaan arkkitehdit. Ensimmäiset paikalliset arkkitehdit saivat koulutuksensa länsimaissa 1950-luvulla. Niin kauan kuin kyseiset maat olivat kolonioita, niiden arkkitehtuurista raportoitiin brittien ammattilehdissä eli ne kuuluivat osana siihen ammattidiskurssiin, jonka keskus oli Lontoo. Kun maat 1960-luvulla itsenäistyivät, niiden arkkitehtuuri ja arkkitehdit menettivät jalansijansa arkkitehtuurilehdissä, mikä koski

sekä Afrikkaan muuttaneita brittiarkkitehteja että heidän afrikkalaista syntyperää olevia kollegojaan.

DOCOMOMO:n perustajat ovat olleet erityisen kiinnostuneita modernismin ns. avant-garden suojelusta. Perustamiskonferenssin jälkeen kritiikkiä on tullut liian altaasta modernismin tyylillisestä määrittelystä. Dokumentointi- ja suojelutoimenpiteet eivät niin ollen koskisi kuin hyvin pientä osaa 1900-luvun rakennuskannasta, joka kokonaisuudessaan ei todellakaan ole tyylillisesti yhtenäistä ja jossa esiintyy myös kansainvälisen avant-garden eli ”Modern Movementin” vastaisia liikkeitä.³ DOCOMOMO:n uskottavuus rakennussuojelua maailmanlaajuisesti ajavana organisaationa on vaatinut mm. modernismikäsitteen tarkistusta. Seitsemännen konferenssin teema, modernin arkkitehtuurin reseptio sisältää mm. niiden myyttien kriittisen tarkastelun, joita modernismin ympärille on kehitetty. Julkaisun toinen toimittaja, Ranskan DOCOMOMO:n puheenjohtaja Fabienne Chevallier ottaa avausesitelmässään kantaa tähän kysymyseen. Poliittiset, sosiaaliset ja tekniset kysymykset ovat modernissa arkkitehtuurissa keskeisiä. Rakennusprojektin yhteiskunnallisen merkittävyyden kannalta suunnittelijan nimekyys on toisarvoista. Yleinen mielenkiinto ei ole kohdistunut modernin ajan rakentamiseen arkkitehtuurina, vaan esimerkiksi osana poliittista, asuntotuotantoa koskevana debattina tai joukkotiedotusvä-

3. Tuominen (1992) 75.

lineissä uutisoitujen tapahtumien kehystenä.

Modernin eetokseen kuuluu historian kieltäminen, ja arkkitehtuurin modernismin esitaistelijat – myöhäismodernisteista puhumattakaan – aloittivat suunnittelun mieluiten tyhjältä pöydältä ja rakentamisen tontilta, joka oli tasattu entisen jäljiltä. Historian ironiaa on, että modernia arkkitehtuuria nyt vuorostaan vaaditaan suojeltavaksi. Käsillä olevassa konferenssijulkaisussa Isabelle Chesneau, arkkitehti ja École d'Architecture de Paris-Val-de-Seinen opettaja keskittyy esitelmässään tarkastelemaan moderniin arkkitehtuuriin sisäänrakennettua käytökeltvottomaksi vanhentumista (obsolescence). Kysymyksessä on tilallisen muodon ja sosiaalisten käytäntöjen välinen yhteensovittamattomuus, joka vie juuri modernin arkkitehtuurin kohdalla siihen, että rakennus jo noin 15 vuotta rakentamisensa jälkeen koetaan vanhentuneeksi, usein myös purkukypsäksi. Vanhentuminen nähdään seurauksena tilallisesta taantumisesta. Arkkitehtonisen tilan katsotaan muuttuvan suhteessa muuhun muutokseen. Modernilla rakennuksella ei siten ole menneisyyttä eikä se liioin määrää tulevaisuutta samassa mielessä kuin traditionaalinen rakennus, jolla on identiteetti nimenomaan rakennuksena.

Tämä teoreettinen sanoma konkretisoituu esimerkiksi J. J. P. Oudin tunnetuimmassa sosiaalisen asuntotuotannon kohteessa, Rotterdam-Oud-Mathenessen ”Valkoisessa kylässä”, joka alankomaalaisen rakennuskonservoinnin tutki-

jan ja Maastrichtin yliopiston kulttuuriperintötieteen professorin Marieke Kuipersin mukaan 25 vuoden asumiskäytön jälkeen purettiin maan tasalle. Kuipers esittää modernin asutokompleksin vaihtoehtoisena kohtalona joutumisen kaikkien konservoinnin kansainvälisesti julistettujen pyhien periaatteiden vastaisen raskaan saneerauksen kohteeksi, jotta aikoinaan vaatimattomat asunnot olisivat markkinoitavissa nykyajan mukavuuksia vaativille asukkaille.

Chesneaun prochesneau mukaan modernin arkkitehtuurin suunnittelijat ja rakennuttajat uskovat uuden rakennuksen ennakoivan käyttöä, ja tässä suhteessa se eroaa traditionaalisesta rakennuksesta, jonka tilat ovat käytön suhteen avoimia. Normatiivisena ja manipuloivana moderni ajattelu on kuitenkin voimaton tulevaisuuden suhteen. Traditionaalisen rakennuksen ”väljyys” vastustaa paremmin käyttökeltvottomaksi vanhenemista.

Itävaltalainen taidehistorioitsija Inge Podbrecky kiinnittää huomiota modernismin rakennussuojelun ristiriitaiseen piirteeseen. Modernistien tavoite oli poistaa taide arkkitehtuurista, mikä ei estänyt heitä korostamasta arkkitehtia taiteilijana. Podbrecky mainitsee mm. Adolf Loosin, jolla on tässä modernistiarkkitehtien itsethostuksen projektissa edelläkävijän maine. Arkkitehtuurin suurten mestareiden legendaperinne on kuitenkin erinomaisesti palvellut heidän teostensa suojelua. Tunnettu suunnittelijanimi näyttää olevan modernin arkkitehtuurin tehokkain suojakilpi, vaikka

arkkitehdin nimeen vetoaminen hämärtääkin rakennusten yhteiskunnallisia, poliittisia, taloudellisia ja teknisiä suhteita ja tuntuu nykyisin jo sangen kunnianttomalta tavalta perustella rakennussuojelua.

Anja Kervanto Nevanlinna käsittelee ajatusta, joka asettaa autenttiseksi tuotteeksi ja suojelun lähtökohdaksi ns. alkuperäisen teoksen. Siinä korostetaan arkkitehtuurin sisäisiä (arkkitehtonisia) piirteitä ja vaaditaan arkkitehdin ammatilliselle reseptitavalle rakennussuojelun hegemoniaa. Pysähtynyttä alkuperäisyyttä rakentava tulkinta mitätöi rakennuksen historian, jonka aikana käyttäjäkunta, sekin ajan funktiona jatkuvasti uusiutuva, antaa rakennusta käyttäessään, huoltaessaan ja uudistaessaan sille uusia merkityksiä. Säilyttäminen merkitsee, että prosessin toivotaan jatkuvan ja että rakennukseen jää jotakin eri aikojen käyttäjistä. Rakennussuojelussa tulee kysyä: kenelle rakennusta säilytetään? Nevanlinnan esimerkkinä on Aallon Viipurin kirjaston suojelu- ja restaurointikampanja. Se pyrkii tekemään Aallon kirjastorakennuksesta suomalaisen modernismin pyhäinjäännöstä maaperälle, jossa rakennusten käytön ja suojelun hallinnan pitäisi kuulua sen nykyiselle asujaimistolle eikä länsimaisen arkkitehtuurin modernismin identiteettiä ja Aalto-kulttia sisäisin kriteerein rakentaville ”suojelijoille”.

DOCOMOMO:n seitsemännen konferenssin esitelmöitsijät tulevat 24 maasta ympäri maailmaa. Hämmästyttävästi heidän joukossaan ei ole yhtäkään saksalaista, vaikka Saksa

kuuluu "modernin liikkeen" keskieuropalaiseen ytimeen. Konferenssiraportin päättää modernismin suojelun periaatteita käsittelevät esitelmät, joissa mm. UNESCO:n maailmanperintökeskuksen ja ICOMOS:n edustajat ilmaisevat järjestöjen kannatuksen modernin arkkitehtuuriperinnön suojelun tavoitteille. ICOMOS:n Jukka Jokilehto selostaa prosessia, jonka tuloksena kohde voi päästä maailmanperintöluetteloon. Jokilehdon puheenvuorossa on huomion arvoista painokkuus, jolla hän tuo esiin tutkimustiedon välttämättömyyden. Tutkimusta tarvitaan kohteiden identifiointissa ja suojelutarpeen perustelemissa.

Maailmanperintökeskuksen

johtaja Bandarin viittaa 2001 laadittuun perintökeskuksen, ICOMOS:n ja DOCOMOMO:n yhteiseen ohjelmaan, joka tähtää 1800–1900-luvun rakennusperinnön tunnistamiseen, dokumentointiin ja tunnetuksi tekemiseen, jolla projektilla on myös Euroopan neuvoston periaatteellinen tuki. UNESCO:n globaalistrategia tukee erityisesti modernin kulttuuriperinnön edustuksen parantamista, mieluiten Euroopan ulkopuolisissa maissa. Strategian puitteissa on tarjolla asiantuntija-apua valtio-osapuolille, joille luettelointiesitysten tekeminen kuuluu. Maailmanperintökomitea käyttää päätöksenteossaan nimenomaan sille kohteiden perusteluissa esitettyä tietoa.

Bandarin mainitsee myös kysymyksiä, joihin mm. konferenssin keskustelujen toivotaan antavan selvennystä. Tärkeintä on saavuttaa yhteisymmärrys modernin rakennusperinnön erityispiirteistä, erityisesti mitä tulee vakavasti uhanalaisiin kaupunkikokonaisuuksiin, teema jota korostetaan konferenssin muissakin päätösesitelmissä. Menetelmällisiin kysymyksiin on kehitettävä ratkaisuja: miten kohteet tunnistetaan, valitaan ja miten niiden suojelua oikeutetaan? Maailmanperintöluetteloon hyväksymisen kriteerejä on modernin kohdalla erityisesti pohdittava.

Eeva Maija Viljo

Kirjoittajat

■ Olavi K. Fält on Oulun yliopiston yleisen historian professori.

Pekka Harttila on helsinkiläinen suurlähettiläs ja varatuomari.

Tapio Hämynen on Joensuun yliopiston Suomen historian professori.

Seija Jalagin on filosofian tohtori ja toimii lehtorina Oulun yliopiston historian laitoksessa.

Maijastina Kahlos on Helsingin yliopiston latinan kielen ja Rooman kirjallisuuden dosentti.

Maiju Lehmijoki-Gardner on Helsingin yliopiston kirkkohistorian dosentti.

Pirkko Leino-Kaukiainen on Helsingin ja Tampereen yliopistojen Suomen historian dosentti. Hän on Hiidenkiven päätoimittaja.

Pauli Kettunen on Helsingin yliopiston poliittisen historian professori.

Antti Kujala on Helsingin yli-

opiston Suomen ja Venäjän historian dosentti.

Hanna Kuusi on valtiotieteiden tohtori. Hän toimii projektisuunnittelijana Helsingin yliopistossa.

Simo Muir on filosofian tohtori. Hän toimii tutkijana Helsingin yliopiston Aasian ja Afrikan kielten ja kulttuurien laitoksessa.

Markus Mertaniemi on filosofian lisensiaatti. Hän toimii tutkijana Oulun yliopiston historian laitoksessa.

Janken Myrdal on Ruotsin maatalousyliopiston (Upsala) professori.

Ilkka Mäkinen on Tampereen yliopiston kirjastohistorian dosentti.

Oili Pulkkinen on Suomen Akatemian tutkijatohtori Jyväskylän yliopiston yhteiskuntatieteiden ja filosofian laitoksessa.

Viljo Rasila on Tampereen yliopiston Suomen historian professori emeritus.

Ludvig Steindorff on Kielin yliopiston historian professori.

Ingrid Söderlind on filosofian tohtori ja Linköpingin yliopiston sosionomian lehtori.

Pilvi Torsti toimii poliittisen historian tutkijatohtorina Helsingin yliopistossa.

Pasi Tuunainen toimii lehtorina Joensuun yliopiston historian oppiaineryhmässä. Hän on Oulun yliopiston sotahistorian dosentti.

Heli Valtonen toimii tutkijatohtorina Jyväskylän yliopiston historian ja etnologian laitoksessa.

Erkki Vettenniemi on jväskyläläinen valtiotieteiden tohtori.

Eeva Maija Viljo on Turun yliopiston taidehistorian professori emerita.

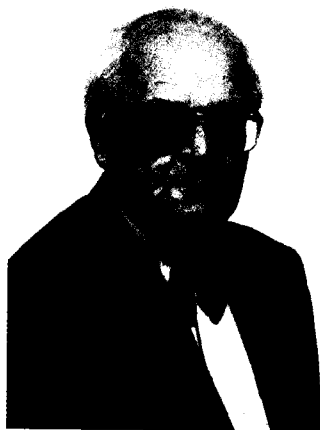
Ann-Catrin Östman on filosofian tohtori. Hän toimii yliopistonlehtorina Åbo Akademiassa.

Kyösti Julku 1931–2007

Oulun yliopiston historian emeritusprofessori Kyösti Yrjö Ilmari Julku kuoli Oulussa 11. elokuuta 2007. Hän oli syntynyt Impilahdella Karjalassa 24. lokakuuta 1931 rajamiehen perheeseen.

■ Professori Julku teki pitkän ja monivaiheisen uran historioitsijana. Hän valmistui Turun yliopistosta filosofian maisteriksi 1956 ja väitteli tohtoriksi 1965. Hän toimi Turun yliopistossa yleisen ja Suomen historian assistenttina 1957–60, yleisen historian assistenttina 1960–62, vt. lehtorina 1962–65, lehtorina 1965–68 ja dosenttina 1966–72. Oulun yliopistossa hän toimi 1966–69 vt. historian professorina ja 1969–94 historian professorina. Hän oli historian laitoksen pitkäaikainen johtaja, humanistisen tiedekunnan dekaani 1975–81, konsistorin arvovaltainen jäsen ja Pohjois-Pohjanmaan kesäyliopiston rehtori 1969–86, jossa virassa hän lisäsi merkittävästi opiskelumahdollisuuksia Pohjois-Suomessa. Hän vaikutti

Kyösti Yrjö Ilmari Julku.

vahvasti myös historian opiskelijain yhdistys Tiiman perustamiseen.

Professori Julku oli erittäin idearikas ja monipuolinen tutkija. Historian laitoksen ensimmäisenä professorina hänen johdolla aloitettiin 1970-luvun alussa laaja monitieteinen Pohjois-Suomen historian tutkimusprojekti, jonka tuloksena häneltä itseltään ilmestyivät teokset *Kvenland – Kainuunmaa* (1986) ja *Kemin ja Tornion vanha raja* (1991). Lisäksi hänen johdolla julkaistiin lukuisia Pohjois-Suomen historiaa eri puolilta tarkastelevia kokoomateoksia, muun muassa *Faravidin maa – Pohjois-Suomen historia* (1985) ja *Rajamailla I–V* (1995–99).

Pohjois-Suomen historian tutkimuksen edistämiseksi ja tukemiseksi sekä sen popularisoimiseksi Julkun aloitteesta perustettiin 1976 Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys, jonka puheenjohtajana hän toimi vuoteen 2001 asti. Hän painotti yhdistyksen toiminnassa nimenomaan julkaisutoimintaa. Se oli hänen mielestään se perusta, jolle kaiken muun tuli rakentua. Hänen puheenjohtajuuskaudellaan yhdistys julkaisi hänen toimittamanaan kaiken kaikkiaan 68 teosta.

Pohjois-Suomi ja sen historia oli kuitenkin vain yksi Julkun kiinnostuksen kohteista. Turun vuosinaan 1960-luvulla hän oli liikkunut tutkimuksissaan laajasti Keski-Euroopan ja etenkin Ranskan 1700-luvun historiassa. Hänen väitöskirjansa vuodelta 1965 *Die revolutionäre Bewegung im Rheinland am Ende des achtzehnten Jahrhunderts I. Die Anfänge der revolutionären Bewegung von etwa 1770 bis zum Beginn der Revolutionskriege* ja sen jatko-osa vuodelta 1969 käsittelevät Ranskan vallankumouksen leviämistä Reininmaahan. Näissä tutkimuksissaan hän painotti erityisesti sitä, kuinka Ranskan vallankumous oli koko länsimaisen kulttuurin kriisi.

1960-luvulla hän aloitti myös elämänsä loppuun asti kestäneen Suomen itärajan historiaa käsittelevän tutkimuksensa. Sen taustalla oli hänen kiinnostuksensa kartografiaa kohtaan ja ehkä myös hänen henkilökohtainen taustansa rajaseudun ihmisenä. Tutkimuksen tuloksena ilmestyi 1987 teos *Suomen itärajan synty*.

Kyösti Julkun perinpohjaisuutta ja innostusta kartografiaan osoittaa hänen Oulun yliopistoon 1970-luvulla eri arkistoista kokoamansa ainutlaatuinen mikrofilmattu materiaali lähinnä Suomeen liittyvistä kartoista, asemakaavoista ja linnoituspiirustuksista. Samaa raivaajajenkeä hän oli osoittanut Historian laitoksen arvostetun seminaarikirjaston perustajana ja myöhemmin sen tutkimättömänä kehittäjänä ja puolestapuhujana.

Monipuolisen tutkijan kiinnostuksen kohteet olivat hyvin moninaisia. Julku aloitti 1970-luvun alussa myös yleisen ja klassillisen arkeologian tutkimuksen ja opetuksen Oulun yliopistossa. Hänen vaikutuksensa Oulun yliopiston toimintaan ei kuitenkaan rajoittunut pelkästään tutkimukseen, opetukseen ja hallintoon, vaan myös itse yliopiston synty kiinnosti häntä. Sen tuloksena hän kirjoitti yhdessä puolisonsa Liisa Julkun kanssa *Oulun yliopiston perustamisen historian*, joka valmistui Oulun yliopiston 25-vuotisjuhlapromootioon 1983.

Kyösti Julkun hahmo oli tuttu niin Historian laitoksen järjestämällä arkeologisilla kivauksilla kuin hänen johtamilaan lukuisilla ekskursioilla ympäri Eurooppaa. Antiikki ja

Välimeren piiri olivat hänelle erityisen rakkaita. Hän teki tutkimusmatkoja muun muassa Israeliin ja Irakiin, joiden taustalla oli hänen kiinnostuksensa kristinuskon varhaishistoriaa kohtaan, jonka tutkimus jäi häneltä lopulta kesken. Myös Eurooppa ja Eurooppa-käsitys laajemminkin pohdituttivat häntä lukuisissa kirjoituksissa ja esitelmissä.

Laaja-alaisuus ja lukeneisuus olivat professori Julkun tutkijan ja opettajan profiilia erinomaisesti kuvaavia määritteitä. Viime vuosinaan hän kiinnostui erityisesti varhaishistoriasta hyvin laajasti ymmärrettynä. Järjestämänsä konferenssin tuloksena hän toimitti 1992 teoksen *Suomen varhaishistoria*. Sen jälkeen hän paneutui tiiviisti suomalais-ugrilaisten kansojen historiaan ja etenkin niiden kaikkein varhaisimpiin vaiheisiin. Sen puitteissa hän organisoii useita merkittäviä kansainvälisiä konferensseja alkaen Oulusta 1993, jossa perustettiin myös alan tutkimusta edistämään *Societas Historiae Fenno-Ugricae*. Seuran sarjassa julkaistiin muun muassa *Historia Fenno-Ugrica I:1-2* (1996) ja useiden myöhemmin järjestettyjen Roots-konferenssien esitelmiä.

Tutkimustyönsä ohella professori Julku otti lehdistön palstoilla jopa profeettallisesti kantaa ajankohtaisiin päivänpoliittisiin ja kulttuurisiin kysymyksiin. Niistä huokui syvästi, kuinka isänmaan asia oli aina hänen sydäntänsä lähellä. Sotilasarvoltaan hän oli luutnantti.

Professori Kyösti Julku oli erittäin karismaattinen henkilö niin opettajana, suosittuna esi-

telmöitsijänä kuin seuramiehenä lukuisine juttuineen, legendaarisine ilmauksineen ja sutkauksineen. Hän oli todella Karjalan sukua ja juurta.

Olavi K. Fält

Palkittuja

■ Professori Viljo Rasila on saanut Suomalaisen Tiedeakatemian Eino Jutikkalan historiapalkinnon. Palkinnon perusteluiden mukaan Rasila on ansioitunut tutkija, joka on tuonut alalleen uudenlaisia menetelmiä luonnontieteistä ja yhteiskuntatieteistä. Niitä hän hyödynsi jo 1960-luvun lopulla tutkiessaan kansalaissodan sosiaalista taustaa.

Professori Hannu Soikkanen on saanut Alfred Kordelinin säätiön tunnustuspalkinnon arvokkaasta työstään historiantutkimuksen, kansalaiskeskustelun ja kansanvalistuksen saralla.

Professori Ohto Manninen on saanut Edita-tietokirjapalkinnon tunnustukseksi pitkään jatkuneesta, korkealaatuisesta tuotannosta kustantajan kirjailijana.

Suomalaisen historian ja arkeologian tutkimuksen juhlasymposiumi

■ Suomalaisen Tiedeakatemian historian ja arkeologian

ryhmä järjestää Tiedeakatemian 100-vuotisjuhlavuoden kunniaksi lauantaina 19.1.2008 klo 9.30 lähtien Säätytalossa Helsingissä suomalaisen historian tutkimuksen kehitystä ja muutoksia menneinä vuosikymmeninä luotaavan juhlasymposiumin.

Symposiumissa tarkastellaan suomalaisen historian tutkimuksen aluevaltauksia, kansainvälistymistä sekä tutkimuksen viimeaikaisia suuntauksia. Puhujat edustavat kansallista ja kansainvälistä asiantuntemusta kukin alallaan.

Tilaisuuden esitelmöivät prof. Jussi-Pekka Taavitsainen (arkeologia), prof. Jouko Vah-tola (Suomen historia), prof. Kimmo Rentola (poliittinen historia), prof. Harri Siiskonen (yleinen/Euroopan historia), prof. Pertti Haapala (talous- ja sosiaalhistoria) ja prof. Markku Peltonen (aate-, oppi- ja kulttuurihistoria). Sessioiden puheenjohtajina toimivat prof. Heikki Ylikangas, prof. Ohto Manninen ja prof. Marjatta Hietala.

Tilaisuus on suunnattu historian ja arkeologian ammattilaisille ja opiskelijoille, sekä kaikille asiasta kiinnostuneille. Osallistujia pyydetään ilmoittautumaan 15.12.2007 mennessä osoitteessa: <https://kampela.it.helsinki.fi/elomake/lomakeet/6579/lomake.html>

Väitöksiä

■ Seija-Riitta Laakso on väitellyt Helsingin yliopistossa 9.12.2006 (*Across the Oceans – Development of Overseas Business*

Information Transmission, 1815–1875). Vastaväittäjä oli prof. John McCusker.

Mika Arola on väitellyt Helsingin yliopistossa 19.1.2007 (*Foreign capital and Finland. Central government's first period of reliance on international financial markets, 1862–1938*). Vastaväittäjä oli prof. Marc Flandreau.

Jaana Laine on väitellyt Helsingin yliopistossa 3.2.2007 (*Puukaupan säännöt: Yksityismetsänomistajien ja metsäteollisuuden puukauppa Itä-Suomessa 1919–1939*). Vastaväittäjä oli prof. Seppo Vehkamäki.

Pirkko Kanervo on väitellyt Turun yliopistossa 10.2.2007 (*Italia ja Suomen talvisota. Il Duce Mussolini 'maailman urheimman kansan' apuna*). Vastaväittäjinä toimivat prof. Heikki Ylikangas ja prof. Luigi de Anna.

Kari-Matti Piilahti on väitellyt Helsingin yliopistossa 10.2.2007 (*Aineellista ja aineetonta turvaa – Ruokakunnat, ekologis-taloudelliset resurssit ja kontaktinmuodostus Valkealassa 1630–1750*). Vastaväittäjä oli prof. Tapio Hämynen.

Ville Jalovaara on väitellyt Helsingin yliopistossa 17.2.2007 (*Kirkko, Kekkonen ja kommunismi poliittisina kriisivuosina 1958–1962*). Vastaväittäjä oli prof. Juha Seppo.

Heikki Kupiainen on väitellyt Joensuun yliopistossa 24.3.2007 (*Savotta-Suomen synty, kukoistus ja bajoaminen. Talonpoikaisen maanomistuksen muutos ja elinkeinot Savossa ja Pohjois-Karjalassa 1850–2000*). Vastaväittäjä oli prof. Oiva Turpeinen.

Timo Soukola on väitellyt

Helsingin yliopistossa 30.3.2007 (*Järjestö jäänmurtajana – Suomen merimiesunioni työmarkkinaosuuspuolena ja suomalaisten laivatyöntekijöiden turvallisuuden vankentajana 1944–1980*). Vastaväittäjä oli dos. Kari Teräs.

Sini Kangas on väitellyt Helsingin yliopistossa 20.4.2007 (*Deus vult: Images of crusader violence c. 1095–1100*). Vastaväittäjä oli prof. John France (University of Wales).

Kristina Ranki on väitellyt Helsingin yliopistossa 28.4.2007 (*Isänmaa ja Ranska – Suomalainen frankofilia 1880–1914*). Vastaväittäjä oli prof. Tarmo Kunnas.

Jussi Parikka on väitellyt Turun yliopistossa 5.5.2007 (*Digital Contagions. a Media Archaeology of Computer Worms and Viruses*). Vastaväittäjä oli PhD Charlie Gere.

Kauko Mannermaa on väitellyt Helsingin yliopistossa 11.5.2007 (*Objailusta kilpailuun: Suomen kasvu- ja rakennepoliitiikka vuosina 1962–99*). Vastaväittäjä oli prof. PaaVo Okko.

Esa Seppänen on väitellyt Turun yliopistossa 19.5.2007 (*Itäsubteiden kolmiodraama Kekkonen – Brezhnev – Kosygin 1960–1980. Henkilökoh- taisten subteiden luonne, rooli ja merkitys*). Vastaväittäjinä olivat dos. Pekka Visuri ja valtiot. tri Ilmari Susiluoto.

Henrika Tandefelt on väitellyt Helsingin yliopistossa 19.5.2007 (*Gustaf III inför sina undersåtar – Konsten att bärskå och politikens kulturhistoria*). Vastaväittäjä oli prof. Bo Lindberg (Göteborgs universitet).

Anu Lahtinen on väitellyt Turun yliopistossa 26.5.2007

(*Sopetuvat, neuvottelevat, kapinalliset. Naiset toimijoina Flemingin sukupiirissä 1470–1620*). Vastaväittäjä oli prof. Maiju Lehmijoki-Gardner.

Timo J. Tuikka on väitellyt Jyväskylän yliopistossa 26.5.2007 (*Kekkosen konstit – Urho Kekkosen historia- ja politiikkakäsitykset teoriasta käytäntöön 1933–1981*). Vastaväittäjä oli prof. Pauli Kettunen.

Lasse Sonne on väitellyt Helsingin yliopistossa 8.6.2007 (*Nordek – A Plan for Expanded Nordic Co-operation and Integration 1868–1970*). Vastaväittäjä oli dos. Birgit Karlsson (Göteborgin yliopisto).

Meri Heinonen on väitellyt Turun yliopistossa 9.6.2007 (*Brides and Knights of Christ. Gender and Body in later Medieval German Mysticism*). Vastaväittäjä oli Barbara Newman.

Heikki K. Lähde on väitellyt Teknillisessä korkeakoulussa 19.6.2007 (*Isojako ja Lieson uudisasutus*). Vastaväittäjinä olivat dos. Seppo Aalto ja tekniikan tri Tuomo Heinonen.

Barbro Juselius-Rosse on väitellyt Åbo Akademiassa 20.6.2007 (*Europeiska eftertankar. Folken och ideologisk geografi i den napoleonska historieskrivningen på S:t Helena 1815–1821*). Vastaväittäjä oli prof. Laura Kolbe.

Pekka Koskinen on väitellyt Tampereen yliopistossa 25.8.2007 (*Hämeen linnan linnoittaminen kustavilaisella ajalla*

1772–1808). Vastaväittäjä oli prof. Kustaa H. J. Vilkkuna.

Jari Kauppila on väitellyt Helsingin yliopistossa 31.8.2007 (*The Structure and Short-Term Development of Finnish Industries in the 1920s and 1930s – An input-output Approach*). Vastaväittäjä oli prof. Olle Krantz (Uumajan yliopisto).

Christa Steinby on väitellyt Helsingin yliopistossa 12.10.2007 (*The Roman Republican Navy – from the sixth century to 167 BC*). Vastaväittäjä oli prof. Andrew Erskine (Edinburghin yliopisto).

Ove Enqvist on väitellyt Maanpuolustuskorkeakoulussa 19.10.2007 (*Kellä saaret ja selät on ballussaan ... Rannikko-puolustuksen aluekysymykset autonomisessa ja itsenäisessä Suomessa*). Vastaväittäjä oli dos. Pertti Luntinen.

Pentti Airio on väitellyt Maanpuolustuskorkeakoulussa 26.10.2007 (*Yrjö Keinonen – uudistajaksi asetettu*). Vastaväittäjinä olivat fil. tri Ari Uino ja valtiot. tri Pertti Salminen.

Johanna Aminoff-Winberg on väitellyt Åbo Akademiassa 16.11.2007 (*På flykt i eget land. Internflyktingar i Sverige under stora nordiska kriget*). Vastaväittäjä oli prof. Lars Ericson Wolke.

Outi Ampuja on väitellyt Helsingin yliopistossa 17.11.2007 (*Melun sieto kaupunkielämän välttämättömyytenä – Melu ympäristöongelmana ja*

sen synnyttämien reaktioiden kulttuurinen käsittely Helsingissä). Vastaväittäjä oli prof. Yrjö Haila.

Aulikki Litzen on väitellyt Tampereen yliopistossa 24.11.2007 (*Genius Logistics. Occupational geographical mobility of Nobel Prize winners in science 1860–2005*). Vastaväittäjä oli prof. Lars Nilsson.

Simo Mikkonen on väitellyt Jyväskylän yliopistossa 24.11.2007 (*State composers and red courtiers. Music, ideology and politics in the Soviet 1930s*). Vastaväittäjä oli tohtori Neil Edmunds.

Mika Sivonen on väitellyt Joensuun yliopistossa 8.12.2007 (*”Me inkerikot, vatjalaiset ja karjalaiset” – Uskonnollinen integrointi ja ortodoksisen vähemmistön identiteetin rakentuminen Ruotsin Inkerissä 1680–1702*). Vastaväittäjä oli prof. Pasi Ihalainen.

Petteri Jouko on väitellyt Helsingin yliopistossa 17.12.2007 (*Strike Hard, Strike Sure – Operation Musketeer – British Military Planning during the Suez Crisis, 1956*). Vastaväittäjä oli dos. Vesa Tynkkynen.

Jukka Jalava on väitellyt Helsingin yliopistossa 21.12.2007 (*Essays on Finnish Economic Growth and Productivity, 1860–2005*). Vastaväittäjä oli prof. Jan-Peter Smits.

(Luettelon laatinut *Veikko Kallio*).

Notes on the contents

■ Finns are proud of their reputation as a well-read nation, and a high literacy rate has indeed a long tradition in the Nordic countries. Writing skills, however, began to be taught more generally as late as the late 19th century, and with the common elementary school system, it became a basic skill for all citizens. With the development of popular education in the 19th century, the question of writing skills became a popular topic for debate, and both the gentry and common people voiced a strong opposition against the general teaching of writing skills. Ilkka Mäkinen discusses how and why opposition was so strong in his article “Kirjoitustaidon leviämisen herättämiä epäluuloja 1800-luvun Suomessa” (Suspensions against the spreading of writing skills in 19th-century Finland). Pirkko Leino-Kaukiainen discusses the standard of writing skills in Finland before the introduction of the elementary school system in her article “Suomalaisten kirjalliset taidot autonomian kaudella” (The writing skills of Finns during the autonomous period).

Pilvi Torsti’s column “Yksi kieli kolmella nimellä?” (One language with three names?) discusses how the writing of history that supports the modern day has been required, on

the one hand, to create national unity, and on the other hand, to strengthen the national identity as separate from others. From the perspective of a nation’s history, such ideas of romantic nationalism have usually involved emphasising the national language.

From the fourth century onwards, the Roman Empire witnessed a period of Christian persecution that has not received wider attention: namely, the persecution of others by Christians. This show of force was targeted at non-Christians, Jews, and other Christian groups labelled as heretics. The theme is discussed in two articles in this issue. In his article “Kristittyjen vainojen legitimointi vuosina 303–312” (The legitimisation of persecution by Christians in 303–312), Markus Mertaniemi shows that as a rule, Christians were not persecuted in the Roman Empire. When persecutions took place, this was not in an ideological vacuum. To the contrary, the non-Christian elite and political leaders attempted to justify the persecution through various arguments. Mertaniemi discusses this reasoning, particularly from the perspective of Greco-Roman religions and rhetoric.

Majastina Kahlos sheds light on the attitudes of clerical writers to religious oppression in the fourth and fifth centuries in her article “Kirkolliset kirjoittajat ja uskonnollinen painostus Rooman val-

takunnassa 300–400-luvuilla” (Clerical writers and religious oppression in the Roman empire in the fourth and fifth centuries).

Israel-Jakob Schur was an esteemed orientalist born in Helsinki. His doctoral dissertation was not, however, accepted at the University of Helsinki in 1937. Simo Muir explains the phases of Schur’s doctoral dissertation process, introduces the people involved, and discusses the motives behind why the thesis was rejected in his article “Israel-Jakob Schurin väitöskirjan hylkääminen Helsingin yliopistossa 1937. Antisemitismia, kieliästä ja henkilöintrigejä” (The rejection of Israel-Jakob Schur’s doctoral dissertation at the University of Helsinki in 1937. Antisemitism, language disputes, and personal intrigues.)

In his article “Suomen kartanolaitoksen viimeinen kukotuskausi” (The last golden age of the Finnish manor system) Viljo Rasila describes the demise of the Finnish manor system that took place in stages after the Second World War and particularly the settlement of Karelian refugees. Manor houses gradually became smaller in size, and some disappeared altogether. The typically large staff of country manors was reduced in size, to all but disappear towards the end.

(Translation: *Valtasana Oy*)

HISTORIALLINEN AIKAKAUSKIRJA

2 0 0 7

105. vuosikerta

Julkaisijat Suomen Historiallinen Seura ja Historian Ystävien Liitto

Päätoimittaja: Pirjo Markkola

Toimitussihteeri: Veikko Kallio

Toimittajat: Juhana Aunesluoma, Tiina Kinnunen, Marko Lamberg, Marko Tikka

Hallitus: Pirkko Leino-Kaukiainen (pj.), Harri Rinta-aho (vpj.), Pauli Kettunen, Tuomo Lappalainen, Katariina Mustakallio, Heikki Talvitie

Ulkoasu: Heikki Kallioma

Suuntaviittoa

<i>Pirjo Markkola</i> , Ympäristöhistoriaa ilmasto- muutoksen aikakaudella	1
<i>Pirjo Markkola</i> , Aikanyrjähdyksestä Oblo- moviin – ajan moninaiset muodot	141
<i>Pirjo Markkola</i> , Menneisyyden ymmärtämi- nen	273
<i>Pirjo Markkola</i> , Oma kieli ja kinkerikansan lapset	397

Teemat

Itämeren ympäristöhistoriaa (toim. Simo Laakkonen)	4
Kirjoitustaito	402
Kristittyjen vainot	441
Työ, lepo ja väsymys	144

Tutkimuksia

<i>Toni Alaranta</i> , Mustafa Kemal Atatürkin vuoden 1927 kuuden päivän puhe Tur- kin tasavallan virallisen historiankäsi- tyksen määrittäjänä	317
<i>Laura Hollsten</i> , Yöllä ei ole isäntää. Orjen oma aika varhaismodernin Karibian so- keriplantaaseilla	152
<i>Mikko Jaubo</i> , Terveys on työmiehen ainut pääoma. Työ, lepo ja liikunta suomalai- sessa terveysvalistuksessa 1800- ja 1900- luvun vaihteessa	165
<i>Maijastina Kablos</i> , Kirkolliset kirjoittajat ja uskonnollinen painostus Rooman valta- kunnassa 300–400-luvuilla	453
<i>Kati Katajisto</i> , Isänmaan ja yleisen hyvän vuoksi. Suomen autonomian ajan alun johtomiesten uhrautuminen	276
<i>Simo Laakkonen</i> , Itämeren alue – vailla merta ja historiaa	4

<i>Kirsi Laurén</i> , Pakko ja vapaus. Metsäluonto työn ja vapaa-ajan kokemuksissa	205
<i>Sari Laurila</i> , Itämeren ympäristötutkimus Suomessa ennen 1960-lukua	9
<i>Pirkko Leino-Kaukiainen</i> , Suomalaisten kir- jalliset taidot autonomian kaudella	420
<i>Elina Luotonen</i> , Ouran karit. Merikarvian saaristorannikko paikallisessa ympäris- tötietämyksessä	34
<i>Antti Malinen</i> , Työmiesten ja perheen- emäntien väsymyksestä käyty keskus- telu 1920–1940-luvuilla	180
<i>Pekka Masonen</i> , Kustavilainen siirtomaa- politiikka ja Saint-Barthélemyнкуume 330	
<i>Markus Mertaniemi</i> , Kristittyjen vainojen legitimointi 303–312	441
<i>Simo Mikkonen</i> , Votkaa ja foksrottia – sä- veltäjät stalinistisen vapaa-ajan järjestä- jinä ja kuluttajina	191
<i>Simo Muir</i> , Israel-Jakob Schurin väitöskir- jan hylkääminen Helsingin yliopistos- sa 1937	463
<i>Katariina Mustakallio</i> , Kansakunnan väsy- mys ja siitä toipuminen – Livius ja roo- malainen historiaterapia	144
<i>Ilkka Mäkinen</i> , Kirjoitustaidon leviämisen herättämiä epäluuloja 1800-luvun Suo- messä	402
<i>Anne Ollila</i> , Sukupuoli – merkkejä ja mer- kityksiä	59
<i>Tuomas Räsänen – Simo Laakkonen</i> , Suo- men ja Neuvostoliiton ympäristöyhteis- työn alkuvaiheet	43
<i>Paula Schönach</i> , Vantaanjoen suoje- lyhteistyö toisen maailmansodan jäl- keen	22
<i>Tuomas Tepora</i> , Poikien sota. Toisen maail-	

mansodan aikaiset sotakirjat siirtymän kuvauksena	287	messa 1500-luvulta 1900-luvulle (<i>Petri Karonen</i>)	86
Ville Vuolanto, Tutkimusprosessi, metodit ja historiantutkimuksen ominaislaatu	304	Jung Chang ja Jon Halliday, Mao (<i>Lauri Paltemaa</i>)	121
<i>Katsauksia</i>		Stig Dreijer, Det åländska folkets historia III: frihetstiden och den gustavianska tiden 1721–1808 (<i>Joachim Mickwitz</i>)	384
Heidi Grönstrand, Kati Launis, Maarit Leskelä-Kärki, Kukku Melkas, Tutta Palin ja Lea Rojola, Suomalaisen omakuvan murros. Valtapelejä 1900-luvun alun kulttuurisella kentällä	389	Max Engman, Suureen itään. Suomalaiset Venäjällä ja Aasiassa (<i>Sari Autio-Sarasmo</i>)	80
Matti Peltonen, "New cultural history" ja kielellisen käänteen ehtyminen	346	Christopher J. Finlay, Hume's Social Philosophy: Human Nature and Commercial Sociability in A Treatise of Human Nature (<i>Oili Pulkkinen</i>)	505
Viljo Rasila, Suomen kartanolaitoksen viimeinen kukoistuskauti	484	Heini Hakosalo, On Speaking Terms. Scientific Boundary Work and the Discovery of Aphasia 1861–1874 (<i>Heikki S. Vuorinen</i>)	374
Kimmo Rentola, Historiallinen kokemus	220	Anssi Halmesvirta – Heino Nyysönen, Unkarin kansannousu 1956 (<i>Katalin Miklóssy</i>)	378
<i>Kolumnit</i>		Rolf Haslum, Idrott, borgerlig folkfostran och frihet. Torsten Tegnér som opinionsbildare 1930–1960 (<i>Erkki Vettenniemi</i>)	514
Yrjö Haila, Ympäristön moninaiset merkitykset	57	Mikko Heikinheimo, Pavel, Jaan, Juliette ja muut. Eurooppalaiset muistelmat (<i>Pekka Harttila</i>)	256
Marja Jalava, Työ – ikiaikainen taakka vai historiallinen keksintö?	218	Simo Heininen, Mikael Agricola. Elämä ja teokset (<i>Jussi Hanska</i>)	234
Kimmo Rentola, Sua lähde kaunis katseen	302	Hilkka Helsti, Laura Stark & Saara Tuomaala (toim.), Modernisaatio ja kansankokemus Suomessa 1860–1960 (<i>Heli Valtonen</i>)	507
Pilvi Torsti, Yksi kieli kolmella nimellä?	439	Markku Hokkanen, Quests for Health in Colonial Society. Scottish Missionaries and Medical Culture in the Northern Malawi Region, 1875–1930 (<i>Jan Kubanen</i>)	124
<i>Keskustelua</i>		Katja Huumo, "Perkeleen kieli" – suomen kieli ja poliittisesti korrekti tiede 1800-luvulla (<i>Kaisa Häkkinen</i>)	96
Antti Latne, Lapsi piikkilangan takana eli historian monta totuutta	67	Martin Härdstedt, Finska kriget 1808–1809 (<i>Kristiina Kalleinen</i>)	244
Pekka Lilja, Täsmennys Urho Kekkonen ja Viro -kirjan arvosteluun	226	Kai Häggman, Metsän tasavalta. Suomalainen metsäteollisuus politiikan ja markkinoiden ristiaallokossa 1920–1939 (<i>Heikki Roiko-Jokela</i>)	249
Jubani Sarsila, Juslenius menettää pronssisen mitalin	78	Mari Isoaho, The Image of Aleksandr Nevskiy in Medieval Russia. Warrior and Saint (<i>Ludwig Steindorff</i>)	500
Marko Tikka, Palautetta Vasaralle	225	Seija Jalagin, Japanin kutsu. Suomalaiset	
Erkki Vasara, Palautetta Tikalle	350		
<i>Arvosteluja</i>			
Jean-Yves Andrieux ja Fabienne Chevalier (toim.), La réception de l'architecture du Mouvement moderne: Image, usage, heritage (<i>Eeva-Maija Viljo</i>)	522		
Marjo-Riitta Antikainen, Suuri sisarpiiri. NNKY-liike Suomessa 1890-luvulta 1990-luvulle (<i>Seija Jalagin</i>)	510		
Anu-Hanna Anttila, Loma tehtaan varjossa. Teollisuustyöväestön loma- ja vapaa-ajan moraalisisäätely Suomessa 1930–1960-luvuilla (<i>Pauli Kettunen</i>)	251		
Gabriel Bladh – Christer Kuvaja (toim.), Kahden puolen Pohjanlahtea I. Ihmisiä, yhteisöjä ja aatteita Ruotsissa ja Suo-			

- naislähetit Japanissa 1900–1941 (*Pirjo Markkola*) 375
- Marja Jalava, J. V. Snellman. Mies ja suur-
mies (*Anne Ollila*) 372
- Ville Jalovaara, Kirkko, Kekkonen ja kom-
munismi poliittisina kriisivuosina 1958
–1962 (*Seppo Hentilä*) 258
- Marjo Kaartinen, Arjesta ihmeisiin. Eliitin-
kulttuurihistoriaa 1500–1800-luvun Eu-
roopassa (*Charlotta Wolff*) 357
- Pirkko Kanervo, Italia ja Suomen talvi-
sota. Il Duce Mussolini maailman ur-
heimman kansan apuna (*Heikki Ylikan-
gas*) 108
- Petri Karonen – Kerttu Tarjamo (toim.), Kun-
sota on ohi. Sodista selviytymisen ong-
gelmiä ja niiden ratkaisumalleja 1900-
luvulla (*Marko Tikka*) 377
- Kimmo Katajala – Jaana Juvonen (toim.),
Maakunnan synty. Pohjois-Karjalan his-
toria 1809–1939 (*Risto Turunen*) 383
- Teemu Keskiarja, ”Sekoituksesta järjettä-
mään luondocappalden canssa”. Perver-
siot, oikeuselämä ja kansankulttuuri
1700-luvun Suomessa (*Olli Matikainen*) 238
- Tiina Kinnunen ja Ville Kivimäki (toim.),
Ihminen sodassa. Suomalaisten koke-
muksia talvi- ja jatkosodasta (*Ann-Catrin
Östman*) 516
- Tiina Kinnunen, Kiitetyt ja parjatut. Lotat
sotien jälkeen (*Seija-Leena Nevala-Nur-
mi*) 257
- Matti Klinge, Iisalmen ruhtinaskunta. Mo-
dernin projekti sukuverkostojen perife-
riassa (*Irma Sulkunen*) 352
- Jukka Koivisto, Päiviö Hetemäki. Sovinnon-
tekijä (*Vesa Vares*) 117
- Anu Korhonen, Silmän ilot. Kauneuden
kulttuurihistoriaa uuden ajan alussa
(*Marko Lamberg*) 237
- Anu Lahtinen, Sopeutuvat, neuvottelevat,
kapinalliset. Naiset toimijoina Flemingin
sukupiirissä 1470–1620 (*Maiju Lehmi-
joki-Gardner*) 355
- Jaana Laine, Puukaupan säännöt. Yksityis-
metsänomistajien ja metsäteollisuuden
puukauppa Itä-Suomessa 1919–1939
(*Tapio Hämynen*) 512
- Marko Lamberg, Jöns Budde. Birgittalais-
veli ja hänen teoksensa (*Maiju Leh-
mijoki-Gardner*) 503
- Pekka Lilja & Kulle Raig, Urho Kekkonen ja
Viro (*Heikki Roiko-Jokela*) 119
- Hanna Lindberg, Vastakohtien IKEA. Ikean
arvot ja mentaliteetti muuttuvassa ajas-
sa ja ympäristössä (*Harri Kalba*) 262
- Maria Lähteenmäki (toim.), Alueiden Lap-
pi (*Ville Vuolanto*) 264
- Olli Löytty, Ambomaamme. Suomalaisen
lähetyskirjallisuuden me ja muut (*Pirjo
Markkola*) 126
- Erkki Maasalo, Päämäärä ennen mainetta
– Rolf Witting jatkosodan ulkominis-
terinä 1940–1943 (*Pekka Harttila*) 520
- Ohto Manninen, Kerttu Nuorteva. Neuvos-
tokaunotar vakoilujohtajana (*Elina Ka-
tainen*) 113
- Markku Mansner, Suurlakosta Euroopan
unioniin. Vuosisata työnantajatoimintaa
(*Antti Kujala*) 521
- Ylva Stenqvist Milled, Vägar inom räckhåll.
Spåren efter resande i det förindustriella
bondesamhället (*Tapio Salminen*) 370
- Laura-Kristiina Moilanen ja Susanna Sul-
kunen (toim.), Aika ja identiteetti. Kat-
sauksia yksilön ja yhteisön väliseen suh-
teeseen keskiajalta 2000-luvulle (*Marjo
Kaartinen*) 359
- Katariina Mustakallio, Jussi Hanska, Hanna-
Leena Sainio, Ville Vuolanto (toim.),
Hoping for continuity. Childhood, educa-
tion and death in Antiquity and the
Middle Ages (*Janken Myrdal – Ingrid
Söderlind*) 497
- J. R. Mc Neill ja William H. Mc Neill, Ver-
kottunut ihmiskunta. Yleiskatsaus maail-
manhistoriaan (*Mirkka Lappalainen*) 84
- Pekka Nevalainen, Karjalan kansaa valista-
massa. Itä-Karjalan pakolaiset opintieellä
Suomessa (*Jukka Rantala*) 115
- Carina Nynäs, Jag ser klart? Synen på den
heliga Birgitta i svenska 1900-talsbio-
grafier (*Eva Abl*) 90
- Norman G. Owen (toim.), The Emergence
of Modern Southeast Asia. A New
History (*Seppo Sivonen*) 241
- Matti Peltonen, Lukkari Saxbergin rikos ja
herännäispappilan etiikka (*Antero
Heikkinen*) 368
- Kari-Matti Piilahti, Aineellista ja aineetonta
turvaa. Ruokakunnat, ekologis-talou-
delliset resurssit ja kontaktinmuodostus

Valkealassa 1630–1750 (<i>Tapio Hämynen</i>)	366	set teoriasta käytäntöön 1933–1981 (<i>Pauli Kettunen</i>)	518
Marjatta Rahikainen ja Kirsi-Vainio-Korhonen (toim.), Työteliäs ja uskollinen. Naiset piikoina ja palvelijoina keskiajalta nykypäivään (<i>Kirsi Ojala</i>)	236	Erkki Tuomioja, Häivähdys punaista. Hella Wuolijoki ja hänen sisarensa Salme Pekkala vallankumouksen palveluksessa (<i>Elina Katainen</i>)	254
Georgely Romsichs, Myth and Remembrance. The Dissolution of the Habsburg Empire in the Memoir Literature of the Austro-Hungarian Political Elite (<i>Mari Vares</i>)	93	Yrjö Varpio, Väinö Linnan elämä (<i>Pertti Haapala</i>)	227
Kirsi Saarikangas, Eleyt tilat ja sukupuoli. Aukkaiden ja ympäristön kohtaamisia (<i>Riitta Laitinen</i>)	380	Christopher A. Whatley, The Scots and the Union (<i>Oili Pulkkinen</i>)	240
Seppo Sivonen, Aasian kaupunkivaltioiden historia: Hong Kong, Macao ja Singapore (<i>Tiina H. Airaksinen</i>)	127	Johnny Wijk, Idrott, krig och nationell gemenskap. Om riksmarcher, fältsport och Gunder Hägg-feber (<i>Erkki Vettenniemi</i>)	514
Hannu Suni, Sekularisaation puristuksessa. Koulut kristillisen arvojakuvuuden kantajina Lounais-Hämeessä 1860–1969 (<i>Jouko Talonen</i>)	246	Kustaa H. J. Vilkkuna, Paholaisen sota (<i>Raisa Maria Toivo</i>)	95
Ilmari Susiluoto, Suuruuden laskuoppi. Venäläisen tietoyhteiskunnan synty ja kehitys (<i>Simo Leisti</i>)	129	Marina Vituhnovskaja, Rossijskaja Karelija i karely v imperskoi politike Rossii, 1905–1917 (<i>Markku Kangaspuro</i>)	102
Anu Talka – Pia Puntanen, Linnoitus ja kaupunki. Lappeenrannan historia 1812–1917 (<i>Marjaana Niemi</i>)	386	Heikki S. Vuorinen, Tautinen Suomi 1857–1865 (<i>Hanna Kuusi</i>)	506
Kari Tarkiainen (toim.), Ruotsin ja Venäjän rauhanneuvottelut 1557. Mikael Agricola Ruotsin lähetystön jäsenenä (<i>Jukka Korpela</i>)	361	Heikki Ylikangas, Romahtaako rintama? Suomi puna-armeijan puristuksessa keuhällä 1944 (<i>Pasi Tuunainen</i>)	491
Jukka Tarkka, Isänmaan unilukkari. Päiviö Hetemäen yhteiskunnallinen elämäntyö (<i>Vesa Vares</i>)	117	<i>Tiedemaailma</i>	
Marko Tikka, Valkoisen hämärän maa? Suojeluskunnat, virkavalta ja kansa 1918–1921 (<i>Erkki Vasara</i>)	105	<i>Olavi K. Fält</i> , Kyösti Julku 1931–2007	526
Timo J. Tuikka, ”Kekkonen konstit”. Urho Kekkonen historia- ja politiikkakäsityk-		<i>Riitta Hjerppe</i> , Taloushistorian taitava tutkija	266
		<i>Toivo Nygård</i> , Monipuolinen historiantutkija ja vaikuttaja Mauno Jokipii	134
		<i>Päiviö Tommila</i> , Jutikkala, vuosisadan akateemikko	131
		Palkittuja	136, 267, 527
		Väitöksiä	528
		Kirjoittajat	137, 268, 392, 525
		Notes on the contents	138, 269, 393, 530
		SASS:n konferenssi 2008	267

HISTORIALLINEN AIKAKAUSKIRJA VUODEKSI 2008

Historiallinen Aikakauskirja ilmestyy neljä kertaa vuodessa, ja siinä käsitellään laajasti ajan-kohtaisia kysymyksiä uusimman tutkimuksen valossa. Aikakauskirjassa on sekä teemakoko-
naisuuksia että tärkeitä yksittäisiä artikkeleita ja kirja-arvosteluja. Kirjoittajat ovat alansa par-
haita asiantuntijoita.

Nyt on aika tilata vuoden 2008 vuosikerta. Vuosikerta maksaa 40 euroa, jolla pääset myös
Historian Ystävien Liiton jäseneksi. Korkeakouluopiskelijoille vuosikerta maksaa vain 27 euroa.
Suomen Historiallisen Seuran jäsenenä saat lehden 28 eurolla (+ seuran jäsenmaksu).

- Liityn Historian Ystävien Liittoon (40 euroa = Historiallisen Aikakauskirjan tilausmaksu)
- Liityn Historian Ystävien Liittoon, olen korkeakouluopiskelija (27 euroa = Historiallisen Aikakauskirjan tilausmaksu)
- Tilaan lehden Suomen Historiallisen Seuran jäsenenä (28 euroa ja seuran jäsenmaksu)

Nimi. ....

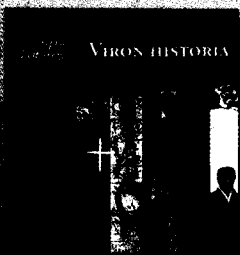
Lähiosoite. ....

Postitoimipaikka. ....

Lipuke lähetetään kirjekuoressa osoitteella:
Historiallinen Aikakauskirja/Jaakko Pöyhönen
Heureka
PL 166
01301 Vantaa

Tilauksen voi tehdä myös:
pro.tsv.fi/haik/
fax 09-8734 142 (Pöyhönen)
puh. 09-8579 218 (Pöyhönen)

Lähetäjä maksaa normaalin kirjemaksun.

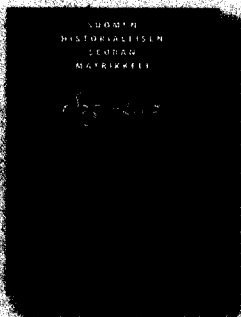

SEPPÖ ZETTERBERG

Yiron historia

Yiron vastaanoton historia on saanut upeaa lisäystä Yiron ja Yiron kirkon historiaa käsittelevällä...

Tieto-Finlandia
-ehdokas 2007

Suomen Historiallisen Seuran matrikkelillä 1875–2007

TOIMITTANUT VELI-MATTH AUTIO
Teos kokoa ensimmäisen kerran kattavat tiedot Suomen Historiallisen Seuran kunnia- ja tutkijajäsenien toiminnanjohtajien ja kaikkiaan lähes 1000 jäsenen 34 €

MIKAEL AGRICOLA
Turun tuomiokirjaston tulot 1541–1709. Åbo domkyrkans inkomster 1541–1709. JYRKI KNUUTILA – MIKAEL AGRICOLA
Mikael Agricola ja Suomen kirkon talous- ja verohallintoa varten. Teos julkaistaan sekä näköispainotettuna että ruotsinkielisenä sanatauluna tulkintana ja suomennokeksena. 40 €

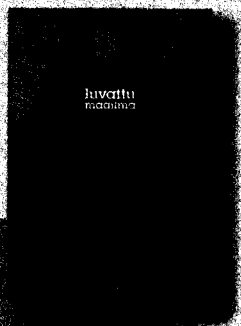

Valtio palkitsee – Staten belönar

TOIMITTANEET JUSSI NUORTEVA – JOHN STRÖMBERG – CHRISTINA FORSELL

Itsenäisyyden juhluvuoden kunniaksi julkaistava kaksikielinen teos esittelee valtion myöntämiä kunniamerkkejä, arvonimiä ja palkintoja keskiajalta nykypäivään. Neliväriteos kertoo myös mm. aateloimista ja heraldiikasta sekä antaa ohjeet kunniamerkkien kantamisesta.

32 €

JUHANA AUNESLUOMA
Paperipatruunat

JUHANA AUNESLUOMA

Paperipatruunat

Metsäteollisuus sodassa ja jälleentoikentamisessa 1939–1950

42 €

NIKLAS JENSEN-ERIKSEN
Läpimurto

NIKLAS JENSEN-ERIKSEN
Läpimurto

Metsäteollisuus kasvun, integraation ja kylmän sodan Euroopassa 1950–1973

42 €

HISTORIAALLINEN AIKAKAUSKIRJA

Tilaukset, osoitteenmuutokset ja jakelu- yms. muistutukset on yksinkertaisinta tehdä:

- **postittamalla palvelupuke**
- **soittamalla taloudenhoitaja Jaakko Pöyhöselle puh. 09-8579 218**
- **telefaksilla Pöyhöselle nro 09-8734 142**
- **sähköpostilla jaakko.poyhonen@heureka.fi tai pro.tsv.fi/haik/**

Osoitteenmuutoksen voi tehdä myös lähettämällä postin ilmaisen osoitteenmuutuskortin lehden taloudenhoitajalle Jaakko Pöyhöselle, jonka osoite on palvelupukkeessa sekä edempänä.

Taloudenhoitaja: Jaakko Pöyhönen, Heureka, PL 166, 01301 Vantaa, puh. 09-857 9218, telefax 09-8734 142, sähköposti jaakko.poyhonen@heureka.fi

Toimitussivetti: Veikko Kallio, Meripoiju 3 C 26, 02320 Espoo, puh. ja fax 09-8129 3010, 050-5211 540, veikko.kallio@kuvitus-tekstipalvelu.net. Käsikirjoitukset pyydetään lähettämään sähköpostin liitteenä (word) tai diskettinä sekä 2 tulostuksena Veikko Kalliolle. Julkaistavaksi hyväksytyt aineisto julkaistaan painettuna Historiallisessa Aikakauskirjassa sillä edellytyksellä, että se saadaan korvauksetta julkaista alkuperäisessä muodossa myös lehden digitaalisessa tietokannassa.

Tilaaminen: Lehteä on tilattu ensisijaisesti Historian Ystävien Liiton tai Suomen Historiallisen Seuran jäsenenä. Tilauksen voi tehdä myös kirjakaupan, postin tms. kautta.

Hinnat 2007: Historian Ystävien Liiton jäsenmaksu on 38 €, korkeakouluopiskelijoilta 25 €, yhteisöiltä 46 €.

Maksuihin sisältyy Historiallisen Aikakauskirjan vuosikerta. Tilaushinta Suomen Historiallisen Seuran jäseniltä on 26 €. Vuosikertatilauks kirjakaupassa yms. 40 €. Em. tilausmaksut peritään erikseen alkuvuodesta. Irtonumeron hinta 11 €.

Pankkiyhteys: Sampo, tilinro 800017-75048. Jäljellä olevia lehden vanhoja numeroita on helpoimmin saatavilla Tiedekirjan myymälästä Kirkkokatu 14, 00170 Helsinki, avoinna ma-pe klo 10–16, puh. 09-635 177. Vanhoja lehden numeroita voi tilata myös muiden kirjakauppojen välityksellä. Vanhojen numeroiden hinnat kappaleelta: vuoteen 1994 asti 4 €, vuodesta 1995–2005 8 €.

Painatus: Vammalan Kirjapaino Oy. Harjukatu 8, 38200 Vammala.

Historian Ystävien Liitto

Puheenjohtaja: suurlähettiläs *Heikki Talvitie*

Sihtööri ja rahastonhoitaja: *Julia Burman*, Tieteiden talo, Kirkkokatu 6, 00170 Helsinki, puh. 09-228 69351, fax 09-228 69266, varmimmin tavoitettavissa ke 16–17 ja to 10–12

Pankkiyhteys: Nordea nro 157230-363119.

Liiton keskeinen tehtävä on tukea Historiallisen Aikakauskirjan julkaisemista. Liitto edistää muutoinkin historian harrastusta ja tutkimista mm. järjestämällä tilaisuuksia ja kursseja sekä tutustumismatkoja. Liitto on myös palkinnut ansiokkaita historiateoksia sekä ylioppilaskirjoitusten reaalikokeen vastaajia.

Jäsenmaksu on 38 €, opiskelijoilta 25 € vuodessa. Maksuun sisältyy Historiallisen Aikakauskirjan vuosikerta. Jäseneksi ilmoittaudutaan Historiallisen Aikakauskirjan taloudenhoitajan kautta postittamalla viereisellä sivulla olevan palvelupukkeen tai puhelimitse tai sähköpostitse (numerot yllä). Jäseneksi voi liittyä myös maksamalla jäsenmaksun liiton pankkitilille, viestiksi on tällöin merkittävät riittävät nimi- ja osoitetiedot sekä maininta jäsenmaksusta.

Liiton julkaisusarjoja ovat Historian Aitta ja Historiallinen Kirjasto, joissa kummassakin on ilmestynyt parikymmentä teosta vuodesta 1929 alkaen. Liiton julkaisuja myy Tiedekirja, osoite ja puh. nro yllä.

Suomen Historiallinen Seura

Puheenjohtaja: prof. *Kimmo Katajala*

Varapuheenjohtaja: dos. *Marjaana Niemi*

Toiminnanjohtaja: fil.maist. *Julia Burman*, varmimmin tavoitettavissa Tieteiden talo, Kirkkokatu 6, 00170 Helsinki, puh. 09-228 69351, fax 09-228 69226, shs@histseura.fi ke 16–17 ja to 10–12

Seuran vuosijäsenet (jäsenmaksu 22, opiskelijat 18 €) saavat ilmaiseksi yhden Historiallisen Arkiston numeron vuodessa ja he voivat jäsenalennuseduin, jotka koskevat myös Historian Ystävien Liiton, Historiallisen Yhdistyksen, Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran, Suomen Sotahistoriallisen Seuran, Suomen Sukututkimusseuran, Svenska Litteratursällskapet, Suomen Muinaismuistoyhdistyksen, Työväenhistorian ja perinteen tutkimuksen seuran ja Taidehistorian Seuran jäseniä, ostaa Seuran kaikkia julkaisuja Tiedekirjasta, Kirkkokatu 14, 00170 Helsinki, ma-pe 10.00–16.30, p. 09/635 177, telefax 09/635 017. Muuten Seuran julkaisuja välittävät Akateeminen kirjakauppa, Suomalainen Kirjakauppa, Yliopistokirjakauppa, Kirjavälitys sekä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjatalo (Mariankatu 3, 00170 Helsinki, www.finlit.fi). Seuran jäseneksi voivat liittyä kaikki historiasta kiinnostuneet.

JAANA GLUSCHKOFF

MERIKASARMINKATU 9 A 3
00160 HELSINKI M 00160

Suomi-kuvaa suomalaisille

MAAMME SUOMI on uusi, eri alojen asiantuntijoiden tekemä suurteos Suomesta nyt. Tämä "maammekirja" kuvaa huippututkijoiden, johtavien asiantuntijoiden ja valokuvajien avulla, millainen Suomi ottaa vastaan 2000-luvun suuret haasteet.

Kirjassa on 540 sivua, yli 500 valokuvaa, laaja henkilöhakemisto. Teos sopii jokaiseen kotikirjastoon ja merkkipäivä- tai liikelahjaksi. Päätoimittaja dosentti Allan Tiitta.

Katso
lisätietoja
www.wg.fi
tai soita
09-4377 600

WG WEILIN+GÖÖS
SanomaWSOY-konserni

Kappelitie 8, PL 123, 02201 ESPOO, puhelin (09) 4377 600 asiakaspalvelu

www.wg.fi